

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापना वर्ष : १९६०

वर्ष : १

ईशुआरी : २००७

अंक : ८

: परामर्शनसमिति :

कुमारपाण देसाई
प्रमुज

बोणालाई पटेल
वरिष्ठ कार्यवाहकसमिति सल्य

भारती २. दवे
प्रकाशनमंत्री

: तंत्री :

योगेश जोषी

: सलतंत्री :

प्रकुल्ल रावल

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ m क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन, आश्रम मार्ग,
'टाईम्स' पाछण, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८

ईन : २६५८७८४७

परब

गुजराती साहित्य परिषदना सल्यपद अने 'परब'ना लवाजम अंगे :

- v 'परब' दर महिनानी दसमी तारीजे प्रकाशित थाय छे.
- v 'परब'ना ग्राहक तथा परिषदना सल्य वर्षमां गमे त्यारे थई शकाय छे.
- v 'परब'नुं वार्षिक लवाजम रु. १५० छे.
- v विद्यार्थीओ माटे 'परब'नुं वार्षिक लवाजम रु. ७५ छे, प्रमाणापत्र साथे बीडवुं.
- v गुजराती साहित्य परिषदना वार्षिक तेमज आखवन सल्यपदना शुल्कमां 'परब'ना लवाजमनो समावेश थई जाय छे.
- v परिषदना वार्षिक व्यक्तिगत सल्यपदनुं शुल्क रु. २०० तथा संस्थागत सल्यपदनुं शुल्क रु. ३०० छे.
- v परिषदना आखवन सल्यपदनुं शुल्क रु. २,००० छे तथा संस्था आखवन सल्य ई रु. ३,००० छे. (विदेशवासीओ माटे ७५ पाउन्ड अथवा १३० डॉलर.)
- v 'परब' लवाजम तथा परिषद सल्यपद शुल्कनी रकम मनीओर्डर अथवा डिमान्ड ड्राफ्टथी 'गुजराती साहित्य परिषद'ना नामे ज मोकलवी.

लेजकोने :

- v 'परब'मां प्रगट थतां लजाणोमांना विचार-अभिप्रायनी जवाबदारी जे ते लेजकनी रहे छे.
- v लेजकोने पोतानुं लजाण कूलसकेप अथवा A4 साठठना कागणनी अेक बाजुअे, सुवाय्य अक्षरे लपी मोकलवुं. पोस्टकार्ड, एनलेन्ड डे यबरपीओमां कृति मोकलवी नली. प्रत्येक कृति नीचे पूरुं सरनामुं लजवा तथा अेक नकल पोतानी पासे रापीने ज कृतिओ मोकलवा विनंती.
- v स्वीकृत कृतिनी जाण कराशे. टपाल-टिकटो यॉटाडेवुं कवर मोकल्युं उशे तो ज अस्वीकृत कृति परत करवामां आवशे, अन्यथा कृति रद गषावी.
- v पत्रव्यवहारनुं सरनामुं : तंत्री, 'परब' गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन, आश्रममार्ग, 'टाईम्स' पाछण, नदीकिनारे, पो.ओ. ४०६०, अमदावाद ३८०००८

E-mail : gspamd@vsnl.net

ईन अने ईंकस : २६५८७८४७

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

ISSNO250-9747 परब

छूटक ई. ३. २०/-

माविक : गुजराती साहित्य परिषद वती मुद्रक अने प्रकाशक : भारती २. दवे (प्रकाशनमंत्री), गोवर्धनभवन, आश्रममार्ग, 'टाईम्स' पाछण, नदीकिनारे, अमदावाद ३८०००८ s तंत्री : योगेश जोषी s मुद्रकस्थान : शारदा मुद्रणालय, २०१, तिलकराज, पंचवटी पहेली लेन, आंबावाडी, अमदावाद-६ & २६५६४२७८

અ નુ ક મ

પ્રમુખશ્રીનો પત્ર	કુમારપાળ દેસાઈ 4
કવિતા	શિશિર-સૂર્યમાં કચ્છદર્શન • ઉશનસૂ 6, પછવાડે • પ્રદ્યુમ્ન તન્ના 7, મૃગજળ • દિનેશ કોકારી 8, ખુદા તો નથી ! • ભરત વિંજુડા 9, ક્યાંય પણ નથી • ભરત વિંજુડા 9, ના આવડ્યું • મહેન્દ્ર જોશી 10, જાય છે • હરદ્વાર ગોસ્વામી 10, કાંકરી • પ્રતાપસિંહ ૬. રાઠોડ 'સારસ્વત' 11, બે ગઝલ • અશોકપુરી ગોસ્વામી 12, છે ખરેખર કીમતી... • ધૂની માંડલિયા 12, વિસ્મૃત • પુરુરાજ જોષી 13
વાર્તા	ગૂલતો ખાલી હીચકો • વર્ષા અડાલજા 14
નિબંધ	મદન મોહનના ટેકે • યજ્ઞેશ દવે 20
આસ્વાદ	પરીક્ષા આપવાનો અંત્ય સંકલ્પ • આસ્વાદ : રાધેશ્યામ શર્મા 24
પુનર્મૂલ્યાંકન	'જટાયુ' : સર્જનાત્મક વાચનને અવસર આપતો કાવ્યસંગ્રહ • ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા 27
સ્વાધ્યાય	- આમ ગોઠવાઈ જવાનું નહીં પાલવે • હિમાંશી શેલત 32, હરિહર ભટ્ટનાં હાસ્યકાવ્યો • રતિલાલ બોરીસાગર 36
અભ્યાસ	સાથે મળીને સંવાદ રચીએ • ભગવાનદાસ પટેલ 42, આદિવાસી ભાષા પર આધુનિક ભાષાનો પ્રભાવ • અરુણા જોશી 44
પ્રમુખશ્રીનું વક્તવ્ય	સંવેદના, સહૃદયતા અને સજ્જતા • કુમારપાળ દેસાઈ 49
પુરસ્કાર-પ્રતિભાવ	પાટાપિંડી-ધર્મ : કરુણાધર્મ • ઉશનસૂ 55
સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન	મનશુદ્ધિ ટોનિક • પ્રવીણ દરજી 58, પ્રયત્ન આવકાર્પ, પણ થોડી વધુ કાળજી રાખી શકાઈ હોત ! • રમેશ ર. દવે 61, અનોખું સંપાદન • કીર્તિદા શાહ 63, ઝડપી લીધેલી ક્ષણનું શિલ્પ • પ્રફુલ્લ રાવલ 65, બાલકથાકાવ્યોની અનેરી સૃષ્ટિ • નટવર પટેલ 67, અણસ્પર્શ્યા પ્રશ્નોની બાળકવિતાઓ • નટવર પટેલ 68, વિષય, સ્વરૂપ અને પ્રયોગના ત્રિભેદે કાવ્યત્વ • રાજેન્દ્ર પટેલ 70, દૃષ્ટાંતકથાઓ • વિષ્ણુ પાઠક 74
પરિષદવૃત્ત	વિનોદિની નીલકંઠ જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી નિર્વાણ શતાબ્દી નિમિત્તે, એનીબહેન સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહન નિધિ અંતર્ગત, નવોદિત સર્જકો સાથે સંવાદ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના આગામી કાર્યક્રમો, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે જાહેર કરેલ પારિતોષિક : ૨૦૦૪-૨૦૦૫, 'પરબ' અપીલ પેટે મળેલ દાનની વિગત • સંકલન : અનિલા દલાલ 77
સાહિત્યવૃત્ત	સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 84
પુનરપિ	શ્રાદ્ધ • હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ 86
આ અંકના લેખકો	87
આવરણ	'કાલીઘાટનાં ચિત્રો'માંથી સાભાર

પ્રમુખશ્રીનો પત્ર

પરિષદ પરિવારના પ્રિય સ્વજનો,

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તથા ગુજરાતીનો અધ્યાપક સંઘના ઉપક્રમે એકદિવસીય અધ્યાપક-સજ્જતા શિબિર યોજાઈ રહી છે ત્યારે ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના શિક્ષણ અંગે થોડું વિચારીએ. ભાષાના અધ્યયન-અધ્યાપનમાં એક મોટી ગંભીર ભૂલ એ થઈ કે આજે સાયન્સ ટેકનોલોજીના અભ્યાસના સંદર્ભમાં એને જરૂરી મહત્ત્વ મળ્યું નથી. પ્રાથમિક શાળામાંથી જ બાળકને અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણાવીને આપણે એને રાષ્ટ્રીય ચેતના, સાહજિક વ્યક્તિત્વ અને ભારતીય દૃષ્ટિકોણથી દૂર - વંચિત રાખીએ છીએ. એનામાં ભાષાની અસ્મિતા જ પ્રગટતી નથી. ભાષાશિક્ષણ એ સાહિત્યવિકાસની આધારશિલા છે. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ જોઈએ તો ખ્યાલ આવશે કે આપણા ઘણા સર્જકોની સાહિત્યરુચિની માવજત અને સંવર્ધન એમના માધ્યમિક શિક્ષણ દરમિયાન થયાં છે. આજે માધ્યમિક શાળામાં અપાતા ગુજરાતીના શિક્ષણનો વિચાર કરીએ. ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાનાં પરિણામો જોઈએ તો આઘાત લાગે કે ઘણી મોટી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાતી વિષયમાં અનુત્સીર્ણ થાય છે. ગુજરાતી ભાષાને માટે સજ્જ શિક્ષકોનો અભાવ ખૂંચે તેવો છે. આને પરિણામે ગુજરાતી સાહિત્ય પર જ નહીં બલકે ગુજરાતી ભાષા, દર્શન, સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ - એ બધાં પર વિઘાતક અસર થઈ છે. માતૃભાષા છીનવાઈ જતાં વ્યક્તિ મૂળ સોતી ઊખડી જાય છે અને માતૃભાષાનાં મૂળિયાં સંવર્ધન પામ્યાં હોય તો બાળક સરળતાથી અન્ય ભાષા આત્મસાત્ કરી શકે છે.

ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના વિકાસ માટે અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન થવું જોઈએ. જુદી જુદી વિદ્યાશાખાના કોશ તૈયાર થવા જોઈએ. એમના પરિભાષા-કોશ હોવા જોઈએ. બાળગીતો અને બાળવાર્તાઓના માધ્યમથી બાળકોમાં માતૃભાષાનું સિંચન કરવું જોઈએ. આને માટે કોઈ એક પ્રવૃત્તિ નહીં પણ એક આંદોલન સર્જવું જોઈએ. એક ડાળીની સંભાળ લેવાથી વૃક્ષની સંભાળ લેવાતી નથી. સાહિત્યની એક પ્રવૃત્તિથી સમગ્ર સાહિત્યનું કામ થાય નહીં.

૧૯૦૮ના ઓક્ટોબરમાં રાજકોટમાં યોજાયેલી ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં પરિષદપ્રમુખનું ભાષણ આપતાં સ્વ. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈએ કહેલું : “અંગ્રેજી શાળાઓમાં અપાતું અંગ્રેજી ભાષા સિવાયનું સર્વ જ્ઞાન ગુજરાતી ભાષામાં આપવું જોઈએ... જગતમાં કોઈ પણ સ્થળે સામાન્ય જ્ઞાન પરભાષામાં આપવાનો આપણા દેશના જેવો વિપરીત શિક્ષણક્રમ નહીં હોય.” અંગ્રેજી સિવાયના બધા વિષયો માતૃભાષા દ્વારા શીખવવામાં આવે તો શ્રી અંબાલાલ દેસાઈ નોંધે છે તેમ, “વિદ્યાર્થીઓને પડતો શ્રમ કમી થઈ શાળાઓમાં ભણતા દરેક યુવાનના આવરદાનાં કમીમાં કમી બેચાર અમૂલ્ય વર્ષ ઊગરે એટલું જ નહીં, પણ આપણાં બાળકોનાં તનની, મનની ને હૃદયની શક્તિઓનો ઉકેલ ઘણો સારો થાય.

કેળવણીનો ખર્ચ પણ કમી થાય.”

આજે અંગ્રેજી માધ્યમમાં ટોળાબંધ વિદ્યાર્થીઓ જઈ રહ્યા છે. મુંબઈમાં સ્નાતક કક્ષાએ માત્ર ચાર કોલેજોમાં ગુજરાતી પૂર્ણ વિષય તરીકે શીખવવામાં આવે છે અને એમાં કુલ સોળેક વિદ્યાર્થીઓ છે. જો અંગ્રેજી માધ્યમનું આ ઘોડાપૂર અટકશે નહીંતો આવતીકાલે ગુજરાતની પણ આવી પરિસ્થિતિ થાય. આજે માત્ર શહેરોમાં જ નહીં પણ ગામડાંમાં પણ અંગ્રેજી માધ્યમ તરફ ધસારો જોવા મળે છે. વિડંબના તો એ છે કે અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણનાર વિદ્યાર્થી બીજી ભાષા તરીકે પોતાની માતૃભાષાને બદલે ફ્રેન્ચ પસંદ કરે છે. આ પરિસ્થિતિ અંગે માત્ર સાહિત્યકારે જ નહીં બલકે સમાજના તમામ વર્ગોએ ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરવાની જરૂર છે. માધ્યમિક શાળાકક્ષાએ માતૃભાષાનો જુવાળ વધે તેમ કરવું પડશે. શુદ્ધ ગુજરાતી બોલાય, લખાય તે વિશે પણ ચિંતા-ચિંતન કરવાં પડશે. કોલેજકક્ષાએ ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રત્યે રુચિ વધે તેવું વાતાવરણ પણ સર્જવું પડશે. નર્મદના સમયથી માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણની વાત કહેવાઈ છે. એનાં સારાં પરિણામો દુનિયાભરમાં જોવા મળે છે. આજે અંગ્રેજી એક દેશની નહીં, બલકે આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહારની ભાષા બની હોવાથી એ ભાષાનો પરિચય આવશ્યક છે, પરંતુ દીવાનખાનામાં બેસાડવાને લાયકને રસોડામાં પેસવા દેવાય નહીં. આપણા સંસ્કાર, આપણી પરંપરા, આપણો ઇતિહાસ – એ બધું શીખવા માટે અંગ્રેજી ભાષાને બદલે આપણી માતૃભાષાનો ઉપયોગ થવો જોઈએ.

સામયિકો, દૈનિકો અને એની પૂર્તિઓ ફૂલીફાલી રહ્યાં છે. સંસ્થાઓ દ્વારા પુસ્તક-પ્રકાશન માટે સહાય મળે છે. પ્રકાશકો પણ વધ્યા છે અને ઢગલાબંધ સાહિત્ય ઠલવાતું રહે છે. આમાં સાહિત્યના જેટલી જ સાહિત્યેતર ગણતરીઓ પણ રહી હશે. શું આપણું આજનું ‘સરેરાશ’ સાહિત્ય એ જ આપણું સત્ય છે ? ભાવકની નાડ પારખીને જ સર્જકે લખતા રહેવાનું છે ? આવા પ્રશ્નો તો અનેક છે.

પુસ્તકાલયો દ્વારા ઘણી મોટી ખરીદી કરવામાં આવે છે. અકાદમીઓ અને સંસ્થાઓ દ્વારા પ્રકાશન માટે સહાય કરવામાં આવે છે. આ બધું થવા છતાં વાચનની વ્યાપક અભિરુચિ જાગી નથી. પુસ્તક ખરીદીને વાંચનારાઓની સંખ્યા સતત ઘટતી જાય છે.

[જ્ઞાનસત્રમાં આપેલા વક્તવ્યનો એક મુદ્દો]

– કુમારપાળ દેસાઈ

કવિતા

શિશિર-સૂર્યમાં કચ્છદર્શન | ઉશનસ

(વસંતતિલકા સોનેટ)

મેં સૂર્યનાં શિશિર-ઊઘડી-છીપ-સ્વચ્છ
તડકામહીં નિરખિયો ચળકત કચ્છ
ચાંદી સમો, ક્ષિતિજ-કેઠ-લગી અક્ષટઃ
ના ડુંગરા, બહુ ઊંચાં તરુ ના, સપાટ;

છે ભૂમિના કણકણો ઊતરેલ ભર્ગ
ભાનુતણું, વળતું ફેંકતું એરિયાંને
આંખો મહીં, રણની રેતીતણા વિરાને
એકેક રેતકણમાં રવિનો વિસર્ગ !

મીઠા તણા અગરપે રવિ ઊતરેલ
જેના પ્રવેશ થકી ઝાગ ભર્યો પ્રદેશ,
મૂળેય શ્વેતકણ તે ઝગતો વિશેષ;
પૃથ્વીપટો તરલ કેં, કંઈ નીતરેલ;

– ને સૂર્ય મેં કૂંપળ-શો હરકોઈ આસ્યે
જોયો સુભિભિત નિરામય શુભહાસ્યે.

૨૯-૧૨-૦૬

પછવાડે | પ્રદ્યુમ્ન તન્ના

મારગડે સરિયામ આવજા
ઘટે જ્યહીં ના જરીયે,
ભર્યે બેડલે ઘૂંઘટભર શૌં
ભીડ થકી સંચરીએ ?!
પછવાડે થઈ હાલો સૈયર ! જળ ભરવાને જઈએ !
ઊંચીનીચી ભીંત્યું અડોઅડ
વચ વચ ઝાંખણ-બારી,
ચિતરામણ-શી છાંય આળખે
અહીં તહીં ઢળતી ડાળી.
નમી રહેલા બપોરિયાનો લ્હાવ રૂડો તે લઈએ !
પછવાડે થઈ હાલો સૈયર ! જળ ભરવાને જઈએ !
ઠાલો ના ઘોંઘાટ કશી ના
ઠેલંઠેલા ઠાલી,
સાવ મોકળી પડી હવે શી
સાંકડલી આ ગાળી.
ગાતાં ગાતાં આપસમાં કંઈ વાત અનેરી કહીએ !
પછવાડે થઈ હાલો સૈયર ! જળ ભરવાને જઈએ !
ગાળીને છેવાડ અટૂલી
એક-માળિયા મેડી,
જતાં આવતાં કોક ઝરૂખથી
અપલક રૂહે જો હેરી.
નીર ભેળી નીતરતી લાલી મરક મરક હાં સહીએ !
પછવાડે થઈ હાલો સૈયર ! જળ ભરવાને જઈએ !

મૃગજળ | દિનેશ કોઠારી

‘ભેરે તો ગિરિધર ગોપાલ’
મારું કોણ ?
હું એકલતાની ડાળ પકડીને ઊભો છું અહીં
મરુભૂમિની મોઝર
મારી ચારેકોર છે
ચિતોડગઢના કાળમીઠ પ્હાણા જેવું નક્કર
મૃગજળ,
અહીં
... વન નથી
... નદી નથી
... વૃક્ષ નથી
... પંખી નથી
... ગોધણ નથી
... મધુરતા નથી
અહીં છે તો છે માત્ર મૃગજળ
મારે મૃગજળ નથી જોઈતું,
જોઈએ છે નીતર્યું જળ
કોઈને મૃગજળ ગમતું હોય તો ભલે
હું કંઈક તેની કથા જાણું છું
હું કંઈક તેની વ્યથા જાણું છું
મને નથી તેનો રોષ
કે નથી અફસોસ
રણમાં અડાબીડ ઊગેલા ધોરિયાની કાંટાળી સેજ પર
હું રાતદિન, દિનરાત
અનિદ્ર નયને પડખાં ઘસું છું
‘કિસ બિધ સોના હોય !’
મૃગજળ નહીં
મારે જોઈએ છે નિર્મળ જળ
મૃગજળમાં મને જળનો અહેસાસ હોય
તો તે એટલો કે
મારો હણહણતો તોખાર તેમાં ડૂબી ગયો છે.

ખુદા તો નથી ! | ભરત વિઝુડા

કોઈ કમબખ્ત આતમા તો નથી !
પ્રેત રૂપે અહીં હવા તો નથી !
આ તરફ એકલો જ ઊભો છું
યાને પેલી તરફ બધાં તો નથી !
કોઈની આવજા ન દેખાતી
ભીંત જેવાં જ બારણાં તો નથી !
નીકળે છે પહેરી મહોરાઓ
તે ચહેરાઓ આપણા તો નથી !
રણમાં એક વીરડી મળે એમ જ
જળમાં થોડાંક ઝાંઝવાં તો નથી !
કેમ દુઃખમાં જ યાદ આવે છે
મિત્ર, તું પણ કોઈ ખુદા તો નથી !

ના આવડ્યું | મહેન્દ્ર જોશી

જળ સમયનું ચાળણીથી ચાળતા ના આવડ્યું,
તીર જે છૂટ્યું તે પાછું વાળતા ના આવડ્યું.
મીણબત્તી જોઈને બેઠો રહ્યો હું રાતભર,
કોઈ રીતે આ તિમિર ઓગાળતા ના આવડ્યું.
પંખી ઊડે એમ સપનું આંખથી ઊડી ગયું,
આંસુઓની ચણ દઈ પંખાળતા ના આવડ્યું.
ધુમ્રના પોપટ કીધાં, પોપટનાં કીધાં પાંજરાં,
જીનને હાજર કરી સંભાળતા ના આવડ્યું.
આ દરદનું એક ઓસડ શીશીઓમાં બંધ છે,
ખોલતાં ના આવડ્યું, ખંખાળતા ના આવડ્યું.
હું ય સુ.જો. જેમ પૃથ્વી જોઈ લઉં બાળા રૂપે,
પણ થઈ આદિમ આ મનને વાળતા ના આવડ્યું.
આ 'ક'થી 'જ'ની સફરમાં હું ય 'ઠ' સાબિત થયો,
ઢાઈ અક્ષરનું આ ઘર અજવાળતા ના આવડ્યું.

s સુ.જો. : કવિ, નિબંધકાર, વિવેચક સુરેશ જોષી

ક્યાંય પણ નથી | ભરત વિઝુડા

અહીંયાં નથી ને ત્યાંય નથી ક્યાંય પણ નથી
તો પણ બધેય હોય છે કોઈ અજાયબી !
થોડો વિરામ આવી ગયો છે પ્રવાસમાં
પોતાના પગ દબાવી રહ્યો છું હું હાથથી !
કોઈ પૂછે તો કેમ કહીશ તારા ગામમાં
ખેંચી રહી છે વ્યક્તિ મને બહાર ગામની !
વરસાદ થાય ત્યારે સમંદર ભીંજાય છે
છત્રીની જેમ ધરતી નદીઓ વહાવતી !
બારી ઉઘાડી એક તરફ જોઉં છું અને
સઘળી દિશાઓ ઘરને સતત ચીંધતી રહી.

જાય છે | હરદાર ગોસ્વામી

સાંજને આંગળીએ રાખી જાય છે,
દોસ્ત, યાદોની તુમાખી જાય છે.
સાંભળો હે હોઠ મારા ધ્યાનથી,
કાનથી બોલીને સાખી જાય છે.
એ તરફ પર્વતના પગ ભાંગી ગયા,
એ તરફથી એક માખી જાય છે.
મ્હેલ ખુશબૂના પછી ત્યાં થઈ ગયા,
તું પવનમાં પાયો નાખી જાય છે.
લ્યો, ગઝલનાં દ્વાર ખખડાવો હવે,
દસ દિશાઓ દ્વાર વાખી જાય છે.

કાંકરી | પ્રતાપસિંહ હ. રાઠોડ 'સારસ્વત'

આવી સનનન, સન, સન સનસનતી કાંકરી -

કે ગઢને ભેદીને ઠરી ભીતરે.

ક્રિયા તે કુળની કે ક્રિયા તે દેશની -

કે રંગરૂપ નિત નવાં ચીતરે !

સુસવાટા સાંભળીને ઘુઘવાટા મારતા

ગઢિયા સહુ મ્હોરુકા મ્હાત,

એવા પડ્યા કે માર રહી-રહીને ઘરઘરતી

ગઢનીયે જોરુકી જાત;

મખમલ, પાણી ને માંહી માખણનું મેળવણ

કાળજું તો ઝળહળતું નીતરે ! - આવી.

ફેરવું છું રોમ રોમ, સાહ્યબી એ દોમ દોમ

સુંવાળી કાંકરીની જાત,

કેમ કરી વાગી ? શું ભીતરમાં શારડી ?

ના ધાર કે ધુંબાકાની વાત;

વનરાવન વાટની ના જમનાના ઘાટની

પણ મોરલીનાં ઘેન ચડ્યાં ચિત્ત રે ! - આવી.

ગોફણ વછૂટી ના તડપી ગિલોલ

ના તો ફૂણી કો કાંકરીનો ચાળો,

લાગે છે, આમ બધું ટાઢું ટિપાય,

તોયે અનહદનો સાંભળું હોબાળો;

ગોચર-અગોચરના મરમીની મંછાથી

મઘમઘતું સઘળું સંવિત્ત રે ! - આવી.

બે ગઝલ | અશોકપુરી ગોસ્વામી

૧. તો પણ મનને...

તો પણ મનને સ્થિર રાખ્યું છે,
વાગ્યા પર પાછું વાગ્યું છે.

તાળાં-ફૂચી ફેંકી દઈને,
ભીતરથી સઘળું વાખ્યું છે.

આમ આંખની સામે તો પણ,
એક હજી હમણાં ચાખ્યું છે.

અર્થ વગરનું લાગ્યું 'તું જે,
એ જ ખરેખર ખપ લાગ્યું છે.

'માગ માગ...' પુછાયું ત્યારે,
ખીલે બંધાવું માગ્યું છે.

૨. એની એ પણ...

એની એ પણ વાત છે ખૂચી,
છટ્ટી કેમ બનાવે સૂચી !

મારા હાથીનો હું મહાવત,
મારું તાળું; મારી ફૂચી.

ના આપે; ના લેવા દે છે,
મનગમતી વછ મૂકી ઊંચી.

માગે છે શેની તું પૈઠણ !
જો ને સોંપી જાત સમૂચી.

દુનિયામાં પણ, દુનિયાનો નહીં,
મુરશીદને પૂછ મેરી રુચી.

છે ખરેખર કીમતી... | ધૂની માંડલિયા

જીવવા માટે બહાનું જોઈએ,
ઝાંઝવા જેવુંય સામું જોઈએ.

શ્વાસ અંતિમ પણ પરત કરતો જઈશ,
કરજ ના શિર પર હવાનું જોઈએ.

મારતે ઘોડે પવન તો આવશે,
મન મહોરેલું ધજાનું જોઈએ.

છે ખરેખર કીમતી હોવાપણું,
ને બધાંને તો 'થવા'નું જોઈએ.

ઊંઘ ખુદ મળવા સજીને આવશે,
સ્વપ્ન સુંદર ને મજાનું જોઈએ.

જે સહારો થઈ જિવાડે હરપળે,
એક એવું દર્દ છાનું જોઈએ.

પાંસઠ વર્ષો પછી પણ
હું
આ પૃથ્વી સાથે
બરાબર સંબંધાઈ શક્યો નથી
એનું
આશ્ચર્ય થાય છે મને.
પૃથ્વી
એનાં હરિયાળાં વૃક્ષો
વિવિધવર્ણાં પુષ્પો
ઝંઝર ઝણકાવતી
વહી જતી નદીઓ
મૌન ઓઢીને ઊભેલા પહાડો
ઊછળતા ગરજતા
સમુદ્રો...
બધ્ધું જ રમણીય લાગે છે
મને
તેમ છતાં
વારંવાર એમ કેમ લાગે છે
કે હું
કોઈ દૂરના અજાણ્યા ગ્રહ પરથી
આવી ચઢ્યો છું અહીં ?...
ગ્રીષ્મની રાત્રિઓમાં
અગાસી પર
આભથી વરસતી ચાંદનીમાં
સૂતો સૂતો
રહસ્યગર્ભ આકાશને,
અશબ્દ વહેતી આકાશગંગાને
અને આંખ મીંચકારતા તારકોને
જોયા કરું છું
ક્યાંયથી મળે છે
કશો સંકેત, મારા મૂળનો ?...
પણ કોઈ કશું કહેતું નથી
લાગે છે કે
એ ગ્રહના લોકોએ પણ
વિસારી દીધો છે મને.

ગુસ્સાથી મદુલાએ જોરજોરથી સોફાને ઝાટકવા માંડ્યો. કવર કેટલું ગંદું થઈ ગયું છે ! હજી તો ગયે અઠવાડિયે વોશિંગ મશીનમાં ધોઈ, ચોખ્ખું ફૂલ કરી ચડાવ્યું હતું અને આજે આ હાલ.

નક્કી પુન્યુ જ. ચોથા માળની અનિતા સિંઘનો કુંવર. ઉંમર રોકડા ચાર વર્ષ પણ કેવો શયતાન ! ઉંદરની જેમ ઘરમાં ઘૂસી જાય અને ક્યાં ક્યાં સંતાય ! ફીજ ખોલી ચોકલેટ શોધી કાઢે. અચાનક જોરથી ચીસ પાડી ડરાવે પછી શું ઊછળી ઊછળીને હસે ! કાલે વોશિંગ મશીનની નળી ખેંચી કાઢી. સાબુના પાણીનાં પૂર આવ્યાં. એણે આંખો કાઢી તીણી ચીસ પાડી હતી, પુ...ન્યુ !

પણ એ તો ટી શર્ટ કાઢી ધોવા બેસી ગયો. લીલાબાઈ તો કાંઈ હસે. પુન્યુને બદલે એને જ ફટકારવાનું મન થઈ ગયું હતું. પાછી ઠાવકાઈથી લીલાબાઈ બોલે, બાઈ પુન્યુ છે હોશિયાર હો ! એક દિવસ જરૂર માબાપનું નામ કાઢશે.

મદુલા નીચે બેસી પડી, સોફાનાં હેન્ડલ ઘસી ઘસીને લૂછવા લાગી. પુન્યુ માબાપનું નામ રોશન કરે કે અંધારું ધબ્બ કરે. બીજાને શું ? એકદમ મોંએ ચડાવેલો. અનીશ પણ ઘણી વાર પૂછે, પુન્યુ કેમ છે ? હમણાં જોયો નથી. કમ્પાઉન્ડમાં જો મને મળી જાય તો દોડી આવે, અંકલ ચોકલેટ.

એ વરસી પડે, સામેથી માગવું એ કાંઈ સારા સંસ્કાર છે ? પણ મા જ લઘરવઘર ફરતી હોય ત્યાં છોકરાને વળી કોણ સાચવે ?

અનીશ વાત વાળી લેવા જાય, ના, આ તો જરા એના ખબર પૂછતો હતો.

શો કેસનો કાચ ઘસીને લૂછતાં એમાં મોં જોઈ એ પણ તરત જવાબ આપી દે, તને વળી ઠીક તારા બિઝનેસ ટ્રાવેલિંગમાંથી પારકાની ખબર પૂછવાની ફરસદ મળે છે.

રસોડામાંથી હાથ લૂછતી લીલાબાઈ બહાર આવી,

– બાઈ, જાઉં છું... લે, પાછું સોફાને શું થ્યું ! હજી હમણાં તો સાફ કર્યો 'તો ! મદુલાએ સોફાનું કવર કાઢી નાંખ્યું.

– નાંખ આને વોશિંગ બાસ્કેટમાં. બહુ વહાલો છે પુન્યુ, જો આ હેન્ડલની નીચે ચ્યૂઈંગગમ ચોંટાડી છે. મને હતું લડવા જવું શોભે નહીં પણ હવે તો...”

– મા ય શું કરે બાઈ ! બે છોકરાં અને ત્રીજું પેટમાં. અધૂરામાં પૂરું નહાંદે ય એનાં છોકરાં ભળાવે. બિચારીને શું પગે સોજા ચડ્યા છે બાઈ ! કાલે તો શાકનો મોટો થેલો...

– તો જા ને એ બિચારીની સેવા કરવા. ત્યાં જ નોકરી કર.

લીલાબાઈ વિવાઈ ગઈ.

– સોરી બાઈ. આ તો એમ જ વાત કરતી'તી. પુન્યુ ય મૂઝો એવો મીઠો છે ને...

– એ તારું મીઠું રસગુલ્લુ ટિપાઈ પર કેવા ડાઘા પાડી ગયું છે ! જો જરા. જા સ્ત્રેની બાટલી લાવ.

થયું. હવે બીજો અડધો કલાક પાકો. લીલાબાઈ રસોડામાં ગઈ. બાઈને સફાઈનું ભૂત વળગે પછી એનો કેડો ન મૂકે. એને ય જોતરાવું પડે. સવારે ચક્કીએ ઘઉં દળાવવા મૂકી આવી હતી. આ ટીપાઈ સોના જેવી ચમકતી થશે પછી જ નીકળાશે ત્યાં સુધીમાં તો ચક્કી બંધ થઈ જવાની. હવે તો પાઉંની લાદી લેવી પડશે. એમાં એની મીનુનો જન્મદિવસ હતો. આજકાલનાં છોકરાં. કેક તો જોઈએ જ. હશે. પણ બાઈ પાસેથી પૈસા માગવા હતા અને બાઈનો મિજાજ દૂધની જેમ ફાટી ગયો છે.

લીલાબાઈ ચોખ્ખું કપડું ય લાવજે – બૂમથી ધકેલાઈ એણે જલ્દી કબાટ ખોલ્યો. જાતજાતની, સફાઈ કરવાની બાટલીઓ, પાઉડર, સાબુ ભર્યાં હતાં. કાચ સાફ કરવાની બાટલી અને કપડું લઈ એ ડ્રોઈંગરૂમમાં આવી.

ટિપાઈનો કાચ, ફોટાફેમનો કાચ, સ્ટેઈનગ્લાસનું ચિત્ર, વાઝ બધું ચકચકિત કરતાં ખાસ્સો કલાક થયો. લીલાબાઈ હાથ ધોવા ગઈ. હે ભગવાન ! કેવી બાઈ ઘડી છે તેં આ ! છોકરાં તો ઠામૂકાં ન ગમે. મીનુને કામ પર ભેગી લાવવાની મનાઈ હતી. તો ય એ ક્યારેક હઠ કરીને આવે તો એને રસોડામાં બેસાડી રાખતી. જોકે બાઈ કહેતી, ફીજમાંથી એને ફૂટ આપજે અને ખબરદાર એને ફરી ન લાવતી. લીલાબાઈ મનમાં સોસવાતી પણ નોકરી છોડવાનું સપને ય ન વિચારતી. પગાર સારો મળતો, માંદેસાજે દવાદારૂ, કપડાં બધું મળતું. બસ, સફાઈનો નેકો નહીં.

એ ડ્રોઈંગરૂમમાં આવી ત્યારે મૃદુલા વોલ યુનિટમાં વાઝ ગોઠવી રહી હતી.

– કેમ ઘરે દોડવું નથી ? પૈસા જોઈતા હશે, બીજું શું !

સાડીના ભીના છેડાથી મોં લૂછતી લીલાબાઈ નીચું જોઈ ઊભી રહી. મૃદુલા પાસે આવી.

– તને કેટલી વાર સમજાવી ઓપરેશન કરાવી નાંખ. એક હતી અને મીનુ આવી ને ! એ તો ઠીક એની ફી આપું છું. પણ ના, તને હજી ત્રીજું છોકરું જોઈએ છે. ઠીકરો. અને ઠીકરી આવી તો ? લાઈન લગાડીશ છોકરાંની ?

– પણ બેન, સાસુ અને વર બે ય મારે માથે છાણાં થાપે છે.

– એમ દબાઈ જા તે કેમ ચાલે ? તારું શરીર જો. નિચોવાઈ ગઈ છો.

લીલાબાઈ પાલવમાં મોં નાંખી રડવા માંડી. મૃદુલાને કંટાળો આવ્યો. એકની એક વાત કેટલી વાર સમજાવવી ?

– લે, બસ્સો રૂપિયા આપું છું. તને ખબર છે ને તારી ઉધારીનું વિસ્ત કેટલું લાંબું છે ! એ ય ક્યાં ચાલી ? પ્રેગનન્ટ જો હવે થઈ ને તો મારે ત્યાં પગ નહીં મૂકતી.

આંસુ લૂછતી ગાંઠે પૈસા બાંધતી લીલાબાઈ ગઈ. રસોડાની ફેચ્ચ ડિઝાઈનનું મેગેઝીન મૃદુલાએ કાલે જ ખરીદ્યું હતું. એ લઈ બેડરૂમમાં આવી એ. સી. ચાલુ કર્યું. સૂતા સૂતા વાંચતાં એની નજર ફોલ્સ સીલિંગ પર ગઈ. પછી ઇમ્પોર્ટેડ લેમિનેશનવાળા વોર્ડરોબ, અને ખાસ દિલ્હીથી ખરીદેલો લેમ્પ... બધું બરાબર હતું. પરફેક્ટ. દરેક વસ્તુ એની જગ્યાએ.

ગયે વર્ષે જ એણે બેડરૂમ કરાવ્યો. અનીશે તો ના જ પાડી હતી.

– ડીયર ડીયર મૃદુ ! નવું ફર્નિચર ? હજી ત્રણચાર વર્ષ થયાં છે આખું ઘર રીડેકોરેટ થયે અને...

– પ્લીઝ અનીશ. આ ફર્નિચર કેવું ભારેખમ છે ? ઓરિયેન્ટલ ડિઝાઈનની ફેશન ગઈ. હવે લાઇટ અને વેસ્ટર્ન લૂક...

– અરે મારી મા ! ચાલશે મને ભારેખમ. આપણાં લગ્નને દસ વર્ષ થઈ ગયાં રાઈટ ! હું ય ભારેખમ ઓરિયેન્ટલ ડિઝાઈનનો થઈ ગયો છું. મને ય બદલી કાઢશે તું !

– સ્ટુપિડ.

– થેંક્સ ફોર કોમ્પ્લિમેન્ટ્સ. કેટલી ઝંઝટ થશે ખબર છે ને !

મૃદુલા વળગી પડી.

– તારે ક્યાં કરવાની છે ? તને તકલીફ પણ ખાસ નહીં પડે. અડધો ટાઈમ તો તું તારા ટ્રાવેલિંગમાં હોઈશ. હું એકલી માથાકૂટ કર્યાં કરીશ.

બારણાં પર જોરથી ધડધડાટ થયો. આ તો પુન્નુ જ. મૃદુલા ઊઠી ગઈ. આજે તો તોફાનીને સીધો સોટા જેવો કરીશ.

એણે બારણું ખોલ્યું. બીજું કોણ હોય ? વાવાઝોડાની જેમ પુન્નુ ધસી આવ્યો, સીધો ચોખ્ખાચણક કરેલા સોફા પર ગંદા પગની પલાંઠી અને હાથમાં રિમોટ. કાર્ટૂન ચેનલ મૂકી. મૃદુલા ત્યાં હોય જ નહીં એમ એ હસી હસીને તાળીઓ પાડવા લાગ્યો.

મૃદુલાનું માથું ઠનકયું. બારકસની હિંમત તો જુઓ. એની પાછળ સાફસફાઈમાં દિવસ બગડે, બપોરની ઊંઘ ગાયબ અને પાછા કાર્ટૂન ચેનલની ધમાલનો અવાજ માથા પર ઠોકાય.

મૃદુલાએ આગળ ધસી, ટચકડો હાથ પકડી ડઘાયેલા છટપટતા પુન્નુને વિફ્ટમાં પૂરી ઉપર લઈ ગઈ. ડોરબેલ દાબતી જ રહી. આજે પુન્નુ સાથે અનિતાની ખબર લઈ નાખવી છે. બારણું ખૂલ્યું. ઊપસેલું પેટ લઈ અનિતા જલ્દી ચાલતી આવી હોય એમ એ હાંફતી હતી. મૃદુલાનું ફૂલેલું મોં અને હાથમાં ટીંગાઈ રહેલો પુન્નુ.

અનિતા ડરી ગઈ.

– ક્યા હુઆ બહેનજી ? પુન્નુ પુત્તર ક્યા ક્રિયા ?

મૃદુલા છંછેડાઈ. એક તો બાળકોને રખડતા મૂકવા પછી પૂછવું ક્યા ક્રિયા ? પુન્નુને એણે નીચે મૂક્યો કે એ દડાની જેમ ઊછળતો ઘરમાં ભાગી ગયો.

– સારા દિન તુમારા બચ્ચા તંગ કરતા હૈ ઔર પૂછતી હૈ ક્યા હુઆ ?

અનિતાએ હાથ જોડ્યા.

– માનતા નહીં હૈ મેરી. લેકિન અબ દેખો ઉનકે બાબુજી કો બોલકે ઐસી પીટવાઈ કરાઉંગી...

ત્યાં અનિતાની સાસુ ધસી આવી. પાછળ પુન્નુ. ગઢની ડોકાબારીમાંથી જોતો હોય એમ દાદીમાના વિશાળ ફેલાયેલા શરીર પાછળથી એ તગતગતી આંખે મૃદુલાને જોઈ રહ્યો. એ ગરજી.

“બેરે બચ્ચે કો હાથ ભી લગાયા તો તેરેકુ દેખ લૂંગી. મેરા સોણા પુત્તર કિસન હૈ કિસન. ગોપિયાં તો ઐસી કમ્પ્લેઈન કરતી રહેંગી.”

પુન્નુએ મૃદુલા સામે વિજયસ્મિત કર્યું. એને મનમાં પોતાને માટે જ ખરાબ લાગ્યું.

આમ પાડોશી સાથે લડવું શોભે છે ?

સંભાલો ઉસકો એવું બબડતાં એ દાદર ઊતરી ગઈ. ઘર પાસે આવી ત્યારે જ ખ્યાલ આવ્યો કે એ તો ઘરનાં બારણાં ખુલ્લાં રાખીને યુદ્ધ કરવા ચાલી ગઈ હતી. હે ભગવાન ! કોઈ ઘરમાં ઘૂસી ગયું હોત તો ?

એ ઘરમાં આવી કે પાછળથી કોઈ વળગી પડ્યું. એટલી ડરી ગઈ કે આંખો મીંચીને એ જોર જોરથી ચીસ પાડતી રહી. એના હોઠ પર કોઈનો હાથ દબાઈ ગયો.

– આંખ તો ખોલ. વિશાખા છું.

હાંફતા હાંફતા મૃદુલા જોઈ રહી.

– ઓ માય ગોડ ! વિશુ તું ? હમણાં મારો જાન નીકળી જાત.

– અરે ! મારી જાનનો જાન થોડો જવા દેત ?

મૃદુલાએ વિશાખાને બાથમાં લઈ લીધી.

– પણ તું આમ અચાનક ?

– નિરાંતે બેસવા દઈશ ?

કશ્યપની બદલી મુંબઈ થવાની છે એટલાસ્ટ. ઘર સેટ-અપ કરવા આવી છું. તને પહેલાંથી કહી દઉં તો મજા ન આવે ને ! એમાં બારણાં ખુલ્લાં હતાં, એટલે...

હાથ પકડી બન્ને બહેનપણીઓ સોફા પર બેસી પડી.

– એટલે હવે તું અહીં જ રહેવાની છે ને ! બંગાળી બાબુઓ તારા વિના ઝૂરશે નહીં ?

– અને મેં મુંબઈનો ઝુરાપો વેઠ્યો એનું શું ?

મૃદુલાએ એના બન્ને હાથ પકડી લીધા. સ્નેહથી કહ્યું,

– અને મારા વિરહની કોઈ ગણતરી જ નહીં ?

– કેમ નહીં ! દર રવિવારે સવારે તને ફોન કરું એટલે પતિદેવ કહેશે તમારા ઇષ્ટદેવને

ફોન કરો છો દેવી ?

મૃદુલા ઊભી થઈ અને વિશાખાનો હાથ ખેંચ્યો.

– પણ ફોનમાં મારું ઘર થોડું દેખાય ? તારે તારું ઘર પણ સેટ-અપ કરવાનું છે ને ! ચાલ પહેલાં ઘર જોઈ લે.

વિશાખાએ ચારેબાજુ નજર કરી.

– ફેન્ટાસ્ટિક મૃદુ. હું લંડન ગઈ ત્યારે તને છેલ્લે મળવા આવેલી ....પણ તારું ઘર તો નવનુકકોર લાગે છે ! ઇન્ટરિયર ડેકોરેશનનો કોર્સ કર્યો છે કે શું !

– ના બાબા ના. જાતમહેનત અને ઉજાગરા. મેગેઝીન્સ, પુસ્તકો વાંચી વાંચીને બધી ડિઝાઇન મેં જાતે બનાવી, એ પ્રમાણે માથે બેસી ફર્નિચર બનાવડાવ્યું. આ કોફીટેબલ કોઈ યુરોપિયન દંપતી પાસેથી લીધું. પૂરું એક વરસ દિવસ-રાત એક કર્યા... અરે એક આખો લેખ લખાય એટલી લાંબી કહાણી છે.

– હું કંઈ ન જાણું ચાર. મારું ઘર તારે જ કરવું પડશે. પણ એક વાત છે.

– શી ?

– આટલું ચોખ્ખું ઘર મારાથી નહીં રખાય. તું તો જાણે છે મારો સ્વભાવ. આમતેમ

બધું પડ્યું હોય તો મેરેકુ ચલતા હય. પણ એ ય ! એક વાત કહે જોઉં.

– વિશુડી, તું મળવા આવી છે કે ઊલટતપાસ લેવા ?

– સાંભળ તો ખરી. ઓપરેશન થિયેટર જેવો આવો ચોખ્ખો ચણાક રૂમ તારો પહેલાં તો નહોતો.

મૃદુલા વિશાખાને ખેંચતી રસોડામાં આવી.

– શી વાત છે ? હજુ સુધી તેં મારા હાથની ચા નથી માગી ? છોડી દીધી કે શું ?

મૃદુલાએ ચાનું પાણી મૂક્યું. વિશાખા સ્ટૂલ ખેંચી બેસી ગઈ.

“હોતું હશે ! તારી મસાલા ટી પીને તો હું પરીક્ષામાં પાસ થતી હતી.

ટ્રેમાં ચા-નાસ્તો લઈ બન્ને ડાઈનિંગ ટેબલ પર આવ્યાં. ઘૂંટડો ભરતાં જ વિશાખા ઊછળી પડી.

– તારા હાથમાં જાદુ છે મૃદુ. આટલાં વર્ષે પણ એ જ સ્વાદ અને સુગંધ ! તારી આજુબાજુમાં જ ઘર શોધી આપ. એટલે રોજ બપોરે ચા પીવા તારે ત્યાં ધામા.

– કબૂલ.

– તારો હીંચકો મસ્ત છે હું !

વિશાખા ચાનો કપ લઈ હીંચકા પર બેસી ગઈ અને ઠેસ મારી. હીંચકો ઝૂલવા લાગ્યો સાથે વિશાખાનું મન પણ.

– યાદ છે મૃદુ ! કોલેજમાં આપણને સૌ બહેનો સમજતાં. રીયલ સિસ્ટર્સ. એ દિવસોમાં મસ્તીનો કેવો નશો રહેતો હતો !

– વિશુ ! પિરીયડમાંથી ભાગીને આપણે દરિયાની રેતીમાં બેસી કુલફી ખૂબ ખાતાં, કેમ ! એક વાર વરસાદમાં આપણે લોનાવલા ગયાં હતાં યાદ છે ને વિશુ ! પછી ધોધ નીચે ભીંજાતા અમરે તને કિસ કરી હતી એમાં તો બહેનજી રોજ ઇશ્કનાં ગીતો ફરમાવવા લાગ્યાં હતાં.

વિશાખાએ અંગહિલોળથી હીંચકાને જોરથી ઝુલાવ્યો.

– સાંભળ, બાઈ મૃદુલા ! મેરે વરકો કુછ બોલી તો...

મૃદુલા ભવાં ચડાવીને બોલી,

– તો ક્યા કરેગી ? ધમકી આપે છે ?

– ના. બ્લેકમેઇલ. તેં મારા કઝિનને લવલેટર લખેલો તે આવી જ ઇમરજન્સી માટે મેં લોકરમાં સાચવી રાખ્યો છે.

મૃદુલાએ વિશાખાની પોનીટેઇલ ખેંચી.

– તું એવી ને એવી રહી. હાશ. સારું થયું તું આવી ગઈ.

– મેડમ ! આ ટ્રાન્સફર પાછળ દોરીસંચાર મારો તો છે. યાદ છે ને મૃદુ ? દિલીપકુમારની ‘રામ ઔર શ્યામ’ ફિલ્મ જોઈ આપણે બે પણ ટ્રિવિન્સ જોડે પરણવાનું સપનું જોતાં’તાં.

– સપનું ? હું તો મેટ્રિમોનિયલની કોલમો પણ વાંચતી. હનું, સાથે પરણશું, સાથે રહેશું... બધું સાથે જ...

મૃદુલા હીંચકાની નજીક ઊભી હતી. એના હાથમાંની ટ્રેમાં વિશાખાએ ખાલી કપ

મૂક્યો.

– પાગલ ! તારે તો હનીમૂન નાઈટ પણ સાથે જ સેલિબ્રેટ કરવી હતી. એક જ હોટલમાં.

મૃદુલાએ હીંચકાને સળિયો પકડી વેગ આપ્યો.

– હું પાગલ કેમ ! તું જ કહે આપણે સોગંદ નહોતા ખાધા બધું સાથે કરવાના ? એકસાથે હનીમૂનની પહેલી રાત... પછી બન્ને એક સાથે પ્રેગનન્ટ... પછી... બન્નેને... સાથે જ...

ખણાણ...
હિંચકાનો ધક્કો લાગ્યો અને મૃદુલાના હાથની ટ્રે ફંગોળાઈ ગઈ. કાચની અસંખ્ય ઝીણી કરવો વેરાઈ ગઈ. મૃદુલા ભાવવિહીન ચહેરે એના ખાલી હાથને જોવા લાગી. તરત વિશાખા હિંચકા પરથી ઊતરી, કાચની કરચોથી સાચવીને દૂર લઈ ગઈ. ખુરશીમાં બેસાડી ઋજુ સ્વરે કહ્યું,

– હા, મૃદુ ! આપણે સાથે રહેવાના સોગંદ લીધા હતા, પણ તારે મારી ખાસ જરૂર હતી ત્યારે હું તારી પાસે ન આવી શકી. કેટલી ફર્ટિલિટી ટ્રીટમેન્ટ તું ગયે વર્ષે પ્રેગનન્ટ થઈ... અને ચોથે મહિને મિસકેરેજ... મને એટલું દુખ થયું હતું ! મારે તરત આવવું હતું... પણ યુ નો, હું લંડન હતી. નીક્કીની એકઝામ હતી. મેં તને ઘણી વાર કોલ કરેલા પણ અનીશ કહેતો તું ડીપશોકમાં હોસ્પિટલમાં ઓબ્ઝર્વેશન નીચે છે... આઈ એમ સો સૌરી... તું મારી વાત સાંભળે છે ને !

મૃદુલા ખાલી હિંચકાને એકધ્યાનથી ઝૂલતો જોઈ રહી હતી.

પ્રકીર્ણ

સગપણનો સોનઉખાણાં : પ્રભુલાલ દોશી, ૨૦૦૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ-૧, પૃ. ૩૩, રૂ. ૨૦/-.
પુત્રીને પત્રો : તરુલતા દવે, ૨૦૦૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ-૧, પૃ. ૨૪૬, રૂ. ૧૩૦/-.
રહો નિરામય : જાદવજી નરભેરામ શાસ્ત્રી, બીજી આવૃત્તિ : ૨૦૦૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ-૧, પૃ. ૧૮૬, રૂ. ૮૫/-.
સ્મૃતિકળશ : ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ, ૨૦૦૬, પ્રકા. : ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ, ૧૩, કૃષ્ણ હા. સોસા., અરુણોદય પાસે, વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮૧૨૦, પૃ. ૧૩૨, રૂ. ૭૦/-.
ધરતીની સુવાસ : જોઈતારામ ચોકસી, ૨૦૦૬, પ્રકા. ધરતી વિકાસ મંડળ, વિજયનગર રોડ, નારણપુરા, અ'વાદ-૧૩, પૃ. ૧૩૫, રૂ. ૨૫/-.

નિબંધ

મદન મોહનના ટેકે

યજ્ઞેશ દવે

ગઈ શરદઋતુમાં ઓફિસના કામ માટે ભુજ જવાનું થયેલું. મિટીંગ ભુજથી દૂર બીદડામાં હતી. સવારના વાદળાણાવા વાતાવરણમાં બેચાર વયસ્કો સાથે ટેક્સીમાં ગોઠવાયા. ટેક્સી રેલા-લસરકાની જેમ હળવે હળવે સરતી ચાલી. આસપાસ ડુંગરા-ભૂખરા કથ્યાઈ ખડકો, પીળી ભોમકા, ઝાંખરા અને છૂટાંછવાયાં ગામ. ભુજ બહાર નીકળતાં જ ડ્રાઇવરે સી.ડી. મૂકી. રફીનું ગીત ‘સાવન કી ઘટા છાઈ, યે દેખ કે દિલ ઝુમા, લી પ્યારને અંગડાઈ’ – દિવાના બાદલની મસ્તીમાં સહુ ઝૂમી ઊઠ્યા. થયું ‘કયા ટાઈમિંગ !’ પછી તો રફીનાં ગીતો પર ગીતો. ‘મન રે તું કાહે ન ધીર ધરે’... ‘યાદ ન જાયે બિતે દિનોકી’... એ ઉલ્લસિત કરુણ ગીતો ડ્રાઇવરની સાથે સાથે અમે ય ગાવા લાગ્યા – અમને ય જાણ ન હોય તેમ. ટેક્સી ડ્રાઇવરના ટેસ્ટ પર માન થયું.

ડ્રાઇવરે તો ગાડી જ ચલાવવાની હોય. સાહેબલોકો સાથે વાતો કરવી અવિવેક ગણાય. અને આમે ય રુચિઉછેરની ભિન્નતાની દીવાલો તો હોય જ. જ્યારે અહીં તો એક જ ગીતે એ દીવાલો પિગાળી નાખી. મેં પૂછ્યું : ‘બધાં જૂનાં ગીતોની જ સી.ડી. છે ?’ તે કહે, ‘સાહેબ, મને તો જૂનાં ગીતું જ ગમે. ગાડીમાં જુવાનિયા હોય ત્યારે એમને ગમતાં નવી ફિલમનાં ગીતો મૂકવાં પડે. કંટાળો આવે. માથું ફાટી જાય. પણ શું થાય ? નોકરી કરવી હોય તો આ બધું સહન કરવું પડે. પણ એકલો હોઉં ત્યારે જૂનાં ગીતું જ સાંભળવાનાં.’ પછી તો ખાનું ખોલી સી.ડી.ની થપ્પી કાઢી. નૌશાદ, લતા, રફી, મદનમોહનની સી.ડી. મનમાં થયું, ‘આ જણ જુદો છે.’

મેં મદનમોહનની સી.ડી. પસંદ કરી તેને વગાડવા આપી. માધવ કહે, ‘વાહ સાહેબ !’ ...પછી તો મદનમોહનના નકશીકામ, મીનાકારીગરી જેવા કંપોઝિશન્સ ! ‘જા રે બદરા ભૈરી જા’, ‘તુમ જો મિલ ગયે હો’, ‘વો ચૂપ રહે તો’, ‘આપ કી નઝરો ને સમઝા’, ‘જાના થા હમસે દૂર’... ક્યારેક સૂરોની ઝરમર, ક્યારેક રેલાતું પૂર. ત્યાં તો અચાનક વિરહિણીની વેદના ઘૂંટતું કરુણ કંપોઝિશન – ‘આજ સોયા તો આંસૂ ભર આયે, મુદતે હો ગઈ મુસ્કુરાતે.’ સરતી ગાડી અને સરતી ગઝલ. વાદળિયા ગોરંભા વચ્ચે ગઝલ હળુહળુ વરસી. અત્યાર સુધી બસૂરા અવાજે અમે સાથે સાથે ગાતા હતા તે બધાનું ગાવાનું અચાનક બંધ. અશાંત કરી મૂકે તેવી શાંતિ. ગઝલમાં લીન સહુ પોતે જ ગઝલ. ગઝલ પૂરી થયે રીપ્લે. ફરી એ જ ગઝલ. માધવ કહે, ‘સાહેબ, આ ગઝલ સાંભળતાં ધરવ જ નો થાય. એમાંય જ્યારે ઓલી લાઈન આવે. ‘દિલ કી નાઝુક રગેં તૂટતી હૈ’ ત્યારે તો અંદર નસ્તર ફરી જાય. કાંઈનું કાંઈ થઈ જાય, ઝળઝળિયા આવી જાય. આમાં મદનમોહન, લતા અને રાજા મહેંદી અલિખાંની કમાલ તો ખરી જ. પણ મને તો કમાલ લાગી આ માણસમાં. બે અંતરા વચ્ચે ઝણઝણાવી દેતા સિતારના પીસ આવે ત્યારે તરફના તાર જેમ તે ઝણઝણી ઊઠે : ‘ઓહોહો

સાહેબ, કાંઈનું કાંઈ થઈ જાય છે સાહેબ' એમ બોલી ઊઠે. સ્વપ્નલોક પૂરો થયો ને ક્યારે બીદડા આવી ગયું, ખબર ન પડી.

મિટીંગનું કામ પત્યું ને સાંજે ફરવા જવાનું ગોઠવાયું. કચ્છડો બારેમાસ. પાછોતરા ચોમાસાનાં વાદળોની છાયા નીચે ફરી સફર. નવી જગ્યાને જોવાની ઇચ્છાથી ય વધારે ઇચ્છા હતી માધવ સાથે સંગીત સાંભળવાની અને વાતો કરવાની. ફરી સંગીતનો માહોલ. સંગીતે જ અમને જોડી આપ્યા હતા. કોઈ ગૂંચ ન હતી. મદનમોહને એને ખોલી આપ્યો હતો. પહોંચ્યા દરિયાકિનારે રાવળપીરના મંદિરે. અહીંયાં એનું મોટું માતમ. કોઈ એની આસપાસ ગૂંથાયેલી કથા કહેતું હતું તો ફરફરતા પવનમાં બહાર શ્રદ્ધાળુઓ નારિયેળ વધેરતા હતા તો કોઈ અંદર ઘંટ રણકાવતા હતા. મેં ય દર્શન કર્યું. એક બાજુ દરિયો બોલાવતો હતો ને બીજી તરફ મદનમોહન અને માધવ. સાથેની ગાડીઓનો કાફલો બીજા સ્થળે જવા નીકળ્યો. સાથીઓ ગાડી તરફ વળ્યા. માધવ કહે 'આપણે ઉતાવળ નથી, સાહેબ ! તમતમારે દરિયામાં પગ બોળી આવો.' મનમાં થયું મારી દરિયામાં પગ બોળવાની ઇચ્છાની માધવને ક્યાંથી ખબર પડી ? મેં દરિયા તરફ જે નજરે જોયું તે તેની નજરે પડ્યું હશે ? આ ટેલીપથી કે સમસંવેદન ? રેતી ખૂંદતો ખૂંદતો ભીના પટ પર પગલાં પાડતો, છપછપતાં નાનાં નાનાં મોજાઓમાં પગ પખાળી ફરી માધવ સાથે.

અમારી સાથેના કાફલાથી અમે પાછળ પડી ગયા હતા તેથી એણે એવા શોર્ટકટથી ગાડી આગળ લીધી કે અમે આગળ નીકળી ગયા. ભારે વરસાદને લીધે ઠેકઠેકાણે રસ્તો બેસી ગયો હતો. એવા એક મોટા ખાડાવાળા બેસેલા રસ્તે માધવે એવી સિફતથી ગાડી તારવી કે એક હડદો સુધ્યાં ન લાગ્યો. મદનમોહનનાં ગીતો તો ચાલુ જ. તેણે રિયર ગ્લાસમાંથી જોયું તો પાછળ આવતો ટાટા સુમો વરસાદમાં બેસેલા રસ્તે ધડામ દઈ ઊંચકાયો ને હડદે હડદા. માધવે જે સિફતથી ગાડી તારવી તે બીજો ડ્રાઇવર ન તારવી શક્યો. માધવ એમ જ બોલી ઊઠ્યો, 'અમને તો ભાય મદનમોહનનો ટેકો છે, ભાય ટેકો.' થયું આત્મસાત્ થયેલું સંગીત કેટલું કરી શકે ! માધવની પીઠ થાબડી. ફરી બીજું મંદિર ને ફરી દરિયો. ગાડીમાંથી બધા ઊતર્યા - દરિયાકિનારે લટાર મારવા તે નિરાંતે મદનમોહન સાંભળતો રહ્યો. ફરી એ જ ગઝલ.... 'આજ સોચા તો આંસૂ ભર આવે.' સાંજ. દરિયાનો પવન ને સંગીત. આ વખતે હું દરિયે ન ગયો. ગાડીમાં દરિયાવ દિલના આદમીની હૂંફને અને સંગીના દરિયાને માણી રહ્યો.

બીજે દિવસે સાંજે વળતી સફર. એ જ વળાંકો, ટેકરા-ટેકરીવાળો રસ્તો, વાદળિયું વાતાવરણ, સરતી ગાડી, માધવ અને સંગીત. વળતા સંગીત સાથે તેની વાતો ઉભેળી. બાપા વરસો પહેલાં નોકરીમાં બદલી થયે ઉત્તર ગુજરાતથી ભુજ આવેલા. ઝાઝું ભણ્યો નહીં; ભણવામાં દિલ નો લાગ્યું. વખાનો માર્યો ડ્રાઇવિંગ શીખ્યો... અહીં જ સ્થાયી થઈ ગયો. હવે તો તે કચ્છી જ. ટેકરી માલિકની તેના પર મહેર. તેનો વિશ્વાસુ. કચ્છના ભયાનક ભૂકંપમાં કેવી રીતે બચ્યા તેની વાતો કરી. 'સાહેબ, યાદ કરું છું ને લખલખું આવી જાય છે. ઉપરવાળાએ જ તાર્યાં. ચારે તરફ ચિચિયારી કિકિયારી... ધરતીકંપનો ભયંકર અવાજ... અમે તો બારસાખ વચ્ચે ભગવાનનું નામ લઈ ઊભા રૈ ગ્યા. ઈ બે મિનિટ કેમ ગઈ ઈ તો અમારું મન જાણે છે. અમે તો બચી ગયા પણ ધરતીકંપમાં મકાનના કાટમાળમાં સ્લેબના

ભાર વચ્ચે દબાયેલા, ઘવાયેલા, ધરબાયેલાની વેદના જોવાય નંઈ. ત્યાં એમના સુધી પહોંચી તો શકાય નંઈ. ફૂડપેકેટ કે પાણીનાં પાઉચ ફેંકીએ તો દબાયેલા કણસે કે 'ઝેરનું પડીકું ફેંકો; સહેવાતું નથી. હવે ઝટ છુટકારો તો થાય.' ઈ માણસો નજર સામેથી ખસતાં નથી સાહેબ.'

ધરતીકંપ સમયનો એક પ્રસંગ કહ્યો ને તેના ઉમદા પાસાથી પરિચિત થયો. માધવ કહે, 'ધરતીકંપ વખતે બઉ મોટા ઓફિસર હારે હતો. એમને વિશ્વાસુ ડ્રાઇવર ખપે. માલિકે મને મોકલ્યો. શહેર આખું મિલિટરીના કબજામાં. ખાસ ઓફિસરો જ અંદર જઈ શકે. બેંકમાં કેશબોક્સની રોકડના થોકડાના થોકડા. સેફ્ટી વોલ્ટના જરજવેરાત બધું ખુલ્લું. સાહેબની હારે ઈ બધું જોયું. ધાઈરું હોત તો ગજવાં ભરી લીધાં હોત. કોઈ નો'તું. સાહેબને તો મારા પર ભારી વિશ્વાસ. પણ ઉપરવાળો જોતો હોય ને સાહેબ ! ભગવાનની દયા છે તો આજે કલેચાકુંવર જેવો છોકરો છે. ડિલિવરી વખતે પ્રોબ્લેમ થયો'તો. ઘરવાળી ટેશનમાં. મેં ધરપત આપી : 'ગાંડી ! બધું પાર ઊતરી જશે, હિંમત રાખ. આપડે ક્યાં કોઈનું બગાઈડું છે કે ઉપરવાળો આપણું બગાડે ?' ડોક્ટરે સંબંધના દાવે ડિલિવરીનો એક પૈસો નો લીધો. દૂધમલ દીકરો આઈવો. મેરબાની જ ને ?

તેની વાત વાતમાં ક્યાં ભુજ આવી ગયું ખબર ન પડી. કાલે તો અમે જવાના. આ મનના માણસથી છૂટા પડવું પડશે. થયું વિદાયને થોડી આઘી ઠેલું. મેં કહ્યું ગેસ્ટહાઉસ સામાન મૂકી દઉં પછી પાન ખાઈને છૂટા પડીએ. તરત કહે, 'પાન મારા તરફથી.' તેણે નજીક સ્ટેશનરોડ પર ગાડી લીધી એક ગિરદીવાળા ગલ્લે. ગલ્લાવાળો માધવને જોતાવેંત ખુશ. 'આવ આવ, માધવ.' માધવે ઓર્ડર આપ્યો, 'સાહેબ ક્યે એવું પાન જલ્દી ને એક મારું પાન.' ત્યાં તો બે-ચાર સોફિસ્ટિકેટેડ જુવાનો આવ્યા. માધવ સાથે હાથ મિલાવી પ્રેમથી વાતો કરી. તેમના ગયા પછી માધવ કહે, 'સાહેબ, આ બધા ભુજના જાણીતા ડોક્ટરો હતા. મારું બઉ રાખે. ડિલિવરી ઓલા ચશમાવાળા સાહેબે કરાવી.' આવા માણસોનું કોણ ન રાખે ? 'તું નાનો છો' એવી દલીલ કરી ત્યારે પાનના પૈસા પરાણે જ આપવા દીધા. બીજે દિવસે રાજકોટ આવવા વળતી બસ પકડી ત્યારે આવજો કહેવા માટે મેં ફોન કર્યો. 'કચ્છ-ભુજ તો બરાબર પણ આ વખતે તો માધવ તારી વિદાય લઉં છું. થું જાતા જાતા વાત કરી લઉં ! તે ગળગળો. કહે, 'સાહેબ, મારા જેવા નાના માણસને યાદ રાઈખો ઈ જ ઘણું. મારાં બેનને લઈ ફરવા આવો. બધે ફેરવું. હું તો મદનમોહનને થૈંક્યું કઉં સાહેબ, કે એના હિસાબે આપણે મઈળા.'

વચ્ચે વચ્ચે એના S.M.S.-એસ.એમ.એસ. આવે... સારા ઉર્દૂ શાયરોની શાયરીના. ક્યારેક વાત થાય. ક્યારેક લાંબી વરધીએ ઉત્તર કે દક્ષિણ જતો રહ્યો હોય. એક દી અચાનક ફોન : 'સાહેબ, એક સારા સમાચાર આપવાના છે... મેં ગાડી લીધી.' હું ચોંક્યો... હજી હમણાં તો ત્રણ-ચાર હજારમાં નોકરી કરતો હતો ને ગાડી ? કહે, 'માલિકે જ મને વેચી. ઘરવાળી ક્યે કે ગાડી લેશું કેવી રીતે ? બે-અઢી લાખ ક્યાંથી કાઢશું ને લોનના હપ્તા ? મેં કીધું, 'ગાંડી બધું થઈ રે'શે. વિશ્વાસ રાખ.' ઉપરવાળાની ને તમારા જેવાની મહેરબાની કે આજે હું ગાડીનો માલિક થઈ ગ્યો. કોઈ દી સપને ય વિચાર્યું નો'તું કે મારી પોતાની ગાડી હોય. મોટી કંપનીમાં મહિના આખાની બાંધેલી છે ને બધું ગોઠવાઈ ગ્યું છે. મહિને

૧૫,૦૦૦ જેવા છૂટે છે ને હપ્તા ય ભરાઈ જાય છે. હવે તો આંખા આવો તો મારી ગાડીમાં તમને કચ્છ દેખાડું, બધે ફેરવું. હું તો મદનમોહનનો આભાર માનું સાહેબ, કે આપણને ભેળા કરેલા. મને વશવાસ છે કે મારા આંગણે તમારાં પગલાં કો' દી થાશે જ. સાંજે નવરો પડી જ્યારે મદનમોહનને સાંભળું ત્યારે તમને યાદ કરું.' મેં કીધું, 'સાહેબ' 'સાહેબ' કર મા. હું ક્યાં તારો સાહેબ છું ? હા, તારા કરતાં વીસેક વરસે મોટો હઈશ. તું મને ભાઈ જ કહેજે. 'હા સાહેબ' કહી એ હસી પડ્યો.

પ્રકીર્ણ

ઘરશાળા : દીપક વી. 'દીપાનંદ', ૨૦૦૬, માનવ ગરીમા પ્રતિષ્ઠાન, વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮૧૨૦, પૃ. ૨૧૮, રૂ. ૧૨૫/-. **સમાજશિક્ષણનું દર્શન : ભવાઈ :** હાર્દિક ડી. મહેતા, ૨૦૦૬, પ્રકા. : હાર્દિક મહેતા, ૪, સિંધવાઈ સોસાયટી, વિસનગર-૩૮૪૩૧૫, પૃ. ૮+૨૪૮, રૂ. ૧૫૦/-. **પાનખરની પૂજા :** મનસુખ (પ્રવીણ) ઉપાધ્યાય, ૨૦૦૫, પ્રકા. : ધીરેન કોઠારી, જી. કે. કોર્પોરેશન, ૮૦ ફીટ રોડ, ઘાટકોપર (ઈ), મુંબઈ-૭૭, પૃ. ૫૮, રૂ. ૮૦/-. **જીવનનું જોખમ :** મનસુખ (પ્રવીણ) ઉપાધ્યાય, ૨૦૦૫, પ્રકા. : ધીરેન કોઠારી, જી. કે. કોર્પોરેશન, ૮૦ ફૂટ રોડ, ઘાટકોપર (ઈ), મુંબઈ-૪૦૦૦૭૭, પૃ. ૧૧+૮૮, રૂ. ૧૦૦/-. **ચિદાનન્દ ચૌબેની ચિકીઓ :** બંકીમચંદ્ર ચેટર્જી ૨૦૦૫, પ્રકા. : જી. કે. કોર્પોરેશન, ૮૦ ફીટ રોડ, ઘાટકોપર (ઈ), મુંબઈ-૪૦૦૦૭૭. **શબ્દખેલ :** કાન્તિ વોરા, ૨૦૦૩, એન. એમ. ઠક્કરની કું. મુંબઈ-૧, પૃ. ૭૫, રૂ. ૭૫/-. **કવિવિશ્વ :** સુરેશ દલાલ, ૨૦૦૬, ઇમેજ પબ્લિકેશન, અ'વાદ-મુંબઈ, પૃ. ૧૩+૭૩૨, રૂ. ૫૦૦/-. **સુરેશની સાથે સાથે :** ઉત્પલ ભાયાણી, ૨૦૦૬, ઇમેજ પ્રકાશન, અ'વાદ-મુંબઈ, પૃ. રૂ. ૧૦૦૦/-. **મારી લોકયાત્રા :** ભગવાનદાસ પટેલ, ૨૦૦૬, પ્રકા. : સૂર્યકાંત મ. પંડ્યા, નયન સૂર્યાનંદ લોકપ્રતિષ્ઠાન, અંજુ એન્ટરપ્રાઇઝ, દુકાન નં. ૭, વિજયવિક્રમ કો.ઓ.હા. સોસાયટી, સી. એસ. સી. રોડ નં-૪, મુંબઈ-૪૦૦૦૬૮, પૃ. ૧૮+૧૪૨, રૂ. ૧૨૫/-. **અમરસિંગ રાઠોડ :** સંપા. લીલાવતી કવિ, ૨૦૦૬, પ્રકા. : કમલેશ એમ. કવિ, પૃ. ૮૦, રૂ. ૫૦/-.

આસ્વાદ

પરીક્ષા આપવાનો અંત્ય સંકલ્પ

આસ્વાદ : રાધેશ્યામ શર્મા

પ્રતીક્ષા

મારાથી બે મોટાં બા-બાપુજી ગયાં,
મારાથી નાના બે ભાઈઓ પણ ન રહ્યા;
તો હું જ શા માટે જીવતો રહ્યો હોઈશ ?
મૃત્યુએ મને ય શા માટે ન ગ્રહ્યો ?
મૃત્યુએ મને જ શા માટે અસ્પૃશ્ય લઘ્યો ?
એશી તો થયાં, હવે અંત ક્યારે જોઈશ ?
મૃત્યુને પૂછું ? એ તો ક્યારેય નહિ બોલે,
મૃત્યુનું તો મીન, એ મોં ક્યારેય તે નહિ ખોલે.

પ્રેમ મળ્યો, મૈત્રી મળી,
એમાં થોડીક કવિતા પણ ભળી;
જગતે આપ્યું મારે જોઈએ એથી વધુ,
જીવને આપ્યું મારી પાત્રતાથી યે કેં વધુ, કેટલું બધું !
હવે ભાવ કે અભાવનું કાંઈ ભારણ નથી,
હવે જીવતા રહેવાનું કોઈ કારણ નથી;
આ આયુષ્યની અવધ કોણે આંકી હશે ?
હજુ કશું બાકી હશે ?

બાકી કશું હોય તો એક કાળપુરુષ જાણે,
બાકી કશું હોય તો માત્ર વિધાતા જ પ્રમાણે,
પણ એ આગોતરું કશું ય ન કહેશે,
આછો અણસારો ય ના'વે એમ અકળ જ રહેશે;
એ તો જેમ જેમ જીવ્યા કરો તેમ તેમ બોલે,
એ તો કમે કમે રહસ્યો સૌ ખોલે;
ભલે ! તો હજુય તે જીવ્યા કરું, કરી રહું તિતિક્ષા;
ભલે ! તો આયુષ્યના અંત લગી કરી રહું પ્રતીક્ષા.

(રોકી હિલ, ૨૫ ઓગસ્ટ, ૨૦૦૬)

- નિરંજન ભગત

(‘પરબ’, 12, 2006)

સંસ્કૃત અલંકારમીમાંસકો આ કૃતિ વાંગીને કહેશે આમાં ઉપમાદિ નથી, આધુનિક કાળના આલોક્યકો કહેશે આમાં પ્રતીક નથી, કલ્પન નથી, વિશુદ્ધ કવિતા નથી. નર્ચુ સ્ટેટમેન્ટ છે, અંગત નિવેદન છે...

એ જે હોય તે, જે છે તે આ કૃતિને આંખથી જ નહીં, આંતરિક ધ્યાનથી વાંચશો તો આત્મલક્ષી લયથી હર્ચુભર્ચુ પ્રશ્નોત્તર-ઉપનિષદ સં-ભળાશે. નચિકેતાનો યમ સાથેનો, મૃત્યુ સાથેનો સંવાદ સાંભરે, એની સાથે પાંડવોના સ્વર્ગારોહણ ટાણે યુધિષ્ઠિરને પ્રશ્ન થયો એવો અહીં પણ કર્તાને થયો હોય એમ અનુભવાશે : 'મારાથી નાના બે ભાઈઓ પણ ન રહ્યા; તો હું જ શા માટે જીવતો રહ્યો હોઈશ ? મૃત્યુએ મને શા માટે ન ગ્રહ્યો ?'

બાહ્ય આકૃતિમાં કુલ સાત (૭) પ્રશ્નો ગૂંથાયા છે. હાલ ઉપર બે પ્રશ્નો મૂક્યા એમ બીજા પ્રશ્નો પણ છે :

'તો હું જ શા માટે જીવતો રહ્યો હોઈશ ?'
'મૃત્યુએ મને જ શા માટે અસ્પૃશ્ય લલ્યો ?'
'એશી તો થયાં, હવે અંત ક્યારે જોઈશ ?'
'મૃત્યુને પૂછું ? એ તો ક્યારેય નહિ બોલે'

આ રચનાને પ્રશ્ન-ઉત્તરનું ઉપનિષદ કહ્યું, પરંતુ પ્રશ્નોપનિષદ નથી કહ્યું, તે એટલા માટે કે પૂર્વોક્ત પ્રશ્નોના ઉત્તરો કર્તાને સહજ સાંપડ્યા છે. દા.ત.,

'મૃત્યુનું તો મૌન, એ મોં ક્યારેય તે નહિ બોલે'

આત્મીય મોટાં બા-બાપુજી, નાના બે ભાઈઓના મૃત્યુથી પણ પાકી પ્રતીતિ થઈ ગઈ કે મૃત્યુની ઘટના મીઠી છે, મૌનબદ્ધ છે.

ત્રણ સ્તબકમાં પ્રસ્તરેલી રચનાના બીજા સ્તબકના અન્તે પાછો પ્રશ્ન છે : 'હજુ કશું બાકી હશે ?'

આનો ઉત્તર ત્રીજા સ્તબકમાં કાળપુરુષ અને વિધાતાને સાંકળીને આવ્યો છે :

'બાકી કશું હોય તો એક કાળપુરુષ જાણે,
બાકી કશું હોય તો માત્ર વિધાતા જ પ્રમાણે'

મૃત્યુએ શા માટે 'અસ્પૃશ્ય' રાખ્યા, 'એશી તો થયાં' છતાં અંત શાથી નથી એનો હિસાબ અને જવાબ કાળપુરુષ અને વિધાતાની પાસેથી પ્રાપ્ત થવાનો નથી કારણ 'એ આગોતરું કશુંય ન કહેશે.' વિધાતા કાળપુરુષ જેવી પૌરાણિક કલ્પના ભારતની સંસ્કૃતિની પણ મિરાત છે. એની સ્વીકૃતિ સાથે એક પ્રકારનો વિરોધાભાસ પણ પ્રવેશ્યો છે. 'કશુંય ન કહેશે' એમ ભારપૂર્વક કથ્યા પછી વિધાતા 'બોલશે' એવો ઉલ્લેખ પણ અનુગામી પંક્તિમાં જડ્યો છે : 'એ તો જેમ જેમ જીવ્યા કરો તેમ તેમ બોલે', 'એ તો કમે કમે રહસ્યો સૌ બોલે'. તાત્પર્ય કે આગોતરું નહિ કહે કાળપુરુષ, પણ શનેશનૈ કમશઃ બોલશે.

બીજો સ્તબક, પ્રથમ અને દ્વિતીય સ્તબકની તુલનામાં અને સમગ્ર રચનાની ચુસ્તતા જોતાં સ્ફીત-અતિરિક્ત અને કંઈક શિથિલ લાગે. ત્યાં પ્રેમ-મૈત્રી-કવિતા, પાત્રતાથી વધુ મળ્યાની નોંધ સપાટ અને સપાટી પરના ભાવને માત્ર વાચા આપે છે. પણ સંલગ્ન કડીઓ ઉદ્ધારક છે : 'હવે ભાવ કે અભાવનું કાંઈ ભારણ નથી, હવે જીવતા રહેવાનું કોઈ કારણ નથી'. કાવ્યની સ્ફટિક શી સુગ્રથિત પંક્તિઓ આ છે.

રચનાન્તે, ઉપાયે યા નિરુપાયે સમાધાન સાધી લીધું છે :

ભલે ! તો હજુય તે જીવ્યા કરું, કરી રહું તિતિક્ષા;
ભલે ! તો આયુષ્યના અંત લગી કરી રહું પ્રતીક્ષા.'

કૃષ્ણે અર્જુનને ગીતામાં આદેશેલું : 'તાસ્તિક્ષસ્વ ભારત' (અધ્યાય ૨, શ્લોક ૧૪) અને કર્તા સ્વયં અર્જુન છે અને સ્વયં કૃષ્ણ છે જે મૃત્યુ સામે લડતાં લડતાં જીવનને સહન કરવાનું બેળેબેળે સ્વીકારે છે. 'ભલે' શબ્દ ના-છૂટકે જીવનસ્વીકારનો સંકેત તો આપે છે. 'ગ્રહ્યો'-લલ્યો, 'બોલે-બોલે', 'ભારણ-કારણ', 'આંકી-બાકી', 'જાણે-પ્રમાણે' જેવા સાર્થક પ્રાસોની સાથે અંતમાં 'તિતિક્ષા' સાથે 'પ્રતીક્ષા'નો પ્રાસ માળાના મેરુ સમો છે : 'ભલે તો આયુષ્યના અંત લગી કરી રહું પ્રતીક્ષા'. પ્રતીક્ષામાં વેઈટિંગ છે પણ નિરંજનીય છે, 'વેઈટિંગ ફોર ગોદો'ની દષ્ટિદિશાનું નથી. તિર્યક્ ભાવે, પરોક્ષ રીતે જીવનની સ્વીકૃતિ છે. ભલે, એમ તો એમ. શૂન્યમ્ શૂન્યમ્ નથી. રહસ્યઘન છે. સાથે જ પ્રતીક્ષાકર્મમાં પરીક્ષા આપવાનો સંકલ્પ છે. ભાષાકર્મ વિષયાનુવર્તી, પણ 'ય' 'તો' 'જ'નો વારેવારે વિનિયોગ કૃતિને ભારવાહક દર્શાવે છે. ભાવકો પર અવિશ્વાસ હશે ? દૈ જાણે કે ન જાણે પણ સુજ નિરંજન કેમ ન જાણે !

સાહિત્યવિવેચનામાં ભગતસાહેબની પ્રસ્તુતિમાં સતત બે શબ્દો ઊછળ્યા કરે છે : કરુણા અને કટાક્ષ. એ જતા કરીને આ કૃતિમાં પ્રતિષ્ઠિત કવિસર્જકે મનુષ્યજાતિની વ્યાપક-શાશ્વત 'ટ્રેજેડી' આલેખી છે. સ્વગતોક્તિમાં જે સચોટ પ્રાંજલતા પરોવાઈ છે એનો મહિમા છે.

બ્રિટિશ નાટ્યસર્જક ટોમ સ્ટોપાર્ડે પણ પ્રખરપણે આવી ક્ષણો - નિરંજનની જેમ - પ્રમાણી છે :

'Eternity is a terrible thought. I mean, where's it going to end ?
 The bad end unhappily, the good unluckily.
 That's what tragedy means.'

પ્રકીર્ણ

ગૌરવગુર્જરી : નંદિની ત્રિવેદી, ૨૦૦૬, પ્રકા. : એન. એમ. ઠક્કરની કંપની, મુંબઈ, પૃ. ૩૧૧, રૂ. ૨૫૦/- **શ્રીમદ્ ભાગવત** : એક આચમન : બકુલ રાવલ, ૨૦૦૪, એન. એમ. ઠક્કરની કંપની, મુંબઈ, પૃ. ૪૨૪, રૂ. ૨૫૦/- **ગીતગુર્જરી** : નંદિની ત્રિવેદી, ૨૦૦૬, એન. એમ. ઠક્કરની કંપની, મુંબઈ, પૃ. ૨૩૪, રૂ. ૨૦૦/- **પ્રશ્નોત્તરીના પ્રવાહ** : કિશોર દવે, ૨૦૦૫, એન. એમ. ઠક્કરની કંપની, મુંબઈ, પૃ. ૬૭, રૂ. ૧૦૦/-

પુનર્મૂલ્યાંકન

‘જટાયુ’ :

સર્જનાત્મક વાચનને અવસર આપતો કાવ્યસંગ્રહ

ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

ફ્રેન્ચ શિલ્પકાર લ્વી બૂશારે (Louis Bouchard : ૧૮૭૫-૧૯૬૦) એમ કહેલું કે ‘હું હોમર વાંચું છું, ત્યારે એમ લાગે છે કે હું વીસ ફૂટ ઊંચો છું’ – આવી અતિશયોક્તિનો સીધો સ્વીકાર ન કરીએ તોયે એક ધડો લઈ શકાય કે સારા કવિને વાંચતી વેળાએ આપણી ઊંચાઈ આપણને વધેલી લાગવી જોઈએ. ગુજરાતી ભાષામાં આજે આવો અનુભવ આપી શકે એવા કવિઓ વિરલ છે; એમાં સિતાંશુ યશસ્વન્દ્રનું નામ હોઈ શકે.

બોલબોલા તો ગીતો અને ગઝલોની છે. આ ગીતો અને ગઝલો જાણે કે એકબીજાનો અનુવાદ કરવાની સરસાઈમાં ઊતર્યા છે. ગીતો અને ગઝલોના ઘોંઘાટિયા અને ઝડપી મનોરંજન આપતા વર્તમાન વચ્ચે સિતાંશુ જેવા કવિનું કામ કપરું છે. એની કવિતાને મોટો લોકાધાર સાંપડવો કઠિન છે. એને વાચકોની ઉદાસીનતા નહીં પણ ક્યારેક એમનો પ્રતિરોધ (Hostility) પણ સહેવાનો આવે છે. રણજિતરામ સુવર્ણચન્દ્રક આ કવિને અર્પણ થયો ત્યારે અન્યથા ખીચોખીચ ભરાઈ જનારા હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજના સભાગારમાં ગણ્યાગાંઠ્યા ચાલીસેક માણસોને મેં જોયા છે અને સિતાંશુએ જ્યારે ‘નવનીત સમર્પણ’ (માર્ચ-૨૦૦૬)ની મુલાકાતમાં કહ્યું છે કે ‘પદ્મશ્રી મળ્યાની જાહેરાતથી લોકોએ હોલમાં ઊભા રહી તાળીઓ પાડી. જેઓ બેઠા હતા તેઓ ઊભા થઈ ગયા. લોકોનો પ્રેમ, આદર આ બધું મને સ્પર્શી ગયું’ ત્યારે પણ મને કવિ કરતાં જુદું જ ભાસે છે. આ તાળીઓ, આ પ્રેમ અને આ આદર સમજીને વાંચેલા કવિને નહીં પણ પદ્મશ્રીથી વરાયેલી વ્યક્તિને મળ્યાં હતાં.

સિતાંશુ તો મિલન કુન્દેરાએ જે ‘વિલંબનનો આહ્વાદ’ (The pleasure of slowness) ઓળખાવ્યો છે એ કુળનો કવિ છે. એણે લિરિકલ મોડ છોડી બીજો મોડ પસંદ કર્યો છે. જાડા મનોરંજનમાં અને તાત્કાલિક ઉપયોગમાં લેવાનારી (ready to consume) વસ્તુઓ જેવી રચનાઓમાં પોતાનો સમય ખર્ચતા મોટાભાગના વાચકોને પોતાના ધૈર્યની કસોટી કરાવનારી, નિદ્ધિધ્યાસનમાં પમાનારી, વાચકો માટે સર્જનાત્મક અવકાશ છોડતી, માત્ર અર્થ નહીં પણ પ્રાણપ્રદ વિવક્ષા (unport) આપતી સિતાંશુની રચનાઓ ક્યાંથી કોઠે ઊતરી હશે એ એક સવાલ છે. આ કવિ ભાવકના હૃદયસિંહાસને ન વિરાજે એ સ્વાભાવિક છે.

સિતાંશુને ખબર છે કે ‘લખવું એ જે તે વાત નથી.’ એમ એના વાચક માટે પણ વાંચવું એ જે તે વાત નથી. કવિને જેમ કવિતાની બાબતમાં ગડ બેસતી નથી, મથામણ ચાલ્યા કરે છે એમ વાચકને પણ એની રચનાઓ સાથે તાત્કાલિક ગડ બેસે કે મથામણ ટળી જાય એવું બનતું નથી. સિતાંશુની કવિતામાં એટલે જ વાંચતાં વાંચતાં સમજણ પડવા

માંડે પણ થોડીઘણી જ સમજ પડે છે, પૂરી પડતી નથી – ન જ પડે. સિતાંશુની એક રચના પોતાની અંદર અનેક રચનાને સમાવીને બેઠી હોય છે અને રચનાને મોટી ભૂગોળમાં, મોટા ઇતિહાસમાં, મોટા સ્થળ, મોટા કાળમાં જીવવું હોય છે. વળી રચનાઓ એકાલાપને, એકસૂરીલાપણાને કે એકરેખીયતાને હંમેશાં આંબવા મથતી રહી છે.

સિતાંશુએ વિવેચનને મિષે વારંવાર પોતાના કવિકર્મની કોઢ (workshop)ને ખુલ્લી કરી છે. અને તેથી જ જોઈ શકાય છે કે આ કવિ વારંવાર નવાં પ્રસ્થાનો કેમ કરી શક્યો છે. આ કવિનો સ્થિરતાની સામે વિદ્રોહ છે તો પ્રવાહિતાની સામે પણ વિદ્રોહ છે. એક બાજુ સુદૃઢ આકારની સ્થિરતા જડ બની જઈ શકે, તો બીજી તરફ પ્રવાહિતા વેરવિખેર રેલ બની જઈ શકે. એને મન જીવન એ આકાર પહેલાંનું અગ્રાહ્ય તત્ત્વ છે. જીવનની વેરવિખેર વાસ્તવિકતાને આકાર આપીને અનુભવયોગ્ય બનાવી શકાય. આ ધારણા સાથે આ કવિ સતત નવા આકારો દ્વારા અનુભવો રચવા મથે છે. અહીં અનુભવને આકાર આપવાની વાત નથી પણ નવા આકારો દ્વારા અનુભવની શક્યતા ઊભી કરવાની વાત છે. અને એ માટે આ કવિએ વારંવાર દિશાઓ બદલી છે.

આ કવિના પહેલા કાવ્યસંગ્રહ ‘ઓડિસ્પૂસનું હલેસું’ (૧૯૭૫)માં ૧૯૬૨થી ૧૯૭૨ સુધીની રચનાઓ છે. સમયનિર્દેશ વગરની એક માત્ર છાંદસરચના ‘એક કાવ્ય’ પારંપરિક સભાન ચેતનને જાળવે છે તે કવિની પ્રારંભિક સ્થિતિનો અણસાર આપે છે. બાકી આખો સંગ્રહ સર્ચિયલ રીતિથી વૈયક્તિક કે અંગત અચેતન (individual or personal unconscious)ને અનુસર્યો છે. (અલબત્ત ‘મગનકાવ્યો’માં સર્ચિયલની બહુ જ પાતળી સેર પર કટાક્ષના મણકાઓનો પ્રભાવ ઝાઝો છે.) પણ આ કવિનો લાગણી અને વિચારથી ઊંચે ઊઠતો પ્રજ્ઞાઅંશ ભાષાની વિવિધ રંગોમાં પ્રસરી ખૂલે છે. કેટલીક રચનાઓમાં વિશેષ પરિણતિ સાધી શકાયેલી છે. દા.ત., મુંબઈ : હયાતીની તપાસનો એક સર્ચિયલ અહેવાલ’માં અચેતનનાં અનેક મોઢાં ઝૂલે છે, તો ‘પોમ્પાઈ અર્થાત્ બોમ્બાઈ નગરમાં એક ખેલ યાને વહાણ નામે ભૂલ’માં રીંછનું કેન્દ્રવર્તી પ્રતીકશાસન તરલ અચેતનને સહજ સ્થિરતા આપે છે. પણ કવિની સર્ચિયલ રીતિનું કેટલેક અંશે સફળતાથી વિસ્તરેલું પરિણામ ‘મોર્સ-જો-દડો : એક સર્ચિયલ અકસ્માત આ એક અણીશુદ્ધ રાષ્ટ્ર માટે એક અણીશુદ્ધ કવિતા’માં મળ્યું છે. દા.ત. ‘મુંબઈ : હયાતીની તપાસનો એક સર્ચિયલ અહેવાલ’માં થયેલો ‘ડટ્ટર’નો નિર્દેશ આ કાવ્યમાં મોર્સ-જો-ડેરોના સ્વરૂપે – કાવ્યવસ્તુ રૂપે પ્રસર્યો છે. મુંબઈની જાહોજલાલીની બીજી જાણ અને ખંડેર પ્રચ્છન્ન બાજુને ઉપસાવવા કવિ રૂપકો અને પ્રતિરૂપો દ્વારા અચેતન ઊર્જાનું વિતરણ કરે છે. આ રચના ૧૯૬૮-૭૦નું વર્ષ બતાવે છે તેથી કવિના પહેલા કાવ્યસંગ્રહ ‘ઓડિસ્પૂસનું હલેસું’માં હોવી જોઈતી હતી. પરંતુ કદાચ એની લંબાઈને કારણે એમાં સમાવાયેલી ન હોય. તેથી એ કવિના બીજા સંગ્રહ ‘જટાયુ’માં છેલ્લે મુકાયેલી છે. સર્ચિયલ રીતિનું આ કવિનું એ લગભગ છેલ્લું સાતત્ય છે.

‘જટાયુ’ (૧૯૮૬) કાવ્યસંગ્રહમાં સર્ચિયલ રીતિ પછીના કવિના બીજા બે નવા પ્રારંભો જોઈ શકાય છે. કવિ સર્ચિયલ રીતિના વૈયક્તિક કે અંગત અચેતનને છોડી હવે સામૂહિક અચેતન (collective consciousness)નો માર્ગ લે છે. પહેલાં સામૂહિક અચેતનની પુરાકથા (Mythic) રીતિમાં અને પછી સામૂહિક અચેતનની આદિરૂપો

(archetypal)ની રીતિમાં પ્રવેશ છે. ‘જટાયુ’ને પ્રકાશિત થયાને અને એને સાહિત્ય અકાદમી દિલ્હીનું પારિતોષિક મળ્યાને આજે લગભગ વીસ વર્ષ થવા આવ્યાં. કવિએ આજે તો રચનાઓને અચેતન કે અન્તઃપ્રજ્ઞાથી હટાવી સામાજિક રાજનૈતિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં બહિર્વિષ્ણુ સાથે જોડી છે. ‘સિંહવાહિની સ્તોત્ર’ ‘વખાર’ ‘ધોળી ધજા’ ‘ગોંધીડો’ ‘સાંઢુકા સિંગ અડે’ વગેરે રચનાઓ સાંપ્રત પરિસ્થિતિઓનાં નિરીક્ષણોને કટાક્ષ કાકુઓમાં ભાષાના જુદા જુદા આકારોથી અનુભવ આપે છે.

પહેલાં અંગત અચેતન, પછી પુરાકથા તેમજ આદિરૂપનું સામૂહિક અચેતન અને આજે સામાજિક-રાજનૈતિક પરિપ્રેક્ષ્ય પર પહોંચેલી સિતાંશુની કવિતાનાં સ્થિત્યંતરો એકસાથે જોઈએ છીએ ત્યારે એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે સિતાંશુની કવિતા લડતની, પડકારની, ઝુઝારુ કવિતા (Poetry of defiance) છે. સત્યના સ્વીકારથી એ અટકતી નથી પણ પૂરી જાણકારીથી એની સાથે ટકરાય છે. સમાધાનની ‘ધોળી ધજા’ આ કવિને ખપતી નથી. એને ‘રાતા રંગના ઝંડા જેવું’ કશુંક જોઈએ છે. આ એક તંતુ કવિનાં બધાં સ્થિત્યંતરોને સાતત્ય અને પરિવર્તનથી એક યા બીજી રીતે બાંધી રાખે છે. કવિએ રચનાઓના ચણતરમાં કવિના અવાજ સાથે નાટકકારના મિજાજને પ્રયોજ્યો છે. ઘણી વાર વેશ (Masques) પણ ધારણ કર્યાં છે. આથી રચનાઓમાં ભાવોના, વિચારોના અને સાહચર્યોના વિરોધ સાથે એક રમણીય સંઘર્ષ ઊભો થાય છે. રચનાઓમાં ગમે ત્યાંથી ગોઠવણી થવાને બદલે કે જેમતેમ કશુંક મિશ્રણ થવાને બદલે રાસાયણિક સંયોજન નીપજવા પામે છે. દરેક સ્થિત્યંતર પરની ‘મોહો-જો-દડો’ ‘જટાયુ’, ‘પ્રલય’ કે ‘ગોંધીડો’ – જેવી મહત્ત્વની રચનાઓમાં ચમત્કારી ઉપકરણોનો વિસ્તાર થવા છતાં બ્રાન્ડર મેથ્યૂઝ કહે છે તેવી an elaborate machinery and no boiler જેવી પરિસ્થિતિ જન્મતી નથી.

વળી, આ કવિ જે ચમત્કારી ઉપકરણોનો વિસ્તાર કરે છે તેમાં એક રીતિ ફરી ફરીને અખત્યાર થઈ છે; અને આ કવિનો તે પોતાનો વિશેષ છે. રા. વિ. પાઠકની રચનાઓમાં જેમ ‘ઉપમાચિત્રો’ આવે છે તેમ સિતાંશુની રચનાઓમાં ‘પ્રલંબિત રૂપકો’ (Prolonged metaphors) આવ્યાં કરે છે. ‘મોહો-જો-દડો’ કે ‘પ્રલય’ જેવી રચનાઓનો વિકાસ આ પ્રલંબિત રૂપકો પર ટક્યો છે. અન્યથા, વ્યાપ લેવો અને એનો નિર્વાહ કરવાની ક્ષમતા દાખવવી અઘરી બાબત છે.

આ રીતે જોતાં ‘જટાયુ’ કાવ્યસંગ્રહને જ્યારે આજે વીસ વર્ષ પછી તપાસવાનો હોય ત્યારે કવિના પ્રસ્થાનમાર્ગમાં એક સ્થિત્યંતર રૂપે સ્વીકારવાનો રહે છે. ‘જટાયુ’માં આપણે જોયું તેમ ૧૯૬૮-૭૦ની સરૂરિયલ રચના ‘મોહો-જો-દડો’ આઠમા વિભાગ તરીકે છેલ્લે મુકાયેલી છે. એકથી સાત વિભાગમાં ૧૯૭૪થી ૧૯૮૬ સુધીની રચનાઓનો સમાવેશ છે. પહેલા કાવ્યસંગ્રહ ‘ઓડિસ્સ્યુસનું હલેસું’ની મોટાભાગની રચનાઓ મુંબઈ વસવાટ દરમ્યાનની છે. જ્યારે બીજા કાવ્યસંગ્રહ ‘જટાયુ’માં મુંબઈ ઉપરાંત દિલ્હી અને વડોદરાનો વસવાટ ઉમેરાયો છે. કવિની ભૂગોળ વિસ્તરી છે. અંગત અચેતનથી કવિ સામૂહિક અચેતનના બૃહદ પ્રદેશમાં પ્રવેશ્યા છે; ને હો ચિ મિત્ર કે ચે ગુવેરા જેવા સુધી લંબાયા છે. અલબત્ત હો ચિ મિત્ર કે ચે ગુવેરા જેવી રચનાઓને ભાષાના ધ્વનિપરિમાણને આધારે કેવળ અવાજસાહચર્યો પર ટકાવવાનો આત્યંતિક પ્રયોગ સાહસિક છતાં નિષ્ફળ છે તો

“જોજો ભીંજાઈ ન જતાં”માં દિલ્હી પહોંચેલા કવિજીવના પત્નીવિરહનો પત્ર-આલેખ રસ્તાના પ્રતીકની ચમત્કૃતિ છતાં ભાષાની વ્યવહારુ સપાટીએ અતિસરલ બન્યો છે.

‘જટાયુ’ કાવ્યસંગ્રહ કવિના બે મહત્ત્વનાં સ્થિત્યંતરની બે મહત્ત્વની ‘જટાયુ’ અને ‘પ્રલય’ જેવી રચનાઓથી મૂલ્યવાન બન્યો છે. ૧૯૭૪ની આસપાસ અંગત અચેતનમાંથી છૂટીને કવિએ સામૂહિક અચેતનનો પુરાકથા (Myth)નો માર્ગ લીધો અને ‘લક્ષ્મણ’ તેમજ ‘હનુમાન-એકોક્તિ’ના પ્રયોગો થયા. શબરીના સુકાયેલા જંગલને, એના જરઠ સમયને, એની કૃશ કાયને અને એની ઈંગરાતી જતી શ્રદ્ધાને વ્યક્ત કરવા લક્ષ્મણ અને લાતીનાં પ્રતીકોએ શબરીના પુરાખ્યાનની કેન્દ્રસ્થ ભક્તિને સ્થાને સાંપ્રતકાલીન અસ્તિત્વસ્થાપનની ચેતનાને પ્રવેશ આપ્યો છે. આથી જ શબરીએ રામને કહેવડાવ્યું : ‘રામજી સામો લેવા ન આવીશ.’ ‘હનુમાન-એકોક્તિ’ની પુરાકથામાં પૂર્ણ શ્રદ્ધાવાન સંદેશવાહક હનુમાનની જગ્યાએ સંદેશો પહોંચાડવામાં આશંકિત અનુમાનની ચેતનામાં કવિએ પ્રવેશ કરીને આધુનિક જીવનની પ્રત્યાયન-નિષ્ફળતા કે પ્રત્યાયન-અશક્તિને વ્યક્ત કરી છે : ‘તું સંદેશો જાણે છે પણ એને પહોંચાડાશે નહીં.’ પુરાકથાઓ માટે અહીં પ્રયોજાયેલો મધ્યકાલીન સાહિત્યનો (સવૈયા) ઢાળ ‘પ્રહ્લાદની પ્રાર્થના’માં પણ ચાલુ રહ્યો છે. ‘પ્રહ્લાદની પ્રાર્થના’માં ભાગવતમૂળની ભક્ત પ્રહ્લાદની ભક્તિકથાના બાહ્યફલકને આધુનિક માનસના આંતરફલકમાં રૂપાન્તરિત કર્યો છે : ‘મારા મનમાં ઉગાડ કાનન ને કાનનની વચ્ચે કેડી / ત્યાં આવો તારી સિંહ સવારી અણધારી વણતેડી’.

મધ્યકાલીન ઢાળમાં આ પુરાકથારીતિનું પરિણામ ‘જટાયુ’ જેવી દીર્ઘ રચનામાં સુશ્લિષ્ટપણે આવ્યું છે. સાત ખંડોમાં વહેંચાયેલી આ રચના અનનુમેય રીતે આગળ વધે છે, આશ્ચર્યો ટકાવી રાખે છે, અનપેક્ષિત અર્થો નિષ્પન્ન કરે છે અને અપ્રત્યાશિત અસરોને જન્મ આપે છે. પુરાવસ્તુને એના પૂર્વનિયત સ્થળકાળમાંથી ખેંચી લાવી નવી વ્યવસ્થામાં ગોઠવે છે. વાલ્મીકિ રામાયણનો નિષ્ઠાવાન મિત્ર જટાયુ, તુલસીદાસની રામાયણકથાનો શ્રદ્ધાવાન ભક્ત જટાયુ, સિતાંશુની ‘જટાયુ’ રચનામાં આધુનિક સંશયગ્રસ્ત ચેતનાના અશ્રદ્ધાવાન જટાયુમાં પરિવર્તિત થયો છે. આ જટાયુને માટે ‘નથી દશાનન દક્ષિણે અને ઉત્તરમાં નથી રામ’, પણ ‘જટાયુ’ રચના ખરેખર તો આ સંશયસ્થિતિ પર પહોંચવા માટેનો ગતિમાર્ગ છે. આ ગતિમાર્ગ અંકિત કરવા કવિએ કલ્પનાનો, નિરીક્ષણનો અને સંવેગનો પૂરો આધાર લીધો છે. કહો કે સર્જનાત્મક તર્ક (creative reason)નો ઉપયોગ કર્યો છે. જટાયુને કેન્દ્રમાં મૂકી અન્ય પાત્રો (જેવાં કે અન્યગીધો માતાપિતા) તેમજ પ્રકૃતિ અને ઘટનાનો એ પ્રકારે પરિવેશ ઊભો કર્યો છે કે અપ્રાકૃતિક આકાંક્ષામાં સીમોલ્લંઘન કરતાં અભિશાપ પામેલા જટાયુની વેદના મૂર્તતાથી આકૃત થઈ શકી છે. વિસ્તૃત સાહચર્યોના સંબંધ દ્વારા જટાયુનો સ્વભાવ અને એના ઇતિવૃત્તને નિરૂપી, એ જે હરેફરે છે એ જગતથી એને સતત સંપ્રજ્ઞ રાખ્યો છે. આથી જટાયુની ગતિવિધિ અને એને મિષેનાં દશ્યોનો મર્મ બરાબર ઊલાયો છે.

ગુજરાતી ભાષામાં – સાહિત્યમાં – ‘જટાયુ’ રચના દીર્ઘજીવી બનવાનાં કારણોમાં, ભાષાની સીમાઓને ઉલ્લંઘવાનો એમાં દેખાતો સંઘર્ષ, સાવ જુદા પડવાની ઇચ્છા રાખતા નાયકનું દુઃસાહસ, વહોરી લેવાતી અસ્તિત્વની પીડાની પ્રસ્તુતિ, આત્મશોધની સાથે સાથે

અજાણ્યાપણાની લાગણી – વગેરે ગણાવી શકાય. આ બધાં દ્વારા કવિએ આધુનિક મનુષ્યની મન:સંપત્તિને ઝીલી છે. આમ, આ કવિની બધી પુરાકથાકેન્દ્રી રચનાઓ સમયસિદ્ધાંત (Time principle)ને અનુસરીને પ્રાચીન સામૂહિક અચેતનમાંથી લીધેલા કથાઘટકોને આજની મૂલ્યસ્થિતિ જોડે સાંકળીને જંપે છે.

પુરાકથા પછી કવિનું નવું સ્થિત્યંતર આદિરૂપોનું છે. પુરાકથાની જેમ આદિરૂપો (Archetypes) પણ સામૂહિક અચેતનની જ સામગ્રી છે. માનવજીવનની મૂળભૂત અસ્તિત્વમૂલક વીગતોમાં જન્મ, વિકાસ, પ્રેમ, યુદ્ધ, તરસ, મૃત્યુનો સમાવેશ થાય છે. યુગ મનોવિજ્ઞાનીના મત પ્રમાણે વૈયક્તિક ચિત્તિમાં આનુવંશિક વારસાની જેમ એ બધું સર્વદેશીય રીતે હાજર હોય છે. ‘જટાયુ’ કાવ્યસંગ્રહની ‘તરસ’, ‘ઘેરો’, ‘ભાષા’, ‘કૂવો’, ‘પ્રલય’ વગેરે પ્રમાણમાં દીર્ઘ કહી શકાય એવી રચનાઓ છે; જેમાં મોટેભાગે પાણીનું પ્રતિરૂપ ફરી ફરીને અનુસંધાન પામ્યું છે. ‘તરસ’માં ‘કોઈને કશું થતું નથી’ની તીવ્રતા તરસ ન લાગવાની સ્થિતિમાંથી પ્રગટ કરી છે; તો ‘ઘેરો’ રચના મધ્યકાલીન યોદ્ધાની ચેતનામાંથી પ્રસરી છે અને કિલ્લાથી મેદાન પર્યતની જગ્યાને, યુદ્ધસંગત સામગ્રીને, ખપમાં લઈ કવિએ ‘હું ગઢ છું ભંગુર પણ અજાનમ’ ઉક્તિ મારફતે અસ્તિત્વમૂલક ડર અને ઈચ્છાને ઉપસાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ‘ભાષા’માં રેઢિયાળ અને યાંત્રિક થઈ ગયેલી ગુજરાતી ભાષાની પાછળ હૃદય બંધ પડી ગયાની સ્થિતિનો ખરખરો વેધક છે. ‘કૂવો’માં ચોમેર લોઢા જેવી કાળમીઠ પરિસ્થિતિમાં પાણીની આદ્રતાની શોધ છે, જે ઊંડે સુધી ક્યાંય કળાતી નથી.

આદિરૂપોને લક્ષ્ય કરેલી આ રચનાઓમાં ‘પ્રલય’ નોંધપાત્ર છે. ‘ઘેરો’માં પ્રલંબિત રૂપકોથી પ્રારંભ થયો છે એ જ તરીકે અપનાવી અહીં વધુ સફળતાથી રચનાનો પ્રારંભ થયો છે. ‘પ્રલય’ના ધસી આવતાં પાણીને કૂતરા સાથે, ફણીધર નાગ સાથે, ડાઘુઓના ટોળા સાથે સરખાવી એને નવેસરથી મૂર્તતા બક્ષી છે. પાણી, પાણીનાં વિવિધ રૂપો, પાણીનાં સાહચર્યો, નારી અને નારીના વિવિધ સંદર્ભો – આ બધું ઓગળતું ઓગળતું ‘કોઈ નહીં, કશું નહીં, કંઈ જ નહીં’ની પ્રલયસ્થિતિએ પહોંચે છે, એની સાથે ભાષાની પણ વિલય સ્થિતિ છે. ‘પ્રલય’ની મૂર્તતા છેવટે માનવપ્રજાના અસ્તિત્વને ઘેરીને રહેતી સર્વકાલીન પ્રલયસ્થિતિની સૂચકતામાં પરિણમે છે.

પણ, સાથે સાથે ‘પ્રલય’ જેવી રચના જ કવિનાં જોખમી તત્ત્વો દરેક સ્થિત્યંતરે પ્રવર્તતાં રહ્યાં છે એની તરફ નિર્દેશ કરે છે. આ તત્ત્વ છે વાગ્વિલાસ અને વાક્યવ્યય વચ્ચેની રેખા; આ તત્ત્વ છે રમણીય વ્યંજના અને જાડી અભિધા વચ્ચેની રેખા; આ તત્ત્વ છે નાદના સામિપ્રાય સંકેતો અને નાદની અતિચેષ્ટાઓ વચ્ચેની રેખા. આ સીમાઓ જ્યાં અળપાઈ જાય છે ત્યાં રચનાઓને જરૂર ઘસારા પહોંચ્યા છે. આમ છતાં સિતાંશુનું એકંદરે રળેલું એટલું બધું સમૃદ્ધ છે કે ‘જટાયુ’ જેવો કાવ્યસંગ્રહ ટકશે. આમેય સાહિત્યક્ષેત્રે કેટલાંક પુસ્તકો મરેલાં જ અવતરે છે, તો કેટલાંક મરવા વાંકે જીવતાં રહે છે. બહુ ઓછાં જીવી જાય છે. ‘જટાયુ’ જીવતો રહેનારો કાવ્યસંગ્રહ છે.

સ્વાધ્યાય

– આમ ગોઠવાઈ જવાનું નહીં પાલવે.... | હિમાંશી શેલત

મોટા વળતરે પુસ્તકો વેચીને પ્રજાને સાહિત્યાભિમુખ કરવાના એક મહદ્ અભિયાન અંતર્ગત ચાલતા ભુજના એક પુસ્તકભંડારમાં તાજેતરમાં જવાનું થયું. ત્યાં પુસ્તકો પ્રદર્શનની ઢબે પાથરેલાં હતાં. જોઈને પસંદ કરવાનાં અને પછી કબાટમાં ગોઠવાયેલી વધારાની નકલોમાંથી જે તે પુસ્તક ખરીદવાનું. બધું ઝીણવટથી જોયા પછી જ્યારે એમાં કથાસાહિત્યની ખોટ વરતાઈ ત્યારે થોડો અચંબો થયો. વણબોલાવ્યા મહેમાન જેવાં એકબે શીર્ષકો હતાં ખરાં, પણ આપણા નીવડેલા વાર્તાસંગ્રહો કે પોંખાયેલી નવલકથાઓની ગેરહાજરી ખટકે એમ હતું. અહીં જીવનને ઉન્નત બનાવવા માટે લખાયેલાં સંતો, ચિંતકો, સાધકો, સમાજોદ્ધારકોનું લગભગ ઘણુંખરું મોજૂદ હતું. આમ કેમ ? પ્રશ્ન પૂછ્યો પણ એનો ઉત્તર આપનાર માટે એ અઘરો હતો. વાચકવર્ગ શું ખરેખર કથાસાહિત્યથી વિમુખ બનતો જાય છે ? જો એમ ન હોય તો અહીં આવનારાં અને પુસ્તકો ખરીદનારાં કેમ વાર્તાસંગ્રહો કે નવલકથાઓની માંગણી નથી કરતાં ? પછી તો ચડસે ભરાઈને વાંચનારાં જે મળ્યાં તેમને પૂછતી રહી કે છેલ્લો કયો વાર્તાસંગ્રહ વાંચ્યો, કે કઈ નવલકથા વાંચી. આવું ઉભડક સર્વેક્ષણ પણ આઘાતક બન્યું. નવલકથા વાંચનારાં તો થોડાંક નીકળ્યાં, પણ વાર્તાસંગ્રહ વાંચનારાં, એકાદ સંગ્રહનું નામ દઈ શકનારાંયે, ભાગ્યે જ મળ્યાં. સહુએ સામયિકોમાં, ખાસ તો દિવાળી અંકોમાં અને છાપાંની પૂર્તિમાં વાર્તાઓ વાંચી હતી છતાં એકાદ ઉત્તમ લેખાયેલા વાર્તાસંગ્રહને લઈને એમણે વાર્તાઓ માણી હોય એવું સાવ નહીંવત્ હશે. ‘વર્ષે પાંચ હજારનાં પુસ્તકો અમે ખરીદીને ભેટ સુધ્યાં આપીએ’ એમ ઉત્સાહભેર કહેતા સજજને પણ એ કબૂલ્યું કે તેઓ સ્વયં જીવનનું ભાથું પ્રાપ્ત થાય તેવું વાચન જ કરે છે, અને એમાં એટલો સમય વહી જાય છે કે વાર્તા-કવિતા જેવું વાંચવાનો વખત ક્યાં ? જે વાંચતાં સહય ભાવક જીવનની મુખોમુખ આવી જાય અને સમસ્ત માનવજાતની વચ્ચે, એમની અડોઅડ, પોતાની જાતને અનુભવી શકે એવા કથાસાહિત્યને સાચા અર્થમાં માણનારો વર્ગ શું ઝડપથી સંકોચાઈ રહ્યો છે ? અને એની અસર વાર્તાસર્જનની ગુણવત્તા પર થઈ છે ?

આઠ-નવ વર્ષ પહેલાં આપણા વાર્તાકાર મિત્ર કિરીટ દૂધાતે ભારે ઉમળકાથી કહ્યું હતું કે ‘આવ્યો છે જમાનો વાર્તાનો !’ અને એ કંઈ ઠાલો નહોતો. કૃતક આધુનિકતાના વ્યામોહમાંથી બહાર આવી ગયેલા અને આવી રહેલા વાર્તાકારોને ખબર પડી ગઈ હતી કે વાર્તા નામે વસ ખુદવફાઈ વિના હાથ નહીં આવે. ૧૯૮૨ના ગાળામાં જ સુમન શાહે નોંધ્યું હતું કે અનુભવને નામે સ્થૂળતાઓમાં રાચીએ કે રૂપને નામે કારણ વગરની સૂક્ષ્મતાઓ કોતર્યા કરીએ તો ચાલશે નહીં. હવે બેયને ઉલ્લંઘી જનારી ટૂંકી વાર્તા લખવી પડશે. નવમા અને દસમા દાયકામાં આ અપેક્ષા સંતોષાય એવું વાતાવરણ સર્જાયું અને એનો ફાલ પણ ધ્યાનાર્હ રહ્યો. ઘટનાના ગહા ઓગાળી શકાયા, ભાષાની આંજી નાખવા માટે જ વપરાતી

ખાસ ભૂરકી ઊડી ગઈ અને વાર્તાએ સીમા ઉલ્લંઘી. વાર્તાને ગંભીરપણે ઉપાસનારાં વાર્તાકારો મળતાં રહ્યાં અને ઠીકઠીક પ્રમાણમાં કાયમી છાપ છોડી જનારી રચનાઓ પણ મળી. આ ગાળાના સર્જકો પાસે વાર્તાપદાર્થની ઊંડી સમજ હતી, અને છે, એમ કહેવું લેશ પણ અતિશયોક્તિ નથી. આ તબક્કા દરમિયાન સૂઝપૂર્વકના પ્રયોગો પણ થતા રહ્યા અને વારસામાં મળેલી કથનશૈલીની અનેકવિધ શક્યતાઓ તાગવાની પ્રમાણિક કોશિશો પણ થતી રહી. ઉલ્લેખનીય તો એ છે કે કોઈ પણ એક વાર્તાકારના પ્રભાવમાં આવ્યા વિના નિજી મુદ્રાને ખોળીને સ્થાપવાની મથામણને કારણે અનેક આંખો વડે જીવનને નીરખવાનું શક્ય બન્યું. તાજગીસભર અભિવ્યક્તિ, (તીતલીલેન્ડ, પાંચ સારાં જણ, શક્તિપાત, મનનો રાજા, ફટફટિયું), નવા વિષયો (શબવત્, નરવણ, જન્મ), વાસ્તવના સંતર્પક કલાઘાટ (હોનારત, ટ્રક ન ઊપડે તો, મંગળસૂત્ર, બાયું, તાપણું, છકડો, હિરવણું), પ્રભાવક પરિવેશ (ચાકળા, હવેલી, કળાનું ભોણ, અડાયાં છાણાં) ઉપરાંત સંવેદનોને વ્યક્ત કરવામાં ભાષાનો પૂરો કસ કાઢતી (રજોટી, માવઠું, વિઝિટ, બૂફે, ક્યુટિપ) અનેક સશક્ત રચનાઓ આ સમયગાળામાં જ મળી છે. આ યાદી તો સાવ પાંખી અને માત્ર તત્કાલ જબકેલાં શીર્ષકોની છે, હકીકતમાં એ ઘણી સમૃદ્ધ બની શકે એવી છે.

ટૂંકમાં વાર્તાનો જમાનો આવ્યો અને એનો વૈભવ પણ ઓછેવધતે અંશે અનુભવાયો. ચંદ્રકાન્ત બક્ષીના પુરોગામી અને અનુગામી વાર્તાકારોએ, સુરેશ જોષી અને એમની વાર્તાવિભાવનાના પ્રભાવમાં આવેલા વાર્તાકારોએ એક હકીકત સુપેરે ઉપસાવી આપી કે જ્યારે જ્યારે વાર્તાવિખનની એક નિશ્ચિત શૈલીમાં રહેલી સંભાવનાઓ ઓસરતી જાય છે ત્યારે ત્યારે એમાં વિકાસની શક્યતાઓ પણ ઘટતી જાય છે. ગુજરાતી વાર્તાનું આ સદ્ભાગ્ય છે કે એક તબક્કે પુનરાવર્તન અટકે છે અને નવી દિશાની શોધ આરંભાય છે. પડાવ પછીના પ્રવાસમાં નવાં નામો ઉમેરાતાં રહે છે અને એમાં એક-બે તો એવાં હોય જ છે જેમની પાસે ઊંચી અપેક્ષાઓ રાખવામાં સંકોચ ન થાય. વાર્તાસર્જન નિમિત્તે પોતાની જાતને પામવાનો, ભીતરની સંકુલતાને પ્રમાણવાના સંનિષ્ઠ પ્રયત્નો મારાં સમકાલીન મિત્રોએ કર્યા છે અને એ દ્વારા વાર્તાતત્ત્વની ઉપાસના એ કેટલી એકાગ્રતાથી કરે છે એનો કિંચિત્ પરિચય મળે છે. જેમને રસ હોય તે અજિત ઠાકોરના વાર્તાસંગ્રહ ‘તખુની વાતો’ અને હરીશ નાગ્રેયાના વાર્તાસંગ્રહ ‘અને... છતાં... પણ...’ તથા ‘હેલો, સૂર્યા !’ની પ્રસ્તાવના જોઈ શકે.

અન્ય પ્રાદેશિક વાર્તાઓની સારો એવો પરિચય ‘The Little Magazine’, ‘Indian Literature’ અને ‘સમકાલીન ભારતીય સાહિત્ય’ (હિન્દી)ના સેવનથી મળી રહે. ગુજરાતી વાર્તા આ રચનાઓની હારોહાર ઊભી રહી શકે એવું કૌવલ ધરાવે છે. એ સાચું છે કે હજી ઘણા ઘણા વિષયો વાર્તાકારની પકડમાંથી છટકી ગયા છે. એવી ફરિયાદો થઈ છે કે આપણા દેશની, આપણી જ પ્રજાની કેટકેટલી પીડા સર્જનમાં નથી આવી શકી. આપણા સમયની સંકુલતાને વાર્તામાં ઝીલવાનો પડકાર કેટલે અંશે ઉઠાવી શકાયો છે એ અવશ્ય વિવાદનો મુદ્દો બને જ. વિજ્ઞાનનાં ઉપકરણોએ જગતને નાનું બનાવ્યું છે, બધાં એકમેકની બહુ નજીક લાગે છે પણ એથી કંઈ અનુભૂતિનો વ્યાપ વધ્યો નથી. નવાં સાહસનો ઉત્સાહ પણ કમશ: ઘટી રહ્યો હોય એવું જણાય છે. છૂટાછવાયા પ્રયોગો થાય છે ખરા છતાં એની હાજરી અસરકારક બની હોય એવું જવલ્લે જ કહેવાય.

માત્ર વાર્તા જ શા માટે અને વાર્તાસર્જક જ શા માટે, સાહિત્યક્ષેત્રે સક્રિય એવાં મોટાભાગનાંની સર્વ સમસ્યાઓનું સમાધાન થઈ ગયું હોય એવું વાતાવરણ નથી લાગતું ? અજંપો, તરફડાટ, મથામણ, આકોશ વાર્તામાં ઠલવાય છે ત્યારેય કંઈક ખૂટતું કે તૂટતું ભાસે છે. અત્યારના સમયમાં સર્જક કુપોષણનો ભોગ બન્યો હોવાની પ્રતીતિ થાય છે. ભૌતિકવાદનો કે વ્યાપારીકરણનો વાંક કાઢવા, ન કાઢવાને જે વાસ્તવિકતાનો અનુભવ થાય છે, તેની સાથે કશો સંબંધ નથી. નામ જેનું લેવું હોય તે, અને દોષ જેનો કાઢવો હોય તે, સંવેદના અનુભવવા સંદર્ભે જ કોઈક પાયાની મુશ્કેલી ઊભી થઈ હોય એમ સમજાય છે. એમાં દશ્યશ્રાવ્ય માધ્યમો નિર્દોષ નહીં ઠરે. ભયાનક દશ્યોનું અવિરત પ્રસારણ, અંગત કરુણાંતિકાઓની વિગતોનું સતત વર્ણન, એકધારી બનતી રહેતી રક્તરંજિત ઘટનાઓનાં વિવરણ અને માનવસંબંધોની અકલ્પ્ય વિડંબનાના અહેવાલો ચિત્ત પર એ રીતે પછડાય છે કે સર્જનપ્રક્રિયાને ઘસારો પહોંચ્યા વિના રહેતો નથી. આમ તો દરેક સર્જકને પોતાના સમય માટે ફરિયાદ રહેલી જ હોય છે છતાં હાલની સ્થિતિ તો સર્જક-ભાવકને હતપ્રભ અને લાચાર બનાવી મૂકે એવી છે.

કથાસાહિત્યને પામવા માટે કલ્પના અને સંવેદનાની જરૂર પડવાની. આ બંને મૂલ્યવાન લક્ષણોના ઢાસનો આ સમય છે. કૃતક ચિંતન અને કૃતક જીવનલક્ષી લેખનના વિરક્ષિતનો આ સમય છે. રોજરોજ જે બની રહ્યું છે તે એટલું બર્બર, અમાનવીય અને ડરામણું છે કે સાહિત્યસર્જન જેવી સાંસ્કૃતિક ઘટના માટે એ ખાસ અવકાશ જ રહેવા દેતું નથી. આમ તો સપાટી પર બધું સુવ્યવસ્થિત ચાલતું દેખાય છતાં એને જરાક ખોતરતાં સમાજનું અત્યંત વરવું રૂપ નજરે ચડે છે. ગમે તેવી ભયાનક અને હિંસક ઘટનાને રોજરોજ પચાવી જવાની પ્રક્રિયાની અસર બિલકુલ ન થાય એમ માની શકાય ખરું ?

બીજો મોટો પડકાર વાર્તામાં ખપાવી દેવાતો કચરો છે, જે સામયિકો અને અખબારો દ્વારા સતત ઠલવાતો રહે છે. સુજ્ઞ સર્જકો એવું વલણ લઈ શકે કે ગામના કચરાની ફિક્કર આપણે શા સારુ ? વિચારીએ. કોઈ એક સામયિકમાં દસ વાર્તાઓ હોય. એમાં ત્રણ સારી, બે સામાન્ય અને પાંચ ફાડીને ફેંકી દેવા જેવી હોય ત્યારેય સરેરાશ ભાવકને માટે તો દસે દસ વાર્તા જ છે. ‘ટકે શેર ભાજી અને ટકે શેર ખાજાં’ને ન્યાયે એ તો બધું હજમ કરવાના. પેલી ત્રણ સારી રચનાઓ આમ વેડફાઈ જવાની. જે વાચકવર્ગ માટે વાર્તા લખાય છે તેની પાત્રતા, સંવેદનક્ષમતા અને જીવન પરત્વેના અભિગમ સુધ્યાં સર્જક માટે પ્રશ્નો ઊભા કરી શકે. વિશ્વયુદ્ધના વિનાશ અને માનવજાતની હિંસક વૃત્તિઓનો અનુભવ કર્યા પછી પશ્ચિમના સર્જકને આ સમુદાય કલા-સાહિત્યના આનંદ માટે ન હોઈ શકે એવું પાયાનું સત્ય લાધ્યું હતું. આવા અભિજ્ઞાનથી અલબત્ત, સાહિત્યસર્જન થંભી નથી જતું છતાં લેખક જો છાપાં અને સામયિકોથી પોષાયેલાં, તથા છાપાં અને સામયિકોને પોષતાં, નહીં હોય તો એમના પર સંવેદનાહાસ અને કલ્પનાહાસના પ્રદૂષણની અસર થવાની.

અમુક સામયિકમાં પ્રગટ થતી રચના ધોરણસરની હોવાની એવી સ્થિતિ હવે ભાગ્યે જ રહી છે. ‘ગદ્યપર્વ’ કે ‘પરબ’ અને ‘શબ્દસૃષ્ટિ’ સંપાદનના માપદંડો, માનો કે, જાળવી રાખશે, ‘નવનીત-સમર્પણ’ પાસેય એવી જ અપેક્ષા રહે, પરંતુ આ સામયિકોનો વાચકવર્ગ કેટલો ? કેવળ અભિવ્યક્તિના આનંદ માટે, કે સર્જનના પરિતોષ માટે, લખાતું તો રહેશે

પણ પછી એ નાના કે મોટા જૂથ માટે ચાલતી ખાનગી પ્રવૃત્તિ જેવું જ બની રહેવાનું. સાહિત્યનો પ્રભાવ આટલો સીમિત હોય એમ ભાગ્યે જ સ્વીકારવું ગમે.

સાહિત્યિક ગતિવિધિ કે એના વાતાવરણમાં ખળભળાટ મચાવી દે એવા પ્રવાહો શોધ્યા જડતા નથી. સઘળું માફક આવી ગયું હોય એમ બધાં ગોઠવાઈ ગયાં છે. વિસ્ફોટક અને ક્ષુબ્ધાપ્રેરક સામાજિક આબોહવામાં સર્જકની આ સ્થિતિ શેનું સૂચન કરે છે ? સર્જકપક્ષે તુષ્ટિ અને ભાવકપક્ષે ઉદાસીનતા એટલે બંધિયાર અને નિષ્પ્રાણ અવસ્થાના અણસાર. આવું હવામાન સર્વથા ઘાતક. આપણા પુરોગામીઓ ચેતનવંતા હવામાનમાં શ્વાસ લેતાં હતાં, ભાવકો સાથે એમનું અનુસંધાન હતું, અત્યારે પ્રવર્તે છે એવી ઉદાસીનતા અને સર્જનેતર વૃત્તિથી થતા લેખનનો પ્રભાવ લગભગ નહીંવત્ હતાં. પન્નાલાલ પટેલ, જયંત ખત્રી અને જયંતિ દલાલ, ચંદ્રકાન્ત બક્ષી અને એમના અનુગામીઓ રાધેશ્યામ શર્મા, કિશોર જાદવ કે મધુ રાયની વાર્તાઓ કાં તો ભાવકોની વચ્ચે, અથવા તો વિવેચકોની વચ્ચે, કે પછી બન્ને વચ્ચે ચર્ચામાં રહેતી. અત્યારના સમયમાં તો સ્વયં વાર્તાકારોએ જ વિવેચનની જવાબદારીયે વહન કરવાની હોય છે, બે-ત્રણ અપવાદ બાજુ પર રાખતાં.

સમકાલીનોને પુરોગામી અને અનુગામી – બંને સાથે નાતો હોય છે. પુરોગામીઓને ઝાંખા પાડી દેવાની કશી સ્પર્ધામાં એ ઊતર્યાં નથી. ‘ગુજરાતી અનુઆધુનિક વાર્તાએ એવું કશું ગજું કાઢીને પોતાના પુરોગામીઓને ઝાંખા પાડ્યા હોય એવું લાગતું નથી.’ એવા શિરીષ પંચાલના નિવેદન (ગુજરાતી વાર્તાસંચય, ૨ : પ્રસ્તાવના) સંદર્ભે એટલું જ કહેવાની ઇચ્છા થાય કે અનુઆધુનિક વાર્તાનું આવું કોઈ અભિયાન નથી, કદાચ દાવોયે નથી. એણે કેવું ગજું કાઢ્યું કે નથી કાઢ્યું એ તો સમય માટે છોડી દેવું ઘટે. જે વાર્તા એના પોતાના સમયમાં ઉત્તમ છે તે ભૂતકાળની બને ત્યારે પણ ઉત્તમ જ રહેવાની છે. સશક્ત રચનાઓ એના સામાજિક સંદર્ભોની બહાર પણ જીવે જ છે છતાં એને સશક્ત બનાવતાં ઘટકોમાં એક મહત્ત્વનું ઘટક તત્કાલીન સામાજિક સંદર્ભ છે જ. કથાસાહિત્ય એટલે જ Cultural documents કહેવાય છે. એમાં રાજકારણ, ધર્મ, વંચિતો અને સ્વને ટકાવી રાખવાની પ્રબળ વૃત્તિથી કરેલાં સમાધાનોનો સમાવેશ પણ થાય. પુરોગામીઓ તો સ્વસ્થ, ન્યાયયુક્ત સમાજની એમની કલ્પનાની છબિ આપી ચૂક્યા, હવે વારો છે આપણો અને આપણા અનુગામીઓનો. બંધ બારીઓ ખોલવાનું સાહસ કરી શકાશે ? આજની અને હવે પછીની વાર્તા માટે આ મોટામાં મોટી પડકાર છે.

સંદર્ભ સાહિત્ય :

૧. ગુજરાતી વાર્તાસંચય ભાગ ૧-૨ : સંપાદન : જયંત પારેખ – શિરીષ પંચાલ (૧૯૮૯), પ્રકા. મુંબઈ યુનિ., સંવાદ પ્રકાશન, વડોદરા
૨. નિરૂપણરીતિકેન્દ્રી ગુજરાતી વાર્તાસંચય : ભાગ-૧-૨ : સંપાદન : જયેશ ભોગાયતા (૨૦૦૫), પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ
૩. સંક્રાન્તિ : સંપાદન : જયેશ ભોગાયતા (૧૯૮૪), પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ
૪. અનુઆધુનિક વાર્તાસૃષ્ટિ : સંપાદન : મોહન પરમાર (૨૦૦૫), પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ
૫. ૧૯૯૭ની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ : સંપાદન : મણિલાલ હ. પટેલ (૧૯૯૮), નવભારત, અમદાવાદ
૬. ગુજરાતી નવલિકાચયન (૨૦૦૨) : સંપાદન : શરીફા વીજળીવાળા, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

‘એક જ દે ચિનગારી’ કાવ્ય ન વાંચ્યું હોય કે આ કાવ્યથી પ્રભાવિત ન હોય એવા ગુજરાતી સાહિત્યરસિકની કલ્પના થઈ શકતી નથી. કોઈ પણ સારા કાવ્યની પ્રથમ પંક્તિ ઈશ્વરદત્ત હોય છે એમ કહેવાય છે, પણ કેટલીક વાર આખેઆખું કાવ્ય ઈશ્વરદત્ત હોય એવી અનુભૂતિ ભાવકને થાય એવાં કાવ્યો પણ હોય છે. ‘એક જ દે ચિનગારી’ આવું નિતાંત સુંદર કાવ્ય છે. આ કાવ્યના કવિ હરિહર ભટ્ટના બે કાવ્યસંગ્રહો ‘હૃદયરંગ’ અને ‘હૃદયનૃત્ય’ સંકલિત રૂપે કવિની કીર્તિદા કાવ્યકૃતિ ‘એક જ દે ચિનગારી’ નામથી પ્રકાશિત થાય છે એ ઘણા આનંદની વાત છે. કવિનો ‘હૃદયરંગ’ કાવ્યસંગ્રહ તો વર્ષો પૂર્વે છેક ઈ.સ. ૧૯૩૪માં પ્રગટ થયો હતો. આ સંગ્રહ ઘણા સમયથી અપ્રાપ્ય હતો. એમનો બીજો કાવ્યસંગ્રહ ‘હૃદયનૃત્ય’ અદ્યાપિ અપ્રગટ હતો. હરિહરભાઈના સુપુત્રો સુબોધભાઈ અને સુધાકરભાઈએ આ બંને સંગ્રહો સંકલિત રૂપે પ્રગટ કરવામાં રસ લઈને પિતૃસેવા તો કરી જ છે, પણ સાથે ઉમદા સાહિત્યસેવા પણ કરી છે.

‘પંચાંગપ્રવૃત્તિ’ અને ખગોળશાસ્ત્રને લગતી કામગીરીને કારણે હરિહરભાઈની કવિપ્રતિભાને પ્રગટવાનો પૂરો અવકાશ ન મળ્યો. કવિએ એમની શક્તિના પ્રમાણમાં ઘણું ઓછું લખ્યું. આમ છતાં, કાવ્યગુણે શોભતાં કેટલાંક સુંદર કાવ્યો એમની પાસેથી મળ્યાં છે. ‘હૃદયરંગ’ની પ્રસ્તાવના પાઠકસાહેબે લખી હતી. પાઠકસાહેબની પ્રસ્તાવનાનું પહેલું વાક્ય જ કેવું માર્મિક છે ! પાઠકસાહેબ લખે છે : ‘આ સંગ્રહ કદમાં અને કાવ્યોની સંખ્યામાં નાનો છે પણ ગુણમાં નાનો નથી.’ પાઠકસાહેબ જેવા કાવ્યના મર્મજ્ઞ પાસેથી આવું પ્રમાણપત્ર મળે તો કોઈ પણ કવિ ધન્ય થઈ જાય ! નરસિંહરાવ દિવેટિયા જેવા ધુરંધર સાક્ષર અને બ. ક. ઠાકોર જેવા દુરારાધ્ય વિવેચક આ કવિ પર પ્રસન્ન હતા. આ કવિએ કેટલાંક સરસ હાસ્યકાવ્યો પણ આપ્યાં છે અને મારે આજે આ પ્રકારનાં કાવ્યો વિશે વાત કરવાની છે.

સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યમાં હાસ્યસાહિત્ય અલ્પ છે અને સમગ્ર ગુજરાતી હાસ્યસાહિત્યમાં હાસ્યકવિતાસાહિત્ય એથીયે અલ્પ છે. આ સદીના દરેક દાયકામાં ગુજરાતી કવિતાએ વસંતનો વૈભવ માણ્યો છે. પણ ઇયત્તા અને ગુણવત્તા ઉભય દષ્ટિએ સમૃદ્ધ એવા આપણા કવિતાસાહિત્યમાં હાસ્યકવિતાનો પ્રવાહ એકદમ ક્ષીણ રહ્યો છે. હાસ્યકાવ્યો – હળવાં કાવ્યો ઠીક ઠીક સંખ્યામાં લખાયાં છે એની ના નહિ, ડો. રમણભાઈ પટેલને ‘ગુજરાતી કવિતામાં હાસ્યનિરૂપણ’ એવા પીએચ.ડી. માટેના મહાનિબંધ માટે પૂરતી સામગ્રી મળી શકી છે એની પણ ના નહિ, તેમ છતાં ગુજરાતી કવિતાના સુપુષ્ટ પ્રવાહની તુલનામાં ગુજરાતી હાસ્યકવિતાનું વહેણ સદાય ક્ષીણ રહ્યું છે એની પણ ના પાડી શકાય એમ નથી. કવિસંમેલનોને કારણે હિંદી સાહિત્યમાં હાસ્યકાવ્યોનો મબલક પાક ઊતરતો રહ્યો છે. પણ ગુજરાતી મુશાયરા – કવિ-સંમેલનોમાં ગઝલો ને ગીતો એવાં ઝિલાતાં રહ્યાં છે કે ગુજરાતી કવિઓને હળવાં કાવ્યોની ઝાઝી ગરજ નથી પડી. પણ મૂળ વાત તો કદાચ હાસ્યકવિતાના સર્જન માટે એક વિશિષ્ટ પ્રતિભાનો ખપ પડે છે – તે છે. આવી પ્રતિભાનો ઉન્મેષ આપણે ત્યાં ઓછો છે એ સ્વીકારવું જોઈએ. હિંદીમાં હળવાં કાવ્યોનો પાક ભલે મબલક ઊતરતો હોય, પણ કવિતાની કસોટીએ રસકસ કેટલા એ પ્રશ્ન છે.

હરિહર ભટ્ટમાં હાસ્યની અસલ સૂઝ હતી અને એ સૂઝનો કાવ્યમાં વિનિયોગ કરી શકવાની સહજ પ્રતિભા પણ હતી. એમના ‘હૃદયરંગ’ સંગ્રહમાં ‘અચળેશ્વરીની આરતી’, ‘હાલ્યની માહતર થાઈ’ અને ‘ગામઠી ગીતા’ હાસ્યરસનાં કાવ્યો છે. ‘હૃદયનૃત્ય’ સંગ્રહમાં ‘જગા વધી પડી’, ‘કાઢ્યની મોણતીહરી’, ‘એનાલિસિસ લઈને ભાગ્યો’, ‘હાલ્યની સાગશર થાઈ’, ‘દેહી ભણતર અને સાસતરી ભણતર’, ‘ક્યાં જઈને કે’વાય’ જેવાં હાસ્યકાવ્યો છે. બધાં હાસ્યકાવ્યો વિશે વીગતથી વાત કરવાનું અત્યારે શક્ય નથી, પણ બે હાસ્યકાવ્યો વિશે થોડી વાત કરવાની ઇચ્છા રાખું છું. આ બે કાવ્યો છે : ‘હાલ્યની માહતર થાઈ’ અને ‘ગામઠી ગીતા’.

‘હાલ્યની માહતર થાઈ’ અને ‘ગામઠી ગીતા’ બંને સૌરાષ્ટ્રની તળપદી બોલીમાં લખાયેલાં હાસ્યકાવ્યો છે. સૌરાષ્ટ્રની લોકબોલી પર કવિનો પ્રશસ્ય કાબૂ છે ને હાસ્યનિષ્પત્તિ માટે કવિએ લોકબોલીની તળપદી તાકાતનો સમર્થ વિનિયોગ કરી બતાવ્યો છે. ‘એનાલિસિસ લઈને ભાગ્યો’ કાવ્યમાં કવિએ હાસ્યનિષ્પત્તિ માટે અંગ્રેજી શબ્દો ખપમાં લીધા છે, પરંતુ કવિનાં મોટાભાગનાં હાસ્યકાવ્યો લોકબોલી પર આધારિત છે તે નોંધવું જોઈએ.

પ્રથમ ‘હાલ્યની માહતર થાઈ’ કાવ્યની વાત કરીએ. ‘ક્યાંય ન ચાલે એ માસ્તર તરીકે ચાલે જ’ એવી પ્રબળ લોકમાન્યતા હતી અને આજે પણ આ માન્યતા છેક નિર્મૂળ નથી થઈ. આ માનસિકતાની મજાક ઉડાવતું આ કાવ્ય છે. અરજણિયો અને કરહણિયો – આ બે ગોપાલકો કવિનાં પ્રિય પાત્રો છે. અરજણિયા આગળ કરહણિયો માસ્તર થઈ જવાનો પોતાનો મનસૂબો પ્રગટ કરે છે અને અરજણિયાને પણ પોતાના મિશનમાં સામેલ થવા ઉશ્કેરે છે :

હાલ્યની માહતર થાઈ

હાલ્યની માહતર થાઈ, અરજણિયા, હાલ્યની.

દી બધો શીમમાં પાટકી પાટકીને
ઘરે આવીઈ ઢાંજ હમે,
એના કરતાં ખુરહીમાં બેહી રેવું, ભાઈ,
ઈ તે કોને નો ગમે, અરજણિયા, હાલ્યની.

ગાયું સારિયું ને ભેહું સારિયું ને વળી
સાર્યાં મોટાં મોટાં ઢેરાં;
એમાં તે હું મોટો મીર મારવો’તો
ઓલ્યાં સારવાં નાનકડાં સોરાં, અરજણિયા.

ફડ દઈને, ભાળ્યું, ડાંગ મારીઈ તો
ડોભાંય હાલે ઝટ;
ઈ ડાંગ આગળ સોકરાંના દેન હું,
ઈ તો હાલે હીધાં હટ રે, અરજણિયા.

વેપારી માહતર ને ખેડુય માહતર
ને માહતર ભાણો ભૂવો;

કાઢી મૂકેલ ઓલ્યો ટભલો ટપાલી –
ઈ યે માહતર થઈને મૂઓ, અરજણિયા.

હરાદ હરાવશું ને સોડિયું પરણાવશું
ને વાંસશું હતનારાયણની કથા;
(આ) પેટનો ગુજારો એમ કરી કાઢશું,
આપણે બીજી હું તથ્યા, અરજણિયા.

મોટે ગામથી ઓલ્યો શાબ્ય આવે,
એને હારું હારું ખાધાના હેવા;
એના મોઢામાં લાડવા ઠાંહશું
ઈ તો રાજી રાજી થઈ જાય એવા, અરજણિયા.

હાલતી નિહાળે સોરે બેહશું
ને વાતુંમાં કાઢશું દનિયાં,
મોટા ગામમાં જો બદલી કરશે તો
રાખશું રે દુંહણિયાં, અરજણિયાં.

‘ગામઠી ગીતા’ ઉત્તમ પ્રતિકાવ્ય છે. આપણે ત્યાં સ્વતંત્ર હાસ્યકાવ્યોના મુકાબલે પ્રતિકાવ્યો વિશેષ લખાયાં છે. પ્રતિકાવ્યના સ્વરૂપ અંગે વીગતે ચર્ચા કરવાનો અહીં અવકાશ નથી. પણ ‘પ્રતિકાવ્ય એટલે કોઈ ગંભીર કાવ્યકૃતિ કે કોઈ સર્જકની ગંભીરપણે પ્રયોજાયેલી શૈલીને અનુલક્ષીને થતું હાસ્યમય અનુસર્જન.’ ‘ગામઠી ગીતા’માં ગીતાનો સાર પ્રતિકાવ્ય રૂપે રજૂ થયો છે. ગીતા જેવા સંસ્કૃતિગ્રંથની પ્રતિરચના કરવાનું કામ ખરે જ પડકારરૂપ ગણાય. આવા મહાન ગ્રંથનો સહેજે ઉપહાસ કર્યા વગર, એના સારતત્ત્વને તદ્દન હળવી શૈલીમાં રજૂ કરવાનું કામ આસાન ન ગણાય. સંસ્કૃત જેવી પ્રશિષ્ટ ભાષામાં કહેવાયેલી વાત અહીં લોકબોલીમાં રજૂ થઈ છે. પ્રતિકાવ્યમાં પ્રતિભાષાનો વિલક્ષણ પ્રયોગ ‘ગામઠી ગીતા’ને ઉત્તમ પ્રતિકાવ્ય બનાવે છે.

ગીતાના પ્રથમ અધ્યાયનો પ્રથમ શ્લોક છે –

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ

ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે સમવેતા યુયુત્સવઃ ।

મામકાઃ પાણ્ડવાશ્ચૈવ કિમકુર્વત સંજય ॥

[હે સંજય ! ધર્મભૂમિ કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી એકઠા થયેલા મારા તથા પાંડુના પુત્રોએ શું કર્યું ?]

‘ગામઠી ગીતા’ની શરૂઆત થાય છે –

ધરતરાશટર કે’સે :

ધરમ ખેતરમાં ને કરુ ખેતરમાં,

(જી) ઘડીકમાં બાધી મરે

(એવા) મારા સોકરા ને મારા ભાઈના સોકરા

ભેગા થઈને હું કરે ?

હંજયડા, ભેગા.

કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં સામે પોતાનાં વડીલો, પ્રિયજનો અને અન્ય સગાંવહાલાંઓને ઊભેલાં જોઈને અર્જુન ઘેરા વિષાદનો અનુભવ કરે છે અને શ્રીકૃષ્ણને કહી દે છે :

‘ન કાઙ્ક્ષે વિજયં કૃષ્ણ ન ચ રાજ્યં સુખાનિ ચ ।

કિ નો રાજ્યેન ગોવિન્દ કિં ભોગૈર્હવિતેન વા ॥

[હે કૃષ્ણ, ન તો હું વિજય ઇચ્છું છું કે ન તો રાજ્ય કે ન સુખ પણ. હે ગોવિંદ ! અમારે આવા રાજ્યનું શું પ્રયોજન ! અથવા આવા ભોગો અને જીવનથી પણ અમને શો લાભ ?]

‘ગામઠી ગીતા’નો અરજણિયો કહે છે -

અરજણિયો કે’સે :

નાનાંય મારવાં ને મોટાંય મારવાં

ને મારવાનો નો મળે આરો,

એવું રાજ કેદીક ને નો કર્યું

તો કિયો ગગો રઈ ગ્યો કુંવારો ?

કરહણિયા, હું તો નથી લડવાનો.

ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ‘નૈનં છિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ એમ કહી આત્માના અવિનાશીપણાની સમજ આપે છે. અહીં કરહણિયો કહે છે -

કરહણિયો કે’સે :

આ અજરામર મનખ્યાનો આતમ્યો,

(ઈ) માર્યો નો મરાય,

એવું હમજીને, એલા, દીધે રાખ્યની,

એમાં તારા બાપનું હું જાય રે ?

અરજણિયા, મેલ્યની મૂરખવેડા.

જગત બધી આ તારી ઠેકડી કરે

ને હુંયે કઈ કઈને થાક્યો;

ખતરીના કુળમાં ક્યાંથી આવો તું

ઊંધા પાનિયાનો પાક્યો ? અરજણિયા.

ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે,

હતો વા પ્રાપ્યસિ સ્વર્ગ જિત્વા વા ભોક્ષ્યસે મહીમ્

તસ્માદ્દુતિષ્ઠ કૌન્તેય યુદ્ધાય કૃતનિશ્ચયઃ

[કાં તો યુદ્ધમાં હજાઈને સ્વર્ગ પામીશ અથવા તો સંગ્રામમાં જીતીને પૃથ્વીનું રાજ્ય ભોગવીશ; માટે હે અર્જુન ! તું યુદ્ધ માટે નિશ્ચય કરીને ઊભો થઈ જા.]

કરહણિયો કહે છે -

જૂદમાં જીતીશ તો રાજ કરીશ ને

મરીશ તો જાસ હરગે;

એલા, તારો દી જો ઘરે હોય, તો તું

આવો લાગ શીદને મૂકે ? અરજણિયા.

કરહણિયો આગળ કહે છે -

મોટા મોટા માતમ્યા પુરુષ જેણે

વાસનામાં મેલ્યો પૂળો,

એવાય તે જગત હારુ કરમ ઢહરડે,

તું તે કઈ વાડીનો મૂળો ? અરજણિયા.

ગીતાનું પ્રસિદ્ધ સૂત્ર - કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।ને કરહણિયો પોતાની ભાષામાં સમજાવે છે :

કરમની વાત બધી આપણા હાથમાં

ને ફળની નહિ એક કણી,

એમ નો’ત તો તો બધાય થઈ બેહત,

દલ્લી શે’રના ધણી, અરજણિયા.

ઊંધું ઘાલીને કરમ ઢહરડવે જા,

ને ફળની કર્ય મા ફકર,

ફળનો દેનારો ઓલ્યો પરભૂડિયો ઈ

નથી તારા બાપનો નોકર, અરજણિયા.

શ્રીકૃષ્ણનો બોધ આત્મસાત્ થયા પછી ગીતામાં અર્જુન કહે છે :

નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લબ્ધા ત્વત્રસાદાન્મયાચ્યુત ।

સ્થિતોસ્મિ ગતસન્દેહઃ કરિષ્યે વચનં તવ ॥

[હે અચ્યુત ! આપની કૃપાથી મારો મોહ નષ્ટ થઈ ગયો અને મેં સ્મૃતિ મેળવી લીધી છે, હવે હું સંશયરહિત થયો છું. માટે આપની આજ્ઞાનું પાલન કરીશ.]

‘ગામઠી ગીતા’નો અરજણિયો કહે છે :

ભરમ ભાંગ્યો ને સંશે ટળ્યો,

ને ગન્યાન લાધ્યું હાંસું,

તું મારો મદારી ને હું તારું માંકડું,

નચાવ્ય તેમ હું નારું,

કરહણિયા, હાલ્ય હું હવે લડવાનો.

ગીતાના છેલ્લા - અઢારમા અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકમાં સંજય કહે છે :

યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ ।

તત્ર શ્રીવિજયો ભૂતિર્ધૃવા નીતિર્મતિ મમ ॥

હિં રાજન ! જ્યાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ છે, અને ગાંડિવધારી અર્જુન છે, ત્યાં જ શ્રી, વિજય, વિભૂતિ તેમજ અચળ નીતિ છે - એવો મારો મત છે.]

‘ગામઠી ગીતા’માં છેલ્લે હંજયડો પોતાની ભાષામાં આ વાત કરે છે -

હંજયડો કે’સે :

જોગી કરહણિયો ને ભડ અરજણિયો

થાય જી ઠેકાણે ભેળા,

મારું દલડું એમ સાખશી પૂરે : -

ન્યાં દાડી ઊડે ઘી કેળાં,

ધરતડા, દાડી ઊડે ઘી કેળાં.

પ્રતિકાવ્ય વાંચતી વખતે મૂળ કાવ્ય નજર સામે હોય તો પ્રતિકાવ્યના કવિએ કરેલા જાદુનો ખ્યાલ આવે. ‘ગામઠી ગીતા’ પ્રતિકાવ્યના હાસ્યરસનો સઘળો આધાર કવિનું ભાષાકર્મ છે. આ પ્રતિકાવ્યને હું આપણી ભાષામાં ઉત્તમ પ્રતિકાવ્યોમાંનું એક ગણું છું. ‘એક જ દે ચિનગારી’ કાવ્ય આપણાં ભક્તિકાવ્યોનું એક ઉન્મત્ત શિખર છે તો ‘ગામઠી ગીતા’ આપણાં પ્રતિકાવ્યોનું એક ઉન્મત્ત શિખર છે. જ્યોતીન્દ્ર દવેના ‘ગઝલમાં ગીતા’ની જોડાજોડ ઊભું રહે એવું નાખશિખ સુંદર આ પ્રતિકાવ્ય છે.

કવિ હરિહર ભટ્ટની સ્મૃતિને ભાવપૂર્વક વંદન કરું છું અને પિતૃતર્પણના પવિત્ર કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવા માટે બંને ભાઈઓ - સુબોધભાઈ અને સુધાકરભાઈને અભિનંદન આપું છું.^૬

^૬ હરિહર ભટ્ટના કાવ્યસંગ્રહ ‘એક જ દે ચિનગારી’ના પ્રકાશન નિમિત્તે રંગદ્વાર પ્રકાશન તરફથી યોજાયેલા સમારંભમાં આપેલું વક્તવ્ય.

કવિતા

આકાશની ઉડયનલિપિ : રાધેશ્યામ શર્મા, ૨૦૦૬, રન્નાદે પ્રકાશન (અ’વાદ), પૃ. ૧૧૮, રૂ. ૮૫/-.

૧૦૮ ગઝલો : અદમ ટંકારવી, ૨૦૦૬, રન્નાદે પ્રકાશન (અ’વાદ), પૃ. ૧૧૧, રૂ. ૭૫/-.

પ્રેમઝરુખો : દિનેશ દેસાઈ, ૨૦૦૬, રન્નાદે પ્રકાશન, (અ’વાદ), પૃ. ૮૮, રૂ. ૭૦/-.

હવાનાં પગલાં : દીપક બારડોલીકર, ૨૦૦૬, રન્નાદે પ્રકાશન (અમદાવાદ), પૃ. ૧૦૮, રૂ. ૭૫/-.

ઉપાન્તય : ઉશનસ, ૨૦૦૫, રન્નાદે પ્રકાશન (અમદાવાદ), પૃ. ૮૨, રૂ. ૬૫/-.

વસુંધરાની વેદના : રામસિંહ ચાહલ, ૨૦૦૬, સાંકળચંદ જે. પટેલ, ૧૧, પંચવટી એપાર્ટમેન્ટ, રાણીપ, અમદાવાદ-૩૮૨૪૮૦, પૃ. ૧૦૨, રૂ. ૬૫/-.

અહીં જ ક્યાંક આપે છે : મુસાફિર પાલનપુરી, ૨૦૦૬, રન્નાદે પ્રકાશન (અ’વાદ), પૃ. ૬૦, રૂ. ૩૫/-.

અભ્યાસ

સાથે મળીને સંવાદ રચીએ | ભગવાનદાસ પટેલ

આદિવાસી અકાદમી સ્થપાયે ૭ વર્ષ પૂરાં થયાં. આરંભનાં બે વર્ષોમાં એના નિયામક ગણેશ દેવી. આ પછી ઉનાળાના ખરા બપોરે (મે, ૨૦૦૧) આપણા જાણીતા સમાજશાસ્ત્રી વિદ્યુત જોશીના વડપણ નીચે ગણેશ દેવીએ ૮૦૦ ગામોમાં કાર્યરત ૫૦૦ આદિવાસી કર્મશીલોની સાક્ષીએ મને અકાદમીની દક્ષિણે આવેલા મહુડાના વૃક્ષ નીચે બેસાડેલો. આ ઉંમરે મારે પીપળાના વૃક્ષ નીચે બેસવું જોઈતું હતું પણ મહુડા નીચે બેસાડી આદિવાસી અકાદમીના માનદ નિયામકનો મુગટ માથે મૂકી મને યુવાન બનાવી ગણેશ દેવી હળવા ફૂલ બની ગયેલા. આ પછી મારા માથે મૂકેલો મુગટ અડધો વહેંચીને મારા યુવાન મિત્ર પ્રા. અર્જુન રાઠવાના માથે નાયબ નિયામક તરીકે મૂકેલો. આ દિવસથી મેં નિયામક તરીકે આદિવાસી અકાદમી પર કોઈ પણ પ્રકારનું નિયમન કર્યું નથી. આદિવાસી ઉપવનને સમાજવાદી જીવનરીતિ પ્રમાણે એની મેળે સામૂહિક રીતે વ્યાપક વિકાસની દિશામાં વધવા દીધું છે.

અત્યારે ૮૦૦ ગામોમાં કાર્યરત ૧૦૦૦ આદિવાસી કર્મશીલોએ એમનાં ગામોની વિકાસની વ્યાખ્યા એમણે જાતે ઘડી છે. સ્થળાંતર વિનાના, કુપોષણ વિનાના, નિરક્ષરતા વિનાના, શોષણ વિનાના, કર્જમુક્ત, આત્મનિર્ભર, પ્રકૃતિ-સંસ્કૃતિથી મંડિત સ્વસ્થ ગામની કલ્પના આદિવાસી યુવાનોની પોતાની છે. અને એને સાકાર કરવા છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી એમણે સામૂહિક રીતે પુરુષાર્થ આદર્યો છે.

દેશના આદિવાસીઓને એક મંચ પર એકઠા કરવા અને અન્ય સમાજો સામે પોતાનું અસ્તિત્વ સ્થાપવા જુદી જુદી ૧૧ આદિવાસી ભાષામાં પ્રગટ થતું ‘બોલ’ નામનું સામયિક આદિવાસી યુવાનો જ ચલાવે છે.

‘બોલ’ નામના બાલસામયિકમાં ચિત્રરૂપે, કવિતારૂપે, વારતારૂપે બાળકોને જે રીતે બોલવું હોય એ રીતે બોલીને સર્જનાત્મક રીતે અભિવ્યક્ત થાય છે. ‘વાચા’ સંગ્રહાલયમાં વાણી દ્વારા પૂરો આદિવાસી સમાજ વ્યક્ત થાય છે. તેને સંલગ્ન ‘કલાકાર કાર્યશાળા’માં નિરક્ષર આદિવાસી કલાકારો નૃત્ય, નાટ્ય, ગીત, સંગીત, કથા જેવી આંગિક અને મૌખિક લલિતકલા દ્વારા અભિવ્યક્ત થાય છે. આદિવાસી યુવાનો પોતાના પરંપરિત મૌખિક સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને લોકજ્ઞાન દ્વારા વિશ્વકોશની રચના કરી પોતાની ઓળખ અને અસ્મિતા પુનઃ સ્થાપવા મથી રહ્યા છે.

આ ઉપરાંત ગ્રંથાલયનાં ૨૦,૦૦૦ પુસ્તકો સાથે સાંસ્કૃતિક સંપત્તિના ૧૦૦૦ ભૌતિક નમૂના, ૨૦૦૦ ઓડિયો કેસેટ અને ૧૫૦ વિડિયો કેસેટ પર અંકિત પોતાના મહામૂલા સાંસ્કૃતિક વારસાના જતન દ્વારા દેશ અને દુનિયાના વિદ્વાનોના આગામી સંશોધન માટે આધાર આપી રહ્યા છે. વધુ તો જે તે સ્થળની તપાસ જ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ હોઈ શકે.

અમે આદિવાસીઓને સુધારવા કે એમનો ઉદ્ધાર કરવા માટે નહીં પણ આ મહાન સભ્યતામાંથી કંઈક ને કંઈક જીવનદાયક સત્ત્વ પ્રાપ્ત કરી સ્વયંને સંસ્કારવા માટે આદિવાસી અકાદમીમાં પ્રયત્નશીલ છીએ.

અકાદમીમાં આવતા કવિ કાનજી પટેલ, ત્રિદીપ સુહદ, ઇન્દુકુમાર જાની, અશોકભાઈ ચૌધરી જેવા સલાહકાર સમિતિના સભ્યો અને ભાષા કેન્દ્રના કર્મચારી તથા ટ્રસ્ટીવૃન્દ આવા કોઈ ને કોઈ ઉમદા આશયથી આવે છે.

આરંભનાં બે વર્ષ, મૂર્તરૂપ આપવાના તુમુલ સંઘર્ષ સમયે આદિવાસી અકાદમી ગણેશ દેવીની હતી. ત્યાર પછી સ્થિર જળમાં અકાદમીના નાવનું સુકાન મને સોંપ્યું. મેં વળી અર્જુન રાઠવા અને આદિવાસી યુવાનોને સોંપ્યું. અને આદિવાસીઓએ ‘સર્વ દિશાઓથી શુભ વિચારો પ્રાપ્ત કરવા’ સર્વ માટે અકાદમીનાં દ્વાર ખોલી દીધાં. આથી ‘વાચા’ સંગ્રહાલયને ચારે દિશાએ બારીઓ છે પણ બંધ કરવાનાં કમાડ નથી. આ અર્થમાં આદિવાસી અકાદમી આપણી છે; આપણા સૌની છે.

જ્યારે શિષ્ટ સાહિત્યમાં ‘કલા ખાતર કલા’નો યુગ તપતો હતો ત્યારે મારા દ્વારા સંપાદિત ભીલોની જીવનલક્ષી ગીતકથા ‘ખૂતાંનો રાઝવી : દેવોલ ગુજરાજ’ એતદ્માં ભીલી બોલીમાં છાપવાનું સાહસ શિરીષભાઈએ કર્યું હતું. આ પછી હસુ યાજ્ઞિક જેવા લોકવિદ્યાવિદે ભીલ સાહિત્યનું સર્વાંગદર્શી વિવેચન કર્યું છે અને અત્યારે તો ‘ભીલોનું ભારથ’, ‘રાઠોર વારતા’ અને ‘રાંમસીતમાની વારતા’ દેશના સીમાડા વળોટી ઑક્સફોર્ડ યુનિવર્સિટીના દ્વારે પહોંચ્યું છે. ગુજરાતને ગૌરવ અપાવતી રાષ્ટ્રની એકમાત્ર આદિવાસી અકાદમીમાં દેશ અને દુનિયાની યુનિવર્સિટીઓમાંથી આ વિષયના તજજ્ઞો સંશોધન અર્થે આવી રહ્યા છે. આ ઉપરાંત અત્યાર સુધી તરછોડાયેલા આદિવાસીઓ સ્વશક્તિ સાથે સામૂહિક રીતે પ્રગટી દેશને બળવાન બનાવવા આગળ આવી રહ્યા છે એવા ઊજળા સંજોગોમાં એમની સાથે સંવાદ રચી ચાલક બળ બની પ્રોત્સાહિત કરવાને બદલે આદિવાસી અકાદમીના આંગણે ન આવવાનો હઠાગ્રહ ગુજરાતના વિદ્યાપુરુષો કેમ કરતા હશે ? એમના વિકાસ કે અસ્તિત્વની નોંધ લીધા વિના ઉફરા ચાલ્યા જઈશું તો આપણે આગામી ભારતીય પેઢીને યોગ્ય ઉત્તર વાળી શકીશું ?

રહી ગણેશ દેવીની વાત. આપણે વ્યક્તિ અને સંસ્થાનો ભેદ કરવો જોઈએ. આમ પણ ગણેશ દેવીના ‘તહેલકા’નાં વિધાનો અને એમના પ્રત્યક્ષ કાર્યમાં કોઈ પણ પ્રકારનો મેળ નથી જ નથી ! ક્યારેક માણસના વિચારો વર્તમાનમાં બનેલી ખરાબ ઘટનાઓના પ્રભાવથી જન્મતા હોવાની શક્યતા નકારી ન શકાય. ખેર, ‘લોક’ તો પ્રત્યક્ષ જોયેલાને – અનુભવેલાને જ પ્રમાણે ! અમે એક હજાર કર્મશીલો એના સાક્ષી રહ્યા છીએ કે ગણેશનો છેલ્લો દસકો પ્રચંડ પુરુષાર્થનો રહ્યો છે. એની ચેતનાના કેન્દ્રમાં – મન-હૃદયમાં ‘આદિવાસી’ રહ્યો છે. અનેક વર્ષોથી તરછોડાયેલા આ ‘આદિવાસી’નું આપણે ગૌરવ કરવું જોઈએ. જ્ઞાનસત્રમાં નહીં તો આડા દિવસે અકાદમીમાં આવો. એમનાં દુઃખો સમજો. લખો. એમની સાથે સંવાદ રચો. એમના વિકાસને પ્રમાણો. સાથે મળીને સંવાદ રચો.

આદિવાસી નિર્મળ હૃદય લઈને એના ઝૂંપડા જેવા મંદિરમાં જાય છે ત્યારે વ્યક્તિગત સુખ માટે પ્રાર્થના નથી કરતો. પૂરા ગામનાં પશુ, પક્ષી, પ્રકૃતિ અને માનવનું કલ્યાણ ઇચ્છે

છે, “હઉની ભલી કરઝે ભગવોન !” આવશો તો વરસાદમાં ઘાસ ડોલવા લાગે એમ એમનાં સામૂહિક મન ‘ખુસ્સી હાં બલ્લાટા’ મારશે અને નહીં આવો તો પણ દૂરથી સૌનું મંગળ ઇચ્છશે !

બાકી તો જનતાજનાર્દનનું ગૌરવ કરતાં મહાભારતમાં વ્યાસ કહે છે, “પ્રત્યક્ષદર્શી લોક જ સમગ્ર વિશ્વને સર્વ પ્રકારે દેખવાવાળો હોય છે.” (ઉદ્યોગ પર્વ, ૪૩/૩૬ પૂના).

અને વેદવ્યાસ નિષાદી (આદિવાસી)ના પુત્ર હતા, અને એમની માતાનું એક નામ સત્યવતી હતું !

બત્તા કેંણા મોનહા હોરા બેહઝો !

બધા ઘણા માનથી કુશળ બેસજો !

આદિવાસી ભાષા પર આધુનિક ભાષાનો પ્રભાવ | અરુણા જોશી

છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી આદિવાસી વિસ્તારોમાં આદિવાસીઓની ભાષાઓ અને તેમાંના સાહિત્ય અંગે થોડુંઘણું કામ કરતી આવી છું અને હાલમાંય કરું છું. તેમાં જુદા જુદા વિસ્તારોમાં, ગુજરાતમાં જ નહિ મહારાષ્ટ્રમાં પણ, એક અનુભવ લગભગ દરેક જગ્યાએ આવે છે. નવી પેઢીના, જુવાનિયા એવા આદિવાસી મિત્રો શરૂશરૂમાં અમારી સાથે વાત કરતા સંકોચાય, જાણે શરમાતા હોય. ‘કેમ ?’ એવું પૂછીએ તો કહે કે ‘બેન, અમે તો ગામડાની ભાસા બોલીએ !’ છોટાઉદેપુર હોય કે ડાંગ કે પછી મહારાષ્ટ્રમાંનું કોઈ ગામ, અને પેલો જુવાનિયો થોડુંઘણું ભણેલો હોય કે અભણ. આ અનુભવ તો શરૂઆતમાં આવે જ. પછી થોડોક પરિચય વધ્યા પછી તો વિનાસંકોચ વાતો કરવા લાગે, પણ પછી એમના જ કોઈ વડીલો-મોટેરાંઓ જોડે, મા-દાદી જોડે વાત કરવા માંગીએ, તો પાછું કહે, ‘એ ડોહાની ભાસા તો નહિ સમજાય. એ તો ગામઠી જ બોલે !’ અને આપણે પૂછીએ કે ‘પછી તમે બોલો છો તે ?’ તો કહે, ‘અમે તો થોડીક સુધરેલી બોલીએ ને !’

આ જે કલ્પનાઓ છે તે વિચાર કરવા જેવી છે – ‘જૂની’ કે ‘ગામઠી’ ભાષા, અને સામે ‘નવી’ નહિ પણ ‘સુધરેલી’ ભાષા ! આમ તો દુનિયાની કોઈ પણ ભાષાનું સ્વરૂપ ધીરે ધીરે સમયાંતરે બદલાતું જ જાય છે, અને દરેક ભાષાના ‘પ્રાચીન’, ‘મધ્યયુગીન’, ‘નવીન’ જેવાં સ્વરૂપો છે જ. પણ આ ‘સુધરેલી’ ભાષા ફક્ત આદિવાસીઓમાં જ જોવા મળતી હશે, જાણે જૂની કે ગામઠી એ ‘બગડેલી’ ભાષા હોય !

આનાં કારણોનો વિચાર કરીએ તો, શહેરના લોકો સાથે કે આજુબાજુના ‘સુધરેલા’ કહેવાય છે તેવા સમાજના લોકો સાથે વાતચીત કરી શકાય તે માટે, communication શક્ય થાય તે માટે, આદિવાસીઓની નવી નવી પેઢીઓ પોતાની ભાષામાં, બોલવાની રીતભાતમાં ચોક્કસ ફેરફાર લાવતી હોય છે. આજે જ્યાં બધા જ વિસ્તારોમાં આદિવાસી ભાઈ-બહેનો ખૂબ મોટા પાયે શહેરોમાં અથવા કારખાનાં-ઉદ્યોગોમાં મજૂરી કે ધંધા-રોજગાર અર્થે જતા હોય છે, ત્યાં થોડીઘણી ‘સુધરેલી’ ભાષા બોલતા આવડવી એ જાણે કોઈ વ્યક્તિની વિશિષ્ટ લાયકાત જ બની જાય છે. સમૂહમાં ધંધાર્થે ગયેલા હોય, ત્યાં આવી ‘સુધરેલી’ ભાષા બોલી શકનાર યુવક પાસે આપોઆપ જ સમૂહની આગેવાની આવી જાય

છે. તેવી જ રીતે, પોતાના ગામમાં જ પણ કેમ ન હોય, કોઈ યોજનાઓ, કોઈ લાભ વગેરે મેળવવા માટે જે તે અધિકારીઓ જોડે વાતચીત કરવાની, તે માટે ચર્ચાવિચારણા અને અન્ય પ્રયત્નો કરવાની જવાબદારી મોટે ભાગે ‘સુધરેલી’ ભાષા બોલી શકતા યુવાનોના ખભે આવતી હોય છે. ટૂંકમાં, રોજગારીની ગરજ, રોજગારીનું સ્થળ અને ત્યાંનું વાતાવરણ એ આદિવાસીઓની ભાષામાં ફેરફાર લાવતું મહત્ત્વનું પરિબળ બની રહે છે. તેનો પ્રભાવ ભાષા ઉપરાંત તેમના સામાજિક સંગઠન પર પણ પડે છે.

આદિવાસીઓની ભાષામાં ફેરફાર લાવતો બીજો મહત્ત્વનો પ્રભાવ છે દેખીતી રીતે જ શિક્ષણનો. આજે વ્યાપક પ્રમાણમાં શિક્ષણ પામતા અને ખાસ્સા પ્રમાણમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ પણ પામતા થયેલા આદિવાસી મિત્રોની ભાષા પર આધુનિકતાનો પ્રભાવ વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ દેખાતો જાય છે. એક તો, શિક્ષણમાં માધ્યમ તરીકે વપરાતી ગુજરાતી કે અન્ય પ્રમાણ-ભાષામાં વર્ષો સુધી વ્યવહાર કરવાની ટેવ પડી જવી એ તો વાત છે જ. ઉપરાંત, શિક્ષિત વર્તુળોમાં આદિવાસી ભાષા અંગે હીનતાની ભાવના – બીજાઓના મનમાં અને ખુદ આદિવાસીઓના મનમાં – એ પણ ખૂબ મહત્ત્વનું પરિબળ છે. પેલો શબ્દ ‘સુધરેલી ભાષા’ એ આ જ હીનતાની ભાવના દર્શાવે છે. તેથી પ્રમાણ-ભાષામાં સારું શિક્ષણ મેળવી લીધેલા કેટલાક મિત્રોમાં પોતાની મૂળ ભાષા પ્રત્યેનો અણગમો ય દેખાઈ આવે છે. કમસેકમ મુખ્ય સમાજમાં અને આધુનિક વાતાવરણમાં તેનો જાહેરમાં ઉપયોગ કરવા અંગે તો જરૂર સંકોચ દેખાઈ આવે છે.

સાથેસાથે જ ‘સુધરેલી’, એટલે કે આધુનિક મુખ્ય ભાષા પર વધુ ને વધુ સારું પ્રભુત્વ મેળવવાનો પ્રયાસ પણ આદિવાસી સુશિક્ષિત મિત્રોમાં દેખાય છે. મારાં કેટલાંય મિત્રો મૂળે આદિવાસી હોઈને આજે ગુજરાતી કે અન્ય પ્રમુખ ભાષાના શિક્ષકો, પ્રાધ્યાપકો અને જે તે ભાષાવિભાગ-પ્રમુખો પણ છે. આ તેમના માટે ખાસ અભિમાનની વાત છે. ભારતીય લોકો અંગ્રેજી શિક્ષણ મેળવતા થયા પછી શરૂશરૂના કાળમાં અંગ્રેજી ભણાવતા થયેલા ભારતીયોના મનમાં રહેલ અભિમાનની પ્રત પણ કંઈક આવી જ હશે. અને જે તે ક્ષેત્રમાં પોતાની લાયકાત સિદ્ધ કરવાની અને પ્રભુત્વ સ્થાપિત કરવા માટેની આ મિત્રોની જહેમત પણ કંઈક એવી જ છે !

ધીરે ધીરે આ પ્રભાવો માત્ર બાહ્ય દેખાવ પૂરતા, આસપાસના સમાજમાં પોતાની પ્રતિમા સાચવી લેવા પૂરતા જ ન રહીને, અંતર્મનમાં ઊંડા ઊતરતા જાય છે. ‘આદિવાસીની ભાષા’ અંગેના ‘ઢોલ’ના વિશેષાંકમાં અમારા જંબુસરની કોલેજના ગુજરાતીના વિભાગપ્રમુખ પ્રા. ધીરુભાઈ પટેલે સાભિમાન કહ્યું હતું કે, ‘હું પોતે અને મારી દસમા ધોરણમાં ભણતી દીકરી પણ, કોલેજમાં કે શાળામાં ઉત્તમ રીતે ગુજરાતીમાં વ્યવહાર કરીએ છીએ, પણ ઘરે પહોંચતાંની સાથે જ એટલી જ સહજતાથી પોતાની મૂળ કોંકણા ભાષામાં વાતચીત કરવા લાગી જઈએ છીએ. એ અશક્ય તો નથી જ, અઘરું પણ નથી.’ પણ દુર્ભાગ્યે, દરેક જણ માટે આવું થતું દેખાતું નથી. વધુ દેખાઈ આવતી વાત તો એ જ છે કે આગળની ને આગળની પેઢીઓમાં, છોકરાંઓ જેમ જેમ વધુ ભણતા જાય, ઉચ્ચશિક્ષિત થતા જાય, અથવા દૂરદૂરના પ્રદેશોમાં સ્થળાંતરિત થતા જાય, તેમ તેમ પોતાની મૂળ ભાષાથી તેઓ વધુ ને વધુ અળગા થતા જાય છે.

શિક્ષણની બાબતમાં તો, નવી અને ઉચ્ચશિક્ષિત પેઢીઓનો પ્રયાસ માત્ર ગુજરાતી કે મરાઠી-હિંદી જ નહિ, પણ અંગ્રેજી પર પણ સારું પ્રભુત્વ મેળવવાનો અને તેમાં જ વ્યવહાર કરવાનો રહેવાનો જ, કેમ કે તેના થકી જ તેઓ તેમના નવા વ્યવસાયી વાતાવરણમાં ટકી શકે.

એટલે, એક રીતે કહીએ તો શિક્ષણના લીધે જ ધીરે ધીરે આદિવાસી ભાષાઓ ‘endangered Languages’ની કક્ષાએ પહોંચી રહી છે. પણ બીજી તરફ, જો શિક્ષણ નહિ પામે, તો આદિવાસી સમાજો જ ‘endangered communities’ બની જવાનો ડર સેવાય છે. આવો આ વિલક્ષણ પેચ છે.

જોકે આ વાત ફક્ત આદિવાસી સમાજમાં જ થાય છે એવું નથી. બિનઆદિવાસી સમાજમાં, કહેવાતા મુખ્ય સમાજમાં પણ છોકરાંઓ અંગ્રેજીમાં ભણવાને લીધે, અંગ્રેજી વધુ ને વધુ અંગીકાર કરતા હોવાને લીધે ગુજરાતી-મરાઠી જેવી મુખ્ય ભાષાઓના અસ્તિત્વ પર તોળાતા ખતરા અંગે વારંવાર ચિંતા વ્યક્ત થતી જ રહે છે.

પણ આદિવાસી સમાજોમાં અભણ અથવા પ્રમાણમાં ઓછું ભણેલી પ્રજામાં પણ મોટા ભાષિક ફેરફારો થતા દેખાય છે, તે વાત લક્ષણીય છે. આવા ફેરફારો, પહેલાં કહ્યું તેમ, સ્થળાંતરોને લીધે અને બહારની દુનિયા સાથે સંપર્ક રાખવાની ગરજમાંથી થયા કરે છે. આદિવાસી સમૂહો, નાના સમૂહ તરીકે, બીજા મોટા સમાજ સાથે એ સમાજની ભાષામાં સંપર્ક રાખવાની સ્થિતિમાં સતત હોય છે. આ diasporane લીધે આવા ભાષિક ફેરફારો લાંબા ગાળા સુધી થતા રહે છે. આ ફેરફારો વધુ મૂલગામી હોય છે, અને જે તે સમૂહની સાંસ્કૃતિક બાબતોમાં પણ ઊતરતા જાય છે. દા.ત. – ગીતો. કોઈ એક આદિવાસી સમૂહનાં ગીતો બે-ત્રણ દાયકાઓ પહેલાં કોઈએ મેળવ્યાં હોય, અને તે જ સમૂહ પાસે આજે જઈને ફરીથી એ જ ગીતો મેળવવા માંગીએ, તો ગીતોમાં ચોક્કસપણે ફેરફારો થયેલા દેખાય.

ગીતો જેવા ટૂંકા અને વધુ સામાન્ય રીતે ગવાતા પ્રકારમાં આવા ફેરફારો બહુ સહેલાઈથી થઈ જાય; જ્યારે વિધિના મંત્રો અથવા લાંબાં કથાકાવ્યો જેવા પ્રકારો વિશિષ્ટ સમયે, વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ દ્વારા જ ગવાતા હોય છે, અને એમણે પણ લાંબા સમયના પ્રયત્નો અને સાધના બાદ એ પ્રાપ્ત કરેલા હોય છે, તેવા પ્રકારમાં જે તે ભાષાનું અને રચનાનું મૂળ રૂપ વધુ પ્રમાણમાં સચવાયેલું હોવાની શક્યતા રહે છે. એક જ સાહિત્યનો સમયાંતરે તૌલનિક અભ્યાસ થાય તો આ વાત વધુ સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકાય.

ભાષિક ફેરફારનું બીજું પણ એક પાસું છે : સમાજમાં જેમ જેમ આધુનિક શિક્ષણનો ફેલાવ થાય, નવી પેઢીઓ બીજી વધુ પ્રગતિ પામેલી ભાષાઓના સંપર્કમાં આવતી જાય, તેમ તેમ ભાષા વ્યવહારમાં જ નહિ, મૂળ ભાષાના બંધારણમાં પણ ફરક થતો જાય છે. ભાષા જ્યારે મૌખિકમાંથી લેખિત સ્વરૂપ મેળવે છે, ત્યારે તેમાંની અભિવ્યક્તિ ભાવાત્મક ન રહીને, ને વધુ ને વધુ વિચારાત્મક અને ચર્ચાત્મક અભિવ્યક્તિ તેમાં આવવા માંડે છે; જેના લીધે વાક્યોની રચના, વાત મૂકવાની પદ્ધતિ વગેરેમાં ખૂબ મોટા ફેરફારો આવે છે.

અને છેવટે, અંગ્રેજી ભાષાના વૈશ્વિક પ્રભાવથી પણ શિક્ષિત પેઢીઓની ભાષિક અભિવ્યક્તિમાં મહત્ત્વના ફેરફારો આપે છે. ઓગણીસમી સદીમાં ગુજરાતી અને મરાઠીનાં સ્વરૂપોમાં પણ આવા જ ફેરફારો થયા હતા, સીધા (linear) અને લાંબાં વાક્યો,

વિરામચિહ્નોનો પ્રયોગ, લાંબાં વાક્યોની અંતર્ગત બીજાં ટૂંકાં વાક્યોને સમાવવાની clauseની પદ્ધતિ – આવી કેટલીયે અંગ્રેજી ભાષાએ આપણી ભાષાઓને આપેલી દેણગીઓ છે, જેનો આજે આપણને ખ્યાલ સુધ્ધાં આવતો નથી એટલી હદે એ અંગીકૃત થઈ ગયેલી છે. પરંતુ એના લીધે જ ભાષાનાં પ્રાચીન કે જૂનાં અને અર્વાચીન કે નવીન સ્વરૂપો જુદાં તરી આવે છે. આ બંને પ્રકારના ફેરફારો આજના સમયમાં કેટલી આદિવાસી ભાષાઓમાં થતા જોઈ શકાય છે, જેમની નવી પેઢીઓ તાજેતરમાં જ મુખ્ય ભાષા તેમજ પોતાની ભાષામાં ‘લખતી’ થઈ છે.

હાલમાં મારું જે કામ ચાલી રહ્યું છે, તેમાં ડાંગ પ્રદેશમાં કોંકણા લોકોમાં જે રામકથા પ્રચલિત છે તેનું દસ્તાવેજીકરણ ખૂબ વૃદ્ધ કથાગાયકો પાસેથી કરાવ્યું છે. તે સમજવામાં એ જ સમાજના બેથી ત્રણ પેઢી પછીના અત્યારના શિક્ષિત યુવાનોને અતિશય મુશ્કેલી આવે છે. આની પાછળ જુદાં જુદાં અનેક પરિબળોનો સંમિશ્ર પ્રભાવ કારણભૂત છે.

એક તો, દેખીતી રીતે ત્રણેક પેઢીનું સમયાંતર છે. એમાંય, આજે વૃદ્ધોના દ્વારા ગવાતી આ કથાની રચના કમસેકમ એમનાથી ત્રણ-ચાર પેઢી કે તેથી પણ વધુ પહેલાંની હોવાની શક્યતા છે. એટલે યુવાનો માટે એ છ-સાત પેઢીઓનું અંતર થયું. બીજું એ, કે કોંકણા લોકો થોડીક સદીઓ પહેલાં આજના મહારાષ્ટ્રના ઉત્તર ભાગમાંથી ધીરેધીરે ઉપર સરકીને અહીં સ્થિર થયા એવું કહેવાય છે. અને તેને લીધે તેમની જૂની ભાષા અને તેમાંનો ભાષિક વ્યવહાર, સામાજિક-રાજકીય સંદર્ભો તે વખતના તેમના વાતાવરણ જોડે સંકળાયેલા છે. આજે એ સામાજિક-રાજકીય સંદર્ભો બદલાઈને નવા સંદર્ભો સ્થાપિત થયા પછી, અને બે રાજ્યો છૂટાં પડ્યાં બાદ આજે અહીંની યુવા પેઢી જ્યારે પ્રમાણ ગુજરાતી-ભાષામાં શિક્ષણ અને માહિતી મેળવે છે, ત્યારે એ પેઢી માટે પેલા જૂના કાવ્યની ભાષાને સમજવું અને તેનું અર્થઘટન કરવું મુશ્કેલ થઈ ગયું છે.

આવી જ સ્થિતિ કદાચ આજે મહારાષ્ટ્રમાં વસતા પાવરાઓની હશે. મૂળ પાવાગઢની તળેટીના રહેવાસી કહેવાતા આ લોકો ઇતિહાસની કેટલીક ઘટનાઓને લીધે પૂર્વ તરફ (મધ્યપ્રદેશ તરફ) થઈને દક્ષિણ તરફ સ્થળાંતરિત થયા. જ્યાં વસ્યા એ વિસ્તાર આજે મહારાષ્ટ્રમાં ગણાય છે. એટલે મૂળ ગુજરાતીમિશ્રિત ભીલી બોલતા આ લોકોની આજની પેઢી પ્રમાણ-મરાઠી ભાષામાં શિક્ષણ મેળવે છે. તેને તેમના જૂના સાહિત્યનું અંતરંગ સમજાશે કે કેમ ?

અને ભીલો તો આજે મધ્ય ભારતથી લઈને ડાંગ અને પશ્ચિમ રાજસ્થાન સુધી ફેલાયેલા છે. કદાચ સરહદપાર પાકિસ્તાનમાં પણ હોવાની શક્યતા છે. તેમની જુદી જુદી જાતિઓ એકબીજાથી અલગ ગણાય છે અને તેમની ભાષાઓ અને સંસ્કૃતિ સુધ્ધાં અલગ પડે છે. શું આ ભીલ પ્રજા કોઈ એક જમાનામાં એકસંઘ હતી ? શું એમની કોઈ એક અથવા એકમેકને મળતી-સમજાતી એવી ભાષા હતી ? એવી કોઈ ભાષાનો આછો પણ અંદાજ મેળવવો શક્ય છે ? જો હજારો વર્ષો પહેલાં છૂટી છૂટી પડીને યૂરોપ, મધ્ય એશિયા અને ભારતીય ઉપખંડ સુધી જુદી જુદી રીતે ફેલાયેલી ભાષાઓમાંથી એક ઇન્ડો-યુરોપિયન ભાષાનો અંદાજ બાંધવો શક્ય થયો છે અને સ્થાપિત પણ થયેલો છે, તો કેટલીક સદીઓ પહેલાં છૂટી પડેલ ભીલીનો આવો અંદાજ બાંધવો કેમ શક્ય ન થાય ?

દુર્ભાગ્યની વાત છે કે આદિવાસીઓની બાબતમાં આ પ્રકારના તૌલનિક ભાષાકીય અભ્યાસો, મૂલગામી ભાષાકીય સંશોધનો ઓછા પ્રમાણમાં થાય છે. આદિવાસી સમાજોની સામે ઊભા વિકરાળ સામાજિક-આર્થિક પ્રશ્નો-સમસ્યાઓના નિરાકરણ સામે આવા પ્રકારના અભ્યાસો અંગે તુચ્છતા વરતાય છે. પણ આવા અભ્યાસો હાથ ધરવા જરૂરી છે અને તે હાલના સમયમાં જ છેલ્લામાં છેલ્લે શક્ય છે. આર્થિક-સામાજિક બદલાવ પૂરો થયા બાદ આ અભ્યાસ કરવાનું વિચારીએ તો તે માટેની કોઈ સામગ્રી ક્યુલ્લક જ નહિ હોય, કેમ કે આર્થિક-સામાજિક બદલાવોની સાથોસાથ જ અપરિહાર્યપણે સાંસ્કૃતિક બદલાવો આવતા હોય છે. માટે તૌલનિક અભ્યાસો માત્ર આવા સંવિકાળમાં જ શક્ય હોય છે. માત્ર, આવા અભ્યાસો હાથ ધરવા માટે અને તેમાંથી તારણો કાઢવા માટે અભ્યાસકોને જે તે આદિવાસી સમાજોના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક-રાજકીય ઇતિહાસ અંગે અને તેમની હાલની સ્થિતિ અંગે સંપૂર્ણ સભાનતા કેળવવી જરૂરી છે, નહિતર અભ્યાસો અને તારણો પણ ઉપરછલ્લાં રહેવાનો ડર છે. આવી સંપૂર્ણ સભાનતા સાથે આદરેલા મૂલગામી ભાષિક અભ્યાસો જો આપણે ચલાવી શકીએ તો એ દુનિયાના એકંદર જ્ઞાનભંડારને એક મહત્ત્વનું યોગદાન બની રહેશે.

કવિતા

અધૂરું સ્વપ્ન છે : નિર્મિશ ઠાકર, ૨૦૦૬, રન્નાદે પ્રકાશન (અ'વાદ), પૃ. ૮૬, રૂ. ૫૫/- **દિભાષી પાલનપુરી લોકબોલી તથા ગુજરાતી અરવાબુશ :** 'અગમ પાલનપુરી, ૨૦૦૬, ટ્રેઝર', જીવનજ્યોત બિલ્ડિંગ જહાંઆરા બાગ રોડ (પાલનપુર-૧), પૃ. ૧૪૪, રૂ. ૧૦૦/- **લોહીઆંસુ :** કાનજી મા. પરમાર, ૨૦૦૬, પ્રકા. લેખક પોતે, ૫૨૮, ગાયત્રી સોસાયટી, સેક્ટર-૨૭, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૭. **તારા ગયા પછી :** દિનેશ કાનાલી, ૨૦૦૬, ઇમેજ પ્રકાશન, (અમદાવાદ), પૃ. ૮૬, રૂ. ૬૦/- **સુરેશ દલાલ :** સુરેશ દલાલ, ૨૦૦૬, ઇમેજ પબ્લિકેશન (અમદાવાદ), પૃ. ૮૭, રૂ. ૭૫/- **કમળ પૂજા :** સુરેન ઠાકર, 'મેહુલ', એન. એમ. ઠાકરની કંપની (મુંબઈ), પૃ. ૧૬૮, રૂ. ૧૫૦/- **મળે ન મળે :** આદિલ મન્સૂરી, ૨૦૦૬, રન્નાદે પ્રકાશન (અમદાવાદ), પૃ. ૩૨૮, રૂ. ૨૫૦/-

વિન્દેમ દેવતાં વાચમ્ ॥

સાહિત્યપ્રિય સ્વજનો,

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ જેવી સાહિત્યની ભવ્યોજ્જવલ પરંપરા ધરાવતી સંસ્થાના પ્રમુખ થવું તેનો આનંદ જરૂર હોય, પણ એ સાથે વિનમ્રતાથી મારા પૂર્વસૂરિ સારસ્વત પ્રમુખોની હરોળમાં મારું નામ મૂકું છું ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ સંકોચ થાય છે. મુખ્યત્વે હું ગુજરાતી ભાષા સાથેની મારી નિસબતના પરિણામ રૂપે આ પદને જોઉં છું. આ પદ સાથે જોડાયેલા ઉત્તરદાયિત્વથી હું અભિજ્ઞ છું, પણ આપ સહુની ઉષ્મા અને સાથ મારા એ ઉત્તરદાયિત્વને અદા કરવામાં મદદરૂપ થશે, એવી શ્રદ્ધા છે. હું અહીં છું એ એક વ્યવસ્થા છે. આપણે સહુ અહીં છીએ એ પરિષદ અને એનો આત્મા છે.

સંવેદનશૂન્યતા તરફ ગતિ :

**Your science will be valueless, you'll find
And learning will be sterile, if intviting
Unless you pledge your intellect to fighting
Against all enemies of mankind.**

[Brecht : Collected Poems, Methnen Edition, p. 450]

[માનવજાતના શત્રુ સામે તમારી બુદ્ધિનો અને શક્તિનો ઉપયોગ કરો તો જ વિજ્ઞાનનું મૂલ્ય છે અને તો જ વિદ્યા વાંઝણી થતી અટકશે.]

આ કાવ્ય છે ૨૦મી સદીની રંગભૂમિ પર સૌથી વધુ પ્રભાવક અને લોકપ્રિય એવા જર્મન નાટ્યકાર બ્રેખ્ટનું. હિટલરના સમર્થકોએ એનાં પુસ્તકોની હોળી કરી હતી અને બ્રેખ્ટ દંપતીને અંધારી રાત્રે જર્મની છોડીને સોવિયેત સંઘ તેમજ ભારત થઈને અમેરિકા જવું પડ્યું હતું.

મૂલ્યોની કટોકટી :

આજે આપણે સહુ સાંસ્કૃતિક કટોકટીની એવી ક્ષણ પર ઊભા છીએ કે જ્યારે પ્રજા તરીકે અને વ્યક્તિ તરીકેનું આપણું અસ્તિત્વ

જોખમમાં આવી પડ્યું છે. આપણી ચારે બાજુ તમામ ક્ષેત્રોમાં નાની-મોટી, હળવી-ગંભીર એવી સતત મૂંઝવનારી સમસ્યાઓનો અનુભવ થાય છે. આ અસ્તિત્વને ટકાવી રાખવા માટે જેમ બીજાં ક્ષેત્રોમાં સફળ-અસફળ પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે, તેવું સાહિત્યમાં પણ છે. કદાચ બાહ્ય દષ્ટિએ એમ પ્રતીત થાય કે સાહિત્યની કટોકટીની અસર પ્રજાના જીવન પર નહિવત્ અથવા ઘણી ઓછી છે, પરંતુ સમગ્ર પ્રજાજીવનની કટોકટીના મૂળમાં સાહિત્યની કટોકટી જોવા મળે તો કદાચ નવાઈ નહીં. પ્રજાના વ્યક્તિત્વનું ઘડતર તેના આંતરસત્ત્વ પર બંધાય છે.

આ આંતરિક સત્ત્વનું પોષણ-સંવર્ધન પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે સાહિત્ય અને કલા દ્વારા થતું રહે છે. આ આંતરસત્ત્વનાં મુખ્ય બે અંગો છે : જ્ઞાન અને આનંદ. પ્રજાના સંસ્કારજીવનમાં આ બે અંગોને વિકસાવવામાં સાહિત્ય અને કલાનો ફાળો બહુ મોટો છે. આજે આપણે સાહિત્યની કટોકટીની વાત કરીએ છીએ. આ કટોકટી તે મૂલ્યોની કટોકટી છે. સહૃદયતા અને સજજતાની કટોકટી છે. આંતરસત્ત્વની સામેનાં દુરિતોનો સામનો કરવાનો છે અને એ માટે સહુએ સહિયારો પુરુષાર્થ કરવાનો છે.

સંહારક શસ્ત્રોની વિભીષિકાએ માનવીને મૂંઝવી નાખ્યો છે, પરંતુ એથીય વિશેષ એક નવી વિભીષિકા એની રુચિ, એનાં મૂલ્યો અને એની સંવેદનાના સંદર્ભમાં સર્જાઈ રહી છે. સંવેદના એ સાહિત્યસર્જનનો 'લાઈવ વાયર' છે. આપણાં મૂલ્યો દાવણપાત્રમાં આવીને ઠર્યાં છે. આપણી ભાવનાઓનો ફૂર સંહાર થયો છે. એક સ્વાર્થમય, લેન-દેન આધારિત, સંવેદનશૂન્યતા પ્રત્યેની તીવ્ર ગતિમાં આંતરમંથનો અને વ્યાપક સંવેદનોની ઊપજ કેટલી ? એક સમયે સર્જક - હું કોણ છું ? જીવન શું છે ? મૃત્યુ શું છે ? સારો સ્નેહ કોને કહેવાય ? પરમ આનંદની પ્રાપ્તિ કઈ રીતે થઈ શકે ? એવા પ્રશ્નોની ખોજ કરતો હતો અને સાહિત્યમાં એની એ આંતરખોજનું પ્રતિબિંબ ઝિલાતું હતું. માણસની વૃત્તિએ એનું વૈચારિક માળખું ધરમૂળથી બદલી નાખ્યું છે. મૂલ્યહીન, ભ્રષ્ટતા, ટૂંકા માર્ગો લેવાની વૃત્તિ, સંકુચિત સ્વાર્થ વગેરે વકરી રહ્યાં છે.

જીવનને બદલે 'બજાર'ની શોધ :

શાહમુગ આફ્રિકાના રણમાં જ નથી, આપણી વચ્ચે પણ છે. ટેકનોલોજીના આ સમયગાળામાં જીવનમાં બધી બાબતોનો રોકડિયો પાક ઉતારવામાં આવે છે. રાજકારણ, અર્થકારણ, નોકરશાહીના દબાણ ઉપરાંત લોકો એક રેટ-રેસમાં સામેલ થયા છે અને તેને પરિણામે આપણે જીવનમાંથી ઘણું ભૂલી રહ્યા છીએ. ઘરના આંગણામાં છોડ વાવીએ છીએ, પણ છોડમાં આવેલી નવી ફૂંખળનો ઉત્સવ ઊજવતા નથી. આનંદના ઉપહાર રૂપે અન્યને બૂકે આપીએ છીએ, પરંતુ એ ફૂલોની સુવાસનો અનુભવ કે એના રંગોનો આનંદ આપણે લેતા નથી. મેદાન પર પથરાયેલા લીલાછમ ઘાસનું મંદ મંદ હાસ્ય કે પછી સમુદ્રની લહેરોનો આનંદ કે હિમાચ્છાદિત શિખરોની ભવ્યતા ભૂલી ગયા છીએ. એને માટે આપણી પાસે ન તો આંખ રહી છે કે ન તો એને સાંભળવા માટેના કાન. આ અંધ-બધિર અવસ્થાએ માનવીના ભીતરને મૂક બનાવી દીધું છે. વાસ્તવની ઉપેક્ષા, વાસનાપૂર્ણ કામેચ્છા અને માનવીય ભાવનાઓનું વ્યવસાયીકરણ, રુચિનું નિમ્નસ્તરીકરણ - આ બધાંને કારણે માનવી ભીતરનો આનંદ, સમભાવ અને સંવેદના ખોઈ રહ્યો છે.

માણસના સંદર્ભો સાથે સાહિત્યની ગતિ પણ બદલાય. સાહિત્યે માણસને પ્રતીત કરાવવાનું છે કે તે પોતે 'વસ્તુ' અથવા 'બજાર' નથી, પણ ચૈતન્યથી, ભાવસંવેદનથી ભરી ભરી પ્રાણશક્તિ છે. સાહિત્યકારે સંવેદનાસભર મનુષ્યની છબી ઉપસાવવાની છે. સંવેદનાસભર જીવન શું છે, તેને પ્રત્યક્ષ કેમ કરી આપવું તે મથામણ આપણા સમયમાં સૌથી મોટી બાબત બની છે. વાદો આવ્યા ને ગયા, આવશે ને જશે; પણ અવશેષમાં માણસ ન રહ્યો તો સઘળું ગયું સમજવાનું. આજે વાદો અને વાદોના પુરસ્કર્તાઓનાં વલણ નરમ પડ્યાં છે, શમ્યાં છે, બદલાયાં છે, વિશ્વ સાંકડું બન્યું છે અને ભાષાઓ નજીક આવી છે. માહિતીવિસ્ફોટ થયો છે. સમૂહ-માધ્યમોને કારણે વિશ્વવ્યાપી ઘટનાઓ સાથે સઘં પરિચિત થવાનું બન્યું પણ આની સામે સર્જન એવી ફાળ ભરી શક્યું છે કે કેમ તે પ્રશ્ન છે.

સમૂહમાધ્યમોનો પ્રભાવ :

સમૂહમાધ્યમોની ગતિ વિપરીત નીવડી છે. દોસ્તોયેવસ્કીએ કહ્યું હતું કે કેવળ 'સૌંદર્ય' જ દુનિયાને બચાવી શકશે. આ સૌંદર્ય એટલે પૂર્ણતાની શોધમાં નીકળેલો સક્રિય મનુષ્ય. એ સૌંદર્ય એટલે જીવનનાં સુખમાં અને દુઃખમાં, સંવાદ અને વિસંવાદમાં, કટુ અને મધુર ભાવોમાં વસેલું સૌંદર્ય. આજે એ સૌંદર્યનું વ્યાપારીકરણ થઈ ગયું છે.

સમૂહમાધ્યમોએ સાહિત્ય પર આક્રમણ કર્યું એમ કહેવું તે અર્ધસત્ય છે. બન્યું એવું કે રેડિયો, ચલચિત્ર અને ટેલિવિઝન જેવાં સમૂહમાધ્યમો સાહિત્યને વશ થવાને બદલે સાહિત્ય સમૂહમાધ્યમોને વશ થઈ રહ્યું છે. સમૂહમાધ્યમોમાં ભાષાશુદ્ધિથી માંડીને એના વિષયો અને એની પ્રસ્તુતિ સુધીના અનેક પ્રશ્નો ઊભા થયા છે. આને પરિણામે એ માધ્યમોના સ્તર અંગે સવાલ જાગે છે. આપણે ઘણી બાબતો માટે પશ્ચિમને જવાબદાર ઠેરવીએ છીએ, એની ટેકનોલોજીને કારણભૂત માનીએ છીએ; પરંતુ હકીકત એ છે કે ટેકનોલોજી જરૂર પશ્ચિમમાંથી આવે છે પણ એને દિશા-દર્શન આપવાનું કામ આપણું હોય છે અને એમાં આપણે નિષ્ફળ ગયા છીએ. મહારાષ્ટ્ર અને બંગાળમાં માધ્યમોનું ધોરણ પ્રમાણમાં ઊંચું રહ્યું; તેનું કારણ સમૂહમાધ્યમો પર સાહિત્યકારોનો પ્રભાવ જોઈ શકાય. દૃશ્યશ્રાવ્ય માધ્યમથી પુસ્તકો લખાવાનાં બંધ થવાનાં નથી. સમૂહમાધ્યમથી સાહિત્યનું ધોરણ નીચું આવતું નથી.

સામાન્ય ઘટનાની સનસનાટીપૂર્ણ દીર્ઘ રજૂઆત કરતા સમાચારો, ઉપભોક્તાવાદને બહેકાવતાં વિજ્ઞાપનો અને ફોર્મ્યુલાબદ્ધ ધારાવાહિકોની ભરમારમાં સાહિત્યિક કૃતિ ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. ટેલિવિઝનથી સાહિત્યિક રુચિના સંવર્ધનની વાત તો દૂર રહી, હવે તો શિષ્ટ રુચિને પણ આઘાત થવા લાગ્યો છે. રંજકતા એવી લીલા છે કે જેની પાછળ માધ્યમ ઘેલું બને તો બધી જ મર્યાદા નેવે મૂકી દે. દર્શકની બુદ્ધિ અને રુચિ વિશેના એના ખ્યાલો ચિંતાપ્રેરક છે. દરેક માધ્યમનો એક સમયગાળો હોય છે. આરંભમાં એ ચોંકાવી દે એવું આકર્ષણ જગાવે છે અને સમય જતાં મોળું પડે છે, એથી જ આ સમૂહમાધ્યમની તેજ રફતાર વચ્ચે અત્યારસુધી સાહિત્ય પોતાની મુદ્રા જાળવી શક્યું છે. કારણ કે એની પાસે માનવ-અંતઃસ્તલને સ્પર્શવાની શક્તિ અને કૌવત છે. પરિણામે આજના ગુજરાતના સાહિત્યકાર સામે સમૂહમાધ્યમ પડકાર નથી, પરંતુ એને માટે પોતાની આંતરશક્તિની વાક્-સ્તરે સમુચિત અને વિશિષ્ટ અભિવ્યક્તિ એ પડકાર છે.

માધ્યમોની ગતિ અમુક આવરદાવાળી અને જલદી લાભ અંકે કરી લેવાના

મિજાજવાળી હોય છે. સાહિત્ય એ એક એવું માધ્યમ છે કે જેની નેમ અને નિયત નિશ્ચિત રહી છે અને એ છે મનુષ્યત્વનું નિરૂપણ અને એનું ઉન્નયન. આજના સાહિત્યકારે એના અનુલક્ષમાં જ સર્જનના ઘટાટોપને વિસ્તારવાનો છે. તત્કાળ આનંદ અને લાભ કરાવે તેવી વસ્તુ માધ્યમને જોઈએ, જ્યારે સાહિત્ય એ દીર્ઘકાળ સુધી માનવને મૂલ્યો અને આનંદનો અનુભવ કરાવનાર છે.

માનવઆત્માનો અવાજ :

સમૂહમાધ્યમનો પ્રભાવ ગમે તેટલો હોય, અગાઉ નિર્દેશ્યું તેમ, સાહિત્યસર્જન તો ચાલુ જ રહેવાનું. સાહિત્યમાં નિહિત છે માનવઆત્માનો અવાજ. આ સૂરની ફાવટ સમૂહમાધ્યમોને નથી, તેથી સાહિત્યનો એ અવાજ સમૂહમાધ્યમમાં કાં તો ગૂંચળાય છે અથવા તો કચડી નખાય છે. પરંતુ માનવ-આત્માનો અવાજ સાહિત્યમાં કેવો સંભળાય છે તે સાહિત્યનો એ અવાજ ઉત્તર આફ્રિકાના સેનેગલ દેશના કવિ સેમ્બેને ઓસમનેમાંથી પામી શકાય. Fingers નામના કાવ્યમાં સંગેમરમરમાં સુંદર આકૃતિ સર્જતી સ્થપતિની આંગળીઓ કે પછી જમીનને હળથી ખેડ્યા બાદ ખાડો ખોદી વાવણી કરતા ખેડૂતની આંગળીઓની વાત કરતાં એ એવી આંગળીઓ પ્રતિ પણ લક્ષ દોરે છે કે જે જીવનનો નાશ કરે છે. કવિ કહે છે,

The finger of a soldier
Across the rivers and languages
Of Europe and Asia
Of China and Africa,
Of India and the Oceans
Let us join our fingers to take away
All the power of their finger
Which keeps humanity in mourning.

[Sambene Ousmane, 'Fingers' quoted in Lotus Awards 1971,
Published by the Permanent Bureau of Afro-Asian Writers]

લોકઆંદોલનોમાંથી જાગતો નિર્ભીક અને સ્વતંત્ર અવાજ બીજા કોઈ પણ માધ્યમ કરતાં સાહિત્ય સ્પષ્ટ રીતે આપી શકે છે, તેથી જ માધ્યમોની પ્રભાવક પ્રચારની દુનિયાને સાહિત્યિક કૃતિ અર્જપો આપી જાય છે. પ્રજાનો અંતરાત્મા સાહિત્યમાં વ્યક્ત થતો હોવાથી માત્ર સરમુખત્યારો જ નહીં, પણ સત્તાલોભીઓને પણ મૂંઝવે તેવા સવાલ સાહિત્ય કરતું આવ્યું છે. The spirit of resistance સાહિત્ય દ્વારા જ વ્યક્ત થાય.

વર્તમાન સમયમાં હું માત્ર અધ્યાપક, ફક્ત ડોક્ટર કે પછી વિજ્ઞાની કે અર્થશાસ્ત્રી છું એમ કહ્યાથી કામ સરવાનું નથી. વર્તમાન વૈશ્વિક સંદર્ભમાં વ્યક્તિ પોતે ક્યાં ઊભી છે તેની એણે ખોજ કરવાની છે. અસમાનતા પર આધારિત સમાજમાં એ ક્યાં ઊભો છે ? અન્યાય, આતંક અને આક્રમણનાં વિઘાતક પરિબળો રાષ્ટ્રજીવનથી આરંભીને છેક વ્યક્તિગત જીવન પર પ્રભાવક છે તે સ્થિતિમાં એ સ્વયં શું અનુભવે છે ? એ અંગે પોતે શું વિધાયક કાર્ય કરે છે ? પોતાની સંવેદનશીલતા અને માનવતાને અને પોતાના નિજાનંદને અવરોધતાં પરિબળો સામે એ કઈ રીતે મથામણ કરી રહ્યો છે ? વાણીસ્વાતંત્ર્ય અને માનવ-

અધિકારો પર છાશવારે થતા આઘાતો સામે એની પોતાની ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા કેવી છે ? – આ બધાંનો વિચાર કરવો જોઈએ.

ફ્રાન્સીવાદી પરિબળો પ્રજાસમૂહને કોઈ એક યા બીજા બહાના હેઠળ કેવી રીતે અળગો કરે છે, તેની વાત કરતાં માર્ટિન નીમોલેર (Martin Niemoeller) ‘To the Faculty’ કાવ્યમાં કહે છે :

In Germany they first came for the communist
And I did not speak up because I wasn't a communist
Then they came for the jew and
And I didn't speak up because I wasn't a Jew
Then they came for the trade unionists
And I didn't speak up because I wasn't a trade unionist
Then they came for the catholics
And I didn't speak up because I was a protestant
Then they came for me – and by that time no one was left
to speak up.

સહૃદયતા અને મૂલ્યદ્વાસ :

સહૃદયતા એ પ્રત્યેક સર્જકને પ્રેરનારો અને પોષનારો મહત્ત્વનો ગુણ છે. આ સહૃદયતા જેટલા મોટા ફલક પર આપણા સર્જકોમાં પ્રવર્તતી હોય એના પ્રમાણમાં આપણા સાહિત્યને ઉચ્ચાવચ્ચ કોટિમાં ગોઠવી શકાય.

માનવજાત સર્વનાશના ઓથાર હેઠળ જીવી રહી છે. સિત્તેરેક વર્ષ પૂર્વે ટી. એસ. એલિયટે એમ કહ્યું હતું કે, નવલકથા મૃત્યુ પામે છે. એ પછી એડમન્ડ વિલ્સને કવિતા વિશે એવી જ ઘોષણા કરી. હકીકતમાં સાહિત્યના વિકાસમાં ભરતી-ઓટ આવે છે. તેના કેટલાક પ્રદેશો કે પ્રકારો સૂકા કે લીલા દેખાય, પણ કોઈ ને કોઈ રીતે પ્રજાજીવનમાં સાહિત્યઝરણું વહેતું રહીને અમીસિયન કરતું રહ્યું છે.

સમાજની સાહિત્યાભિમુખતા :

આજનો સૌથી મોટો પ્રશ્ન એ છે કે આજનું સાહિત્ય, સાહિત્યકારો અને સાહિત્યિક સંસ્થાઓ વર્તમાન સમાજને સાહિત્યાભિમુખ કઈ રીતે કરી શકે ? વિશ્વમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ વૃદ્ધિ પામે છે. આજના યુગમાં સર્વાધિક માનવસંખ્યા શિક્ષિત હોવા છતાં આવનારી પેઢીની સાહિત્ય-અભિમુખતા સામે પ્રશ્નાર્થ ખડો થયો છે. ઈશ્વરને માટે એમ કહેવાય છે કે – સ આકાંક્ષી ન રમતે – તે એકલો રમતો નથી, એમ ભાવક વગરના સર્જકનો આનંદ પણ ફિક્કો હોય છે. સર્જક સર્જન વેળાએ ભાવકને દષ્ટિ સમક્ષ રાખે નહીં, તે સમજી શકાય, પણ આપણા ભારતીય કાવ્યશાસ્ત્રીઓ અને ‘કલા ખાતર કલા’ના સિદ્ધાંતની વાત કરતા પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય-મીમાંસકો પણ સ્વીકારે છે કે આસ્વાદ વગર સર્જનનો શ્રમ મિથ્યા છે એટલે સાહિત્યકારે પ્રજાના રુચિતંત્રને ઘડે તેવું સાહિત્ય રચવું પડે. આજે પરિસ્થિતિ એવી છે કે ગુજરાતમાં હોટલમાં ૫૦૦ રૂપિયા ખર્ચનાર પચાસ રૂપિયાનું પુસ્તક ખરીદશે નહીં. શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં આ જ રીતે પાઠ્યપુસ્તક કરતાં ત્રણ ગણી કિંમતની ગાઇડો ખરીદવાનું

વિદ્યાર્થીઓનું વલણ જોવા મળે છે. આ પ્રકારની નિમ્ન રુચિ પ્રત્યે તિરસ્કાર કેળવવો જોઈએ. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું કાર્ય સર્જકોને પ્રોત્સાહન આપવાનું છે. મૂળ સર્જનનું બળ હોતું જોઈએ. એનું પોષણ કરવાનું અને સહાય કરવાનું કામ પરિષદ અને એના જેવી અન્ય સંસ્થાઓનું છે. આથી સૌથી મહત્ત્વની બાબત તો સર્જકશક્તિ છે. આવો સર્જકઉન્મેષ મેળવવા માટે છેક છેવાડાની વ્યક્તિ સુધી ભાષા અને સાહિત્યને પહોંચાડવાં પડશે.

સર્જકે એની સમર્પણશીલતાથી આ કાર્ય કરવાનું છે. આજે રાષ્ટ્ર અને સમાજમાં સંવેદનશીલતા સતત ઘસાતી જાય છે. પ્રજાનો મોટા ભાગનો વર્ગ રીઢા રાજકારણીની ખુશામતમાં અને વ્યક્તિગત સ્વાર્થ સાધવામાં ડૂબેલો છે. સાહિત્યકાર પણ એમાંથી કઈ રીતે બાકાત રહી શકે ? એક જમાનામાં સાહિત્ય માટે ફનાગીરી નહીં, તો ઓછામાં ઓછું સ્વાર્થનો ત્યાગ કરવાની વૃત્તિ અને તેને માટે સહન કરવાની વૃત્તિ હતી તે ય હવે ઓછી થઈ છે.

સંશોધનના ક્ષેત્રમાં આવેલી ઓટ, મધ્યકાલીન સાહિત્યના અભ્યાસની ઉપેક્ષા, સાહિત્યના સિદ્ધાંતો અને રોજબરોજ ઊભા થતા સાહિત્યિક મૂલ્યવત્તાવાળા પ્રશ્નોના અભ્યાસથી દૂર રહેવાનું અકળ વલણ વધતું જાય છે. આપણી શિક્ષણસંસ્થાઓ, સાહિત્યિક સંસ્થાઓ અને પીઠ સાહિત્યકારોએ ગંભીર વિચાર કરીને આને માટે જુદાં જુદાં આયોજનો કરવાં જોઈએ.

પ્રજાનું હીર અને સત્ત્વ :

ગુજરાતી સાહિત્ય, સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિ માટેની રણજિતરામ વાવાભાઈ, નર્મદ, ગોવર્ધનરામની સમર્પણવૃત્તિ આજે આપણને પ્રેરણા આપે છે. અમેરિકાના પ્રમુખ જહોન એફ. કેનેડીએ અમેરિકાની પ્રજાને કહ્યું હતું કે દેશે તમને શું આપ્યું એનો વિચાર કરવાને બદલે તમે દેશને શું આપશો તેનો વિચાર કરો. સાહિત્ય પરત્વે આજે આવો અભિગમ કેળવવાની આવશ્યકતા છે. પોતાના સંકુચિત સ્વાર્થ માટે જ નહીં, હવે એણે વિશ્વને વિશે વિચારવું પડશે. અત્યાર સુધી એની સમગ્ર દષ્ટિ વિશ્વ પર ફરી વળતી નહોતી, પણ આજે એ પોતાના એકદંડિયા મહેલમાં રહીને સાહિત્યસર્જન કરી શકે તેમ નથી.

વિવેચકો ભલે નવલકથા કે કવિતા નાભિચ્છાસ લઈ રહ્યાની વાત કરે, કોઈ એક સાહિત્યપ્રકાર કે સાહિત્યિક આંદોલનના અવસાનની ઘોષણા કરે, પણ કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે સાહિત્યસર્જન તો જીવતું રહેવાનું જ. જ્યાં સુધી માનવીનું હૃદય ધબકે છે, એનું બુદ્ધિતંત્ર કાર્યશીલ છે, એની ઓષણાઓ કરમાવેલી નથી અને તેના આત્માને આનંદ રૂપે કોળવાની તક છે, ત્યાં સુધી માણસને મળેલી શબ્દની ભેટ સાહિત્યના આવિષ્કાર રૂપે પ્રવર્તતી રહેશે, તે નિઃશંક છે. ગુજરાતી પ્રજાનું હીર અને સત્ત્વ ભૂતકાળમાં સાહિત્યકલા રૂપે આવિષ્કૃત થતું રહ્યું છે તેવું વર્તમાન અને ભાવિ પેઢીમાં પણ થતું રહેવાનું છે, એમાં શંકા નથી.

[ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૨૪મા જ્ઞાનસત્ર સમયે આપેલા વક્તવ્યનો અંશ]

પુરસ્કાર-પ્રતિભાવ પાટાપિંડી-ધર્મ : કરુણાધર્મ

ઉશનસુ

માનનીય પ્રમુખશ્રી અને મિત્રો,

આપણા મહાન સાહિત્યકાર સ્વ. શ્રી દર્શકના નામે સ્થપાયેલ ફાઉન્ડેશનનો ઈ.સ. ૨૦૦૬નો સાહિત્ય અવોર્ડ આ સંસ્થાએ મને આપવાનું વિચાર્યું તે બદલ હું ગૌરવ અનુભવું છું અને સંસ્થાનો આભાર માનું છું.

મારો જન્મ ઈ.સ. ૧૯૨૦માં મારા વતન સાવલી ગામે થયો હતો અને તે વર્ષ ભારતમાં ગાંધીજીની નવી નેતાગીરી નીચે આઝાદીની લડતના આરંભનું હતું. ૧૯૨૯-૩૦માં મેં સિદ્ધપુરમાં વિદેશી કપડાંની હોળી થતી જોઈ હતી. ૧૯૩૦માં હું સાવલી ગામમાં આવી ભણવામાં જોડાયો હતો. એ વખતે મારી કિશોરવય હતી. ગાયકવાડી ગામ સાવલીમાં પણ ગાંધીજીની લડતનો વાયરો જોરથી ફૂંકાયો હતો. તેમાં અમે કિશોરો પણ જોડાઈ ગયા હતા. ઘરમાં રૈટિયો ને તકલી-પૂણી આવી ગયાં હતાં, અમે પ્રભાતકેરીમાં જોડાઈ ગયા હતા અને ગાંધીજીને નામે યા પીવાની છોડી દઈ ખાદી પહેરતા થઈ ગયા હતા.

આ વાતથી મારા પ્રતિભાવનો પ્રારંભ હું એટલા માટે કરું છું કે મારા સાહિત્યજીવનમાં મૂળિયાં ગાંધીયુગમાં છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના કોઈમ્બતુર અધિવેશનમાં (૧૯૯૧) હું પ્રમુખપદે હતો ત્યારે મારા અધ્યક્ષીય વક્તવ્યમાં મેં મને મૂળભૂત રીતે ગાંધીયુગનો ગણાવ્યો છે, અલબત્ત હું તે પછીના તમામ તબક્કામાં સક્રિય રહ્યો છું ને હાલ ૨૦૦૬માં ૮૬ વર્ષ પૂરાં કરી ૮૭મા વર્ષમાં છું ત્યારેય હું ગાંધીજીના પ્રભાવથી સાવ મુક્ત નથી; બલકે હું તબક્કે તબક્કે ગાંધીજીને વધુ ને વધુ સમજતો થયો છું. રૂડા પ્રતાપ શ્રી દર્શકના. તેમનું સાહિત્ય સર્જકરૂપે અને અન્યથાય ગાંધીવાદના ભાષ્ય જેવું છે. દર્શક સાથે મારો સંબંધ સદાય મીઠો ને સદ્ભાવપૂર્ણ રહ્યો છે એનું મને ગૌરવ છે. એમને મારી કવિતા ગમતી હતી ને એ અંગે પત્રમાં ક્યારેક લખતા પણ હતા. ઈ.સ. ૧૯૯૫માં વલસાડે મારો અમૃતમહોત્સવ ઊજવ્યો ને મારી ‘સમસ્ત કવિતા’નો એક સમસ્તસંગ્રહ ૧૯૯૭માં પ્રગટ કર્યો તેમાં શ્રી દર્શકના આશીર્વાદ મળ્યા છે તે પુસ્તકના પ્રારંભે મુદ્રિત થયા છે. તેમાં તેમણે મારાં સોનેટોને ગુજરાતી સાહિત્યની સૂક્ષ્મ સંપત્તિ કહી છે. જ્યારે જ્યારે એ વલસાડ – નંદિગ્રામ આવતા ત્યારે તેમને મળવાનું સદ્ભાગ્ય સાંપડતું હતું. તેમણે મને પ્રેમાનંદ કવિ વિશે બોલવા સણોસરા લોકભારતી બોલાવ્યો હતો. હું પ્રેમાનંદ વિશે મન મૂકીને બોલ્યો હતો, જે પછીથી એક સામયિકમાં લેખરૂપે પ્રગટ થયું હતું. સભામાં દર્શક હાજર હતા. સમાપનમાં તેમણે કહેલું, ‘હું ભાઈ ઉશનસુના વ્યાખ્યાનનો એક પણ શબ્દ સાંભળી શક્યો નથી (તેઓ ઓછું સાંભળી શકતા હતા) પણ એક કવિએ બીજા કવિનું સાડું ને સાડું મૂલ્યાંકન કર્યું હશે એવી મને શ્રદ્ધા છે.’ એ પછી મને લોકભારતી સંસ્થા શ્રી મનસુખભાઈ સલ્લાએ બતાવી હતી. ખાસ તો એની લાયબ્રેરી જોઈને હું પ્રભાવિત થયો હતો.

શ્રી દર્શક ઝાઝું ભણતર ભણ્યા નથી. યુનિવર્સિટીનું મુદ્દલ નહિ, પણ તેઓ બહુશ્રુત છે. તેમણે ખૂબ વાંચ્યું છે અને પચાવ્યું છે. એમણે ક્યાંક કહ્યું છે તે યાદ આવે છે, ‘મેં શરદબાબુને વાંચ્યા તેથી હું ગાંધીજીને વધુ સમજી શક્યો છું.’ મારું પણ એમ જ થયું છે. મેં દર્શકને વાંચ્યા તેથી હું પણ ગાંધીજીને કાંઈક વધુ સમજી શક્યો છું. દર્શક ગાંધીજી અને ગાંધીવાદના નમ્ર અભ્યાસી છે તે સાથે તેઓ ભારતીય સંસ્કૃતિના પણ આરૂઢ અભ્યાસી છે. એમને સેવવાથી હું પણ ભારતના આત્માને કાંઈક વધુ સમજી શક્યો છું એમ કહીશ. ખાસ તો એમની મહત્ત્વાકાંક્ષી નવલકથા ‘ઝેર તો પીધાં છે’ મારા કવન અને જીવન ઉપર પ્રગાઢ અસર મૂકી ગઈ છે.

લેખક પોતાની માફક જ આ કથાનાં નાયક-નાયિકા સત્યકામ અને રોહિણીને પણ યુનિવર્સિટી બહારના ખુલ્લા ભારતીય જીવનથી દીક્ષિત કરે છે. તેઓ ગોપાળબાપાની ખુલ્લી વાડી-વિદ્યાપીઠમાં ખુલ્લી રીતે ઘડાયાં છે. બે છોડની પેઠે ખુલ્લામાં ઊછર્યાં છે. જાણે કે દર્શક સરસ્વતીચંદ્ર જે પશ્ચિમી ઢબની મુંબઈ યુનિવર્સિટીનો વિદ્યાર્થી છે તે ચીલો ચાતરીને ખુલ્લા ભારતીય વાતાવરણમાં નાયક-નાયિકાને સહજ રીતે ઊછરવા દે છે ને સક્રિય થવા દે છે. સત્યકામ અને રોહિણી સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ પછીનાં પાત્રો છે જે સ્વયંભૂ રીતે ભારતીય વાતાવરણમાં શસે છે ને ઊછરે છે. કોઈ વિદ્વાને સરસ્વતીચંદ્રની મુખ્ય નાયિકા કુમુદ નહિ, પણ ભારતીય સંસ્કૃતિ છે તેમ કહ્યું છે તે યાદ આવે છે. પણ તે વધુ તીવ્રતાથી તો સત્યકામ-રોહિણીના પાત્રથી યાદ આવે છે. સરસ્વતીચંદ્ર તો વિદ્યાપુરુષ છે જે પુસ્તકોથી ઓળખાય છે. પરંતુ દર્શકની આ નવલકથામાં તે પુસ્તકિયા વિદ્યાનો સદંતર અભાવ વર્તાય છે. અહીં જીવનની ખુલ્લી કિતાબ પાઠ્યપુસ્તકને સ્થાને છે. દર્શકની આ નવલકથા ગાંધીજીને સમજવાના ભાષ્ય જેવી છે. આ નવલકથાના તમામ ભાગોમાં સૂક્ષ્મ રીતે ગાંધીજી વ્યાપેલા દેખાય છે. અહીં જો ગાંધીજી છે તો યુરોપમાં બીજા વિશ્વયુદ્ધનો ખલનાયક હિટલર છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધનાં વાદળ વેરાવા માંડ્યાં છે. યુરોપના શાંતિવાદીઓ (કવર્સ) સાથે દર્શકનો સત્યકામ જે હવે બૌદ્ધસાધુરૂપે છે તે પણ સક્રિય છે. દર્શકે ગાંધીજીની વાત અહીં વેદાન્ત સાથે નહિ, પણ બુદ્ધ, જિસસ અને ગાંધીજીની ત્રિપુટીને એકમેકમાં સાથે જ ભેળવીને શાંતિવાદની વાત છોડી છે; ચોથો ધર્મ આવે છે મહાવીર સ્વામીનો – જૈન ધર્મ. સત્યકામની તથાકથિત વિધવા રોહિણી હેમંત જેવા સૌંદર્યવાદી જૈન સાથે એને બચાવી લેવા લગ્ન કરે છે. નાનાલાલે કહ્યું છે કે ‘સ્નેહલગ્નની વિધવાને પુનર્લગ્ન સમું પાપ નથી.’ પણ દર્શકે ધર્મની ભારે ને ગહન સૂઝપૂર્વક રોહિણીને હેમંત સાથે પરણાવી છે. પણ તે પાપ લાગતું નથી, ઊલટું તે પુણ્યકર્મ લાગે છે – જે દર્શકનો દર્શનવિશેષ છે. બુદ્ધિ-ગાંધી-જિસસ કે મહાવીર સ્વામી સૌ કરુણાધર્મી છે. બધે જ, અહીંય, કરુણાથી લેવાયેલું પગલું એ જ ધર્મ છે એમ સૂચવાય છે. તરત જ નજર સામે જે ઘટના આવી હોય તે પ્રત્યે સ્વાભાવિક કરુણા-ધર્મનું સ્ફુરણ ને કર્મ એ જ ધર્મ છે, પુસ્તક કે શાસ્ત્રમાં કારિકારૂપે કે સૂત્રરૂપે લખાયું હોય તે નહિ. એવું દર્શકનું સહજ ધર્મદર્શન છે, જે મને પ્રભાવિત કરી ગયું છે.

ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતા ત્યારે ત્યાં બોઅર યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું હતું. તેમાં ગોરાઓ અને કાળાઓનું યુદ્ધ છે. ગાંધીજી યુદ્ધમાં જોડાય છે પણ તે એક સૈનિકરૂપે શસ્ત્ર ધારણ કરતા નથી, નથી તો એ કોઈ શાસ્ત્ર વાંચવા બેસતા. તેમને તરત તેમનો કરુણાધર્મ

સ્કુરે છે, સૂઝે છે. તેઓ રેડકોસનો સેવાધર્મ સ્વીકારી યુદ્ધમાં ઘવાયેલાંની પાટાપિંડી કરે છે. કોઈ ગોરો સૈનિક ઘવાય છે તેની તો સરકારી સ્વયંસેવકી ઉપાડી જઈને સારવાર કરે છે, પણ કાળા ઝુલુઓ ઘવાય તેમનું કોણ ? તેમના ભેરુ ગાંધીજી ! ગાંધીજી આવા ઘાયલ ઝુલુઓની પાટાપિંડી કરે છે. પેલો ઘવાયેલો ઝુલુ તો ગાંધીજીને જોઈ જ રહે છે – ખુદ જિસસ આવ્યા હોય તેવા ઋણભાવથી. દર્શકે ‘ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી’માં આ ગાંધીકર્મનું દર્શન આપ્યું છે, તેથી હું પ્રભાવિત થયો છું. આ પાટાપિંડી-ધર્મ ઉપર મેં એકબે કાવ્યો પણ લખ્યાં છે.

છેક ગાંધીયુગમાં સુન્દરમ્-ઉમાશંકરે યુદ્ધનો જવાબી પ્રાસ બુદ્ધમાં શોધ્યો છે. દર્શકનો યુદ્ધધર્મ પણ બુદ્ધધર્મ છે. કરુણાધર્મ છે. ને એમ દર્શકમાં સર્વધર્મસમવાય ગાંધીવાદરૂપે પ્રગટ થયો છે જે આજની ઘડીએ તો ભારતમાં ખૂબ જ પ્રસ્તુત છે. એટલું જ નહિ, કદાચ આવતી કાલે તે વિશ્વધર્મરૂપે પ્રસ્તુત પણ થાય. ને તેમાં જ સૌનો જયવારો છે.

સોક્રેટિસની જેમ, મીરાંની જેમ ગાંધીજીએ પણ જાણીજોઈને સામેથી વેરઝેર શમાવવા ઝેરનો પ્યાલો પીવા જેવું કામ કર્યું છે. એવા દર્શનવાળા શ્રી દર્શકના નામનો આ અવોર્ડ મને પ્રાપ્ત થાય છે તેનાં આનંદ અને ગૌરવ અનુભવું છું. અને આપ સૌનો હું અતિનમ્રભાવે આભાર માનું છું.

[અવોર્ડ સ્વીકાર વખતનો પ્રતિભાવ, માંડવી (કચ્છ), તા. ૨૩-૧૨-૦૬]

પાટાપિંડી | ઉશનસ

એક ધરમ છે પાટાપિંડી,
નેક કરમ છે પાટાપિંડી,

શાસ્ત્રોએ તો ગૂંચવી માર્યા
સ્પષ્ટ મરમ છે પાટાપિંડી.

શસ્ત્રો બસ ઘા કરવો જાણે,
રૂઠ મલમ છે પાટાપિંડી,

વિશ્વે જ્યારે વેર આટલાં,
કેટલી કમ છે પાટાપિંડી !

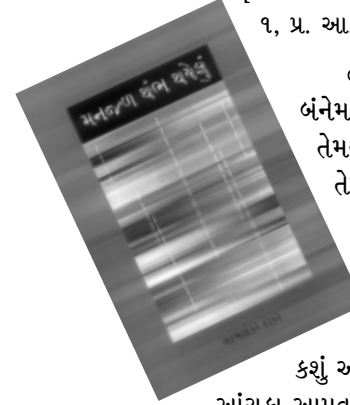
ગાંધીબુદ્ધઈસાનો ઇલમ
પ્રીત પરમ છે પાટાપિંડી.

સમીક્ષા/ગંથાવલોકન

મનશુદ્ધિનું ટોનિક | પ્રવીણ દરજી

[મનજળ થંભ થયેલું (નિબંધસંગ્રહ) : લાભશંકર ઠાકર, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ-૧, પ્ર. આ. ૨૦૦૫, પૃ. ૨૦૦, કિં. રૂ. ૧૩૦/-]

લાભશંકર ઠાકર સતત લખતા રહ્યા છે – ગદ્ય અને પદ્ય બંને. બંનેમાં તેઓ કશાક પડકારને વરેલા લાગે. વિવિધ સાહિત્યસ્વરૂપોમાં તેમનો એવો સંચાર તેથી અવલોકવો – માણવો ગમે. નિબંધક્ષેત્રે તેમનું અર્પણ તેમની સર્જકતાની વિભિન્ન લકીરોનું ઘોતક બન્યું છે. ‘મનજળ થંભ થયેલું’ – એ એમનો, વિચારતત્ત્વને આગળ રાખીને લખાયેલા સંક્ષિપ્ત નિબંધોનો સંગ્રહ છે. પત્રકારત્વની એ પેદાશ જરૂર છે પણ મોટેભાગે બનતું આવ્યું છે તેમ, અહીં વાચકોને ખુશ કરવા કે ખુશ રાખવાનો કીમિયો નથી, એવું કશું અનુસંધાન પણ નથી. ઊલટાનું, અહીં સમયે સમયે એવા વાચકને આંચકા આપવાનો, આઘાત આપવાનો, બૌદ્ધિક અભિગમ રહ્યો છે. સ્થિર-જડ-રૂઢ, બંધિયાર, થંભી ગયેલું, અબૌદ્ધિક, વિધિવિધાનને વરેલું, સમ્યકાર્થ ચૂકી ગયેલું આ નિબંધોનો વિષય બને છે. નર્મદની, એના સમયમાં એક વિચારક તરીકે જે વિમાસણ હતી, ચારે તરફ વૈચારિક સ્થગિતતા હતી અને ટાઢાબોળપણા વચ્ચે તેણે કુહાડો મારતાં લખ્યું :

‘ઝટ ડહોળી નાખો રે, મનજળ થંભ થયેલું’

બરાબર એવી જ મનોદશા વચ્ચે આપણા સમયનો આ લેખક પણ કંઈક એવી જ ગૂંગળામણ અનુભવે છે. કહેવાતા બૌદ્ધિકો, કહેવાતો ભદ્ર વર્ગ, કહેવાતો સંસ્કારી જન – ખરેખર તો મનનાં બારીબારણાં બંધ કરીને બેઠો છે. વિધિવિધાનોથી તે આગળનું કશું વિચારી શકતો નથી. ધન-ધર્મ-સત્તા એ ત્રણેની ચુંગાલમાં તે એક યા બીજા મિષે આવેલો છે. એટલે છતી આંખે જોવા જેવું તે જોઈ શકતો નથી, છતા કાને સાંભળવા જેવું સાંભળી શકતો નથી. કાલગ્રસ્તને તે તજી શકતો નથી, પરિવર્તનને તે આવકારી શકતો નથી. સ્થિતસ્થ સમર્થનમ્માં તે પોતાને રક્ષિત માને છે. પ્રશ્ન આવા થીજી ગયેલા સમુદ્ર વચ્ચે એમાં આગ ચાંપવાનો છે. અને એવું અગ્નિકર્મ કરી શકે તેવા માણસો આપણી પાસે નહિવત્ છે. સર્જકો-વિચારકો-ચિંતકો-ધર્મગુરુઓનું સત્ત્વ પણ નકારી રહ્યું છે. સૌને, નિબંધકાર કહે છે તેમ, ‘યાંત્રિક પૂતળાનો પર્યાય’ બની રહેલું છે. ‘શુદ્ધિપ્રેરક’ પ્રતિભાવોથી તે દૂર ભાગે છે, ‘અશુદ્ધિ’ઓ જ કોઠે પડી ગઈ છે. લેખકે સાચું કહ્યું છે – ‘મનજળ, શબ્દજળ અને કર્મજળ ખળખળ’ વહેતાં રહેવાં જોઈએ. આખા સમાજની ગતિ કંઈક અત્યારે પ્રતિકાર વિહોણી છે, યાંત્રિક પુનરાવર્તનો ઉપર તેનું રગશિયું ગાડું ઠચૂક ઠચૂક ગબડ્યા કરે છે.

‘મનજળ થંભ થયેલું’માં લાભશંકરે ક્યાં એ મનજળ થંભ થયેલું છે, ક્યાં તેને વહેલું

કરવાનું છે, કેવી રીતે કરવાનું છે અને આવું કરવા મથનાર સામે કેવા કેવા, કયા કયા અવરોધો છે તે દર્શાવ્યું છે. આમ કરવા જતાં તેમણે રાજધર્મ અને ધન-સત્તાખોરોને ઊધડા લેવા પડે તો લીધા છે, પોતાની આસપાસ ઘટતી ઘટનાઓનો નિહિતાર્થ પ્રકટ કર્યો છે, રૂઢ જ્ઞાતિઓ સામે આક્રોશ ઠાલવ્યો છે, મનુષ્યચેતનાને રૂંધે, કુંઠિત કરે તેવી બાબતોને વિચારોત્તેજક ભાષામાં અનાવૃત્ત કરી છે. જગતમાં જે કેટલુંક સુંદર છે તેના ઉપર પણ આંગળી મૂકી આપી છે, કશુંક વિચારયોગ્ય હોય, વાચનયોગ્ય હોય તો તેને આગળ ધર્યું છે, કોઈક કોઈક વ્યક્તિના એકલદોકલ પ્રયત્નોમાં સત્ય રહ્યું હોય, યોગ્ય દિશા તરફની ગતિ હોય તો તેને તેઓ ઉમળકાથી પ્રશંસે છે, વિસ્તારી આપે છે. કહો કે આ નિબંધકારને એકધારાપણાને તોડવું છે, સત્યને પ્રકાશિત કરવું છે અને વિધાયક રીતે, એ પોતે કહે છે તેમ, ‘ભાવપૂર્ણ અપેક્ષાથી’ – એ કરવું છે. વાત એમ મનજળ સતત વહેતાં રહેવાં જોઈએ એની છે. મન અને જળ બંને ગતિના પર્યાય છે અને ગતિ જ અવરોધાય તો ? તો એવો સમાજ, એવો માનવી સંસ્કૃતિને નામે સંસ્કૃતિનો ભંગાર બની રહે.

નિબંધકારની આવી ‘ભાવપૂર્ણ અપેક્ષા’નો અહીં પૃષ્ઠે પૃષ્ઠે અનુભવ થઈ રહે છે. જુઓ, આરંભની રચનાઓમાં રવીન્દ્રનાથની જાણીતી રચના ‘પ્રાર્થના’ના એકેએક શબ્દને તેઓ પૂરા પરિપ્રેક્ષ્યમાં ઉઘાડી આપીને ‘ભય’, ‘ઉચ્ચ શિર’, ‘જ્ઞાનમુક્ત’, ‘કર્મપ્રવાહ’, ‘કર્મકાંડ’ વગેરે વિશે જે અર્થઘટન કરી આપે છે, એ પાછળની ટાગોરની વ્યાપક ભાવનાને જે રીતે ખોલી આપે છે તે વ્યક્તિ-સમાજના મૂળ સુધી લઈ જતી જણાય છે. અબ્દુલ કલામની ‘અગનપંખ’ આત્મકથા વાંચીને કલામ જેવા ઋષિ-વૈજ્ઞાનિકને, તેમની દષ્ટિ-ગતિ-મતિને પાંખ આપી રહેતા પ્રસંગોની તે જે રીતે નોંધ લે છે અને એ પાછળ પ્રવહતા જીવનજળને, કર્મ-વિચારજળને તેઓ પ્રકટ કરી આપે છે એ સંક્ષિપ્ત નિબંધો પટાન્તરે ‘અગનપંખ’ના નાયકની સાથે સાથે લેખકની ખુદની વહેતા રહેવાની ઉત્કટતાને પણ ચરિતાર્થ કરી આપે છે.

હિંસક અથડામણો, લોકસમૂહને ખાનામાં વહેંચી દેતા સત્તાધુરીણો, ધર્મધુરીણોની પણ તેમણે એકાધિક વાર ઝાટકણી કાઢીને તેમની ‘દુષ્ટતા’ પ્રત્યે તર્જનીસંકેત કર્યો છે. કન્યાની આત્મહત્યાની ભીતર રહેલાં ઢાંચાઢાળ શિક્ષણતંત્રને અને એમ સમાજ-શિક્ષણ-રાજ્ય સુધીના ઉત્તરદાયિત્વને તેમણે સમુચિત રીતે તાક્યાં છે. અન્ન ભ્રષ્ટ અને પાણી જેવા વિષયો ઉપરની તેમની નુક્તેચીની પણ એટલી જ વિચારણીય રહી છે. ચૂંટણીના વાતાવરણમાં ‘લોકશાહી’ વિશેની ચિંતા કરનાર લેખકે સાહિત્ય પરિષદ અને ચૂંટણીની પણ યોગ્ય રીતે ચિંતા કરી છે ! શિક્ષિતોની સ્વાર્થપરાયણતા વિશે પણ તેમણે એવી જ નારાજગી પ્રકટ કરી છે. ધર્મ અને તેના ધુરીણો, ભગવાધારીઓ પણ તેમની અડફેટમાં સતત આવ્યા છે. સમાજને – વ્યક્તિને ગુમરાહ કરવામાં તેની જે ભૂમિકા રહી છે તે વિશે ભાગ્યે જ આંખ આડા કાન કરી શકાય તેમ છે.

અહીં બીજી તરફ સરલતા, ઘર, વસંત, ફાગણ, બાળઆનંદ, મોર જેવા વિષયો ઉપરની સંક્ષિપ્ત રચનાઓ પણ પ્રાપ્ત થઈ રહે છે. નિબંધકારમાં બેઠેલો કવિજીવ, આવી રચનાઓને પ્રસન્નોદ્ગારની કથાએ મૂકી આપીને તેમનામાં રહેલા ‘સરલ’ જીવની પ્રતીતિ પણ કરાવે છે. આ સંગ્રહમાં રાધેશ્યામ શર્માએ ‘ચારુલતા’ ચલચિત્રની કરેલી ટિકિટલ્હાણ, હરિકૃષ્ણ પાઠકનાં બાળકાવ્યો, નરસિંહ મહેતાનો ઓટલો, રાવજીની કવિતાની કીડી, ‘સ્પર્શ’

નિમિત્તે પ્રિયકાન્ત મણિયાર, વગેરે અનેક ટૂંકી રચનાઓ ભલે કોઈ ચોક્કસ નિમિત્તે લખાઈ હોય પણ એવી રચનાઓમાં પણ તેમનો આશય તો કશાક આધાર પડે અમુક્તમુક વિચારને – પછી તે કળાવિષયક કે જીવનવિષયક હોય – પ્રસ્તુત કરવાનો રહ્યો છે. જે વિચાર મનજળની ગતિને વેગ આપી રહે. ક્યારેક ‘બકરી બકરી અને ગાંધીજી ગાંધીજી’, ‘ચૂંટણી’, ‘અસ્થિવિસર્જનનો તાયફા’, ‘ભાષાખાઉ રાક્ષસ’ વગેરે રચનાઓમાં લાભશંકરની વ્યંગ-કટાક્ષની ધાર પેલા ‘રૂઢ’ને છેદી-ભેદી નાખે તેવી તીવ્ર બની આવી છે.

આ સંગ્રહમાં લાભશંકરની ઇતરકળાઓ પ્રત્યેની રસવૃત્તિ અને રસજ્ઞતા પણ જુદા જુદા નિમિત્તે પ્રકટતાં રહ્યાં છે. ચિત્રકાર કાંબલે, વૃંદાવન સોલંકી ઉપરની રચનાઓ તેનાં સારાં દષ્ટાંતો છે. ‘ડિયર મ.મો.’, ‘નિત્યસ્રોતા મોહનભાઈ’, ‘નાટ્યકળાનો પર્યાય : કાન્તિ મડિયા’, ‘આપણા શોભનભાઈ’ વગેરે ઉપરનાં લખાણ સીધાં ચરિત્રો નથી, ચરિત્રનિબંધનું લટકણિયું પણ લગાડાય તેમ નથી છતાં જે તે વ્યક્તિ વિશેની કેટલીક સુભગ ભાવભંગિઓનો વાચકને તેમાં સ્પર્શ થઈ રહે છે.

લાભશંકરના ‘મનજળ થંભ થયેલું’માં આમ વ્યાપક રૂપે કહીએ તો વ્યક્તિ-સમાજના વિકારો પ્રતિ વિચારો છે, માનવીના ટૂંપણા વિશે, તેની ગેરસમજો વિશે, સમજણના અભાવ વિશે અને એના એક યા બીજા પ્રકારના મનજળને બંધિયાર કરી મૂકે તેવા ખ્યાલો-વલણો વિશે સર્જકીય-વિચારકીય સ્તરે ઊઠતા પ્રતિકારો છે. આવા પ્રતિકારો માત્ર પ્રતિકાર કરવા ખાતરના કે કોલમ ભરવા માટેના નથી. તેમની એ સર્વ સાથે એક સજગ – સંપ્રજ્ઞ વ્યક્તિ તરીકેની સાચકલી નિસબત છે. એ નિસબત તેમની પાસે વિષયની કેવી-કેટલી વિવિધતા હોઈ શકે તેનો અનુભવ તો આપણને કરાવે છે જ, પણ તે સાથે જોડાયેલું ભાષાવૈવિધ્ય પણ આપણું ઠીક ઠીક ધ્યાન ખેંચે છે. તેમણે આ બધું સૂતેલાને જગાડવા કર્યું છે, રાહ ખોઈ બેઠેલાને સાચો માર્ગ ક્યો છે તે બતાવવા કર્યું છે. અને તેય જુદી જુદી ભૂમિકાએથી. પરિણામે બોલચાલની ભાષાથી માંડીને ‘ભદ્ર’ સમાજની ભાષા સુધીના અનેક કાકુઓ તેમણે પ્રકટાવ્યા છે. તળનું છે તો શિષ્ટ-પ્રશિષ્ટ છે, ગાંભીર્યની સાથે ધારદાર કટાક્ષ-વ્યંગ્યનો મારો પણ છે. ચિંતન ખરું ચિંતનવેડા નહિ, બધું સહજ રીતે ઊકલે-ઊઘડે... વિધિનિષેધ વિના. જુઓ : ‘તો શુદ્ધ સંગીત મૂકો અને આ કર્કશ માઈક રિપેર કરાવો’ (પૃ. ૧૩૫), ‘જગત્ ભલે સાવકી મા હોય. તું તો મા છે, ખરેખરી મા, વ્હાલી વ્હાલી ઊંઘ !’ (પૃ. ૭૭), ‘ખરેખર ધર્મસ્થાનોનાં તંત્રોને ઢંબેળવાની – ખખડાવવાની અને ધબેડવાની જરૂર છે’ (પૃ. ૬૨), ‘આ દેશમાં દારૂ પીવા સિવાય હવે બીજું રહ્યું છે શું’ (પૃ. ૧૩૮), ‘વિનોબાજી ‘ગોવધ’ બંધ કરાવવા માટે ઉપવાસ કરે છે કેમ કે ગાય તેમની માસીની દીકરી બહેન થાય છે’ (પૃ. ૧૨૮) ...આવું તો અહીં બીજું પણ ટાંકી શકાય. વિચારાત્મક ગદ્યની આવી પણ મુદ્રા હોઈ શકે....

‘મનજળ થંભ થયેલું’ મિત્રો, વાંચો. મનશુદ્ધિનું ટોનિક છે.

પ્રયત્ન આવકાર્ય, પણ થોડી વધુ કાળજી રાખી શકાઈ હોત ! | રમેશ ર. દવે

સંજયદષ્ટિ : શૈલેશ રાવલ, પ્રકા. ફોટોવિઝન એકેડેમી, ૨૦૦૬, ૩૫, મુકેશપાર્ક સોસાયટી, સેન્ટેલાઈટ, અમદાવાદ-૫૧, પૃ. ૮+૧૮૮, કિં. રૂ. ૩. ૩૫૦/-

શૈલેશ રાવલ એકાધિક માર્ગના મુસાફર છે. એમનાં આંખ-હાથ કેમેરાનાં દોસ્ત છે તો એમનું મન ભાવભાષાની ગલીકૂચીઓમાં લટાર મારતું હોય છે. છબીકાર તરીકે એમની દષ્ટિ દસેય દિશાઓમાં પથરાય છે તો એમનું મન, કેમેરાએ ઝીલેલાં દિશાદશ્યોનાં નર્મમર્મને ભાવસભર ભાષામાં પરીવવા મથે છે.

આમ તો તસવીર એના દર્શક સાથે વૈચ્છિક ભાષામાં ખુદ પોતે જ સંવાદ રચતી હોય છે. અને એમ થાય – એ જ ગનીમત અને ઉપકારક નીવડે કારણ કે કલાકૃતિ અને તેના ભાવક વચ્ચે સંધાતો ભાવવિનિમય ઉભયાન્વયી બને છે. પરંતુ કૃતિ અને ભાવકની વચ્ચે વિવેચક પણ પોતાની રીતે અવકાશ ઊભો કરીને પ્રવેશી જતો હોય છે. આમ થાય છે ત્યારે કૃતિનું દર્શન તેના દર્શક વિવેચકનાં ચશ્માંથી કરવાનું બને છે.

શૈલેશભાઈએ એમના છબીસંગ્રહ ‘સંજયદષ્ટિ’માંની છબીઓનાં દર્શન-ભાવન માટે એ છબીસંબંધી નાનાં નાનાં ભાષ્ય-સમીક્ષાઓ પણ ઉપલબ્ધ કરાવ્યાં છે. મારી વાત કરું તો – મને, કલાકૃતિ અને મારી વચ્ચે આવું કશું ત્રીજું પરિબળ પોસાતું નથી. તેમ છતાં ક્વચિત્ ભાવક-ભેદને ધ્યાનમાં લઈએ તો આવી નાની નાની છબીનોંધો મદદરૂપ પણ નીવડે કે કેમ ? – એ સવાલ સાથે આ વાતને ચર્ચા માટે ખુલ્લી રાખવી ઘટે... અને એ ભૂમિકાએ, છબીકારે એમની છબીઓમાં અંકિત થયેલી ભાવક્ષણને ચીંધી આપવાનું કામ કર્યું છે તેને પ્રાયોગિક સાહસ તરીકે સ્વીકારવું જોઈએ.

તસવીર અને એનાં મર્મસ્થાનોને ચીંધી આપવા માટેની આ ગદ્યનોંધોના તંગદોર ઉપર ચાલવાની મથામણ કરનારા આ છબીકાર-લેખકે કેમેરા અને કલમ વિશેની એમની સમજ સ્પષ્ટ કરવા, આરંભે જ નોંધ્યું છે : “કેમેરા માત્ર સાધન છે. ભાષાને લખાણમાં (કે લખાણને ભાષામાં ?) કંડારવા જેમ કલમની જરૂર પડે છે તેમ ફોટો-ભાષાને કંડારવા કેમેરા જોઈએ. મોંઘા પ્રકારની હીરાજડિત પેનથી ગુણવત્તાવાળું લખાણ નથી લખાતું. સારી કલમ માત્ર લખાણની સરળતા વધારે છે.”

આ છબીલેખસંગ્રહમાં સૌથી પહેલું ધ્યાન દોરાય છે છબી-વિષયોના વૈવિધ્યથી. વળી, આ વૈવિધ્યે કશા વર્ગો-વર્ગીકરણની આજ-દુહાઈ પણ સ્વીકારી નથી ! અહીં નટ-બજાણિયા, બહુરૂપી, કાથોડી વેહ, કાલબેલિયા કહેતા રાજસ્થાની નૃત્ય, માણભટ્ટજી, વહીવંચા બારોટો જેવા વિષયો છે તો વિવિધ પંખીઓની સાથે સીમનો ચોકીદાર શેળો, સૂગરીનાં બચ્ચાં ઈંડાંનો કાળ એવો સર્પ, ખેડૂત-ખેતીની જીવાદોરી સમાજાં ખેતતલાવડી અને આડબંધો, માટીનો ઘડવૈયા કુંભકાર, ધિણોધરની ચિત્રકલા, કચ્છી ઘર-ભૂંગા, મૂષકપૂજામંદિર અને સાસુવહુ – જેવી ભાતીગળ સૃષ્ટિ પણ સમાવાઈ છે.

છબીકારે પોતે પાડેલી તસવીરોની સાથોસાથ જગન મહેતા, પ્રાણલાલ, વિવેક દેસાઈ, જી. એચ. માસ્ટર અને હર્ષ – જેવા છબીકારોએ લીધેલી તસવીરો મૂકી છે અને એવી વિરલ તસવીરો કેમ પાડી શકાય તેની વાત પારિભાષિકતાની પળોજણ વિના જ કરી છે.

વાચકને અહીં સુધી પહોંચાડ્યા પછી, એની જાગ્રત થયેલી જિજ્ઞાસાને સંતોષવા હવે કેટલીક નયનરમ્ય જ નહીં, તેના દર્શકને એકસાથે સ્થંભિત તેમજ વિચલિત પણ કરી મૂકનારી ચંદ તસવીરો વિશે વાત કરવી છે : ‘માટીનો ઘડવૈયો’ (પૃ. ૨૨)માં મુલાયમ માટીનો પિંડો ચાકડા ઉપર છે અને ચાકડો ગતિશીલ છે પણ ઘૂમતો ચાકડો, મસૂણ મૃતિકા પિંડની મઝા તો કુંભકારની આંગળીઓ અને હથેળી થકી જ છે ! પિંડમાંથી નીપજી આવેલી મટ્ટકી અને માટીથી લેપાયેલી હાથ-હથેળી ઘડીભર ફરી એ પાને નજરને દોરી જાય છે.

‘રાષ્ટ્રપ્રેમનો અહેસાસ : રાષ્ટ્રધ્વજ’ (પૃ. ૩૬)નું શીર્ષક છબીનું સમ્યક પ્રતીક-પ્રતિનિધિ બનતું નથી પણ એ શીર્ષકને જરા હડસેલીને, રાષ્ટ્રધ્વજ ઉપરથી દર્શક-નજર વિરલ હીચકામાં બેસી હીચતી બાળકી પર સ્થિર થશે તો એને દુનિયાની અલ્લ દરજજાની અજાયબી સમા શૈશવનાં દર્શન થશે. પગે પહેરેલી ઘૂઘરમાળથી આરંભાયેલી ચક્ષુયાત્રા કપાળે કરેલી ટીપકી-નજરિયું – સુધી લંબાતાં વચ્ચેના દષ્ટિવિરામો નીવડતા હોઠ, નાક-નથડી-ચૂંક અને સમગ્ર ચહેરા ઉપરથી પ્રગટતું ઔત્સુક્ય – વાહ ભૈ વાહ ! પણ આ તસવીરની સાથે મુકાયેલો રાષ્ટ્રભાવના ચીંધતો નિબંધ ન મૂક્યો હોત તો શું ખાટુંમોળું થઈ જાત !

‘વહુ સાસુનો કાંટો કાઢે છે...’ (પૃ. ૪૮)માં પરંપરા પલટાઈ છે. માથે ધોળા વાળ અને મોંએ કરચલીઓનું જાળું-વાળાં સાસુ પગ પકડીને બેઠાં છે અને યુવાન વહુ કાળજીથી એમના પગે વાગેલો કાંટો કાઢી રહી છે. વૃદ્ધાવસ્થા અને યુવાનીનું આવું યુગપત્ દર્શન અમસ્થું ય દુર્લભ થતું ગયું છે ત્યારે પાડાખાર ધરાવતા સાસુ-વહુના સંબંધમાં આવી મીઠાશભરી માનવતા જોવી ગમે જ ગમે !

‘ખેડૂતનું કલ્પવૃક્ષ : આડબંધ’ (પૃ. ૮૦) છબીકારે એક ભુલાઈ ગયેલા કૃષિ-સંસ્કાર-પરંપરાનું આ તસવીરમાં સજીવન-સ્મરણ કરાવ્યું છે. ગામ-શહેરમાં આજે પણ ઘણાં સરનામાંઓમાં ‘તલાવડી’ શબ્દ લખાય-બોલાય છે. ટૂંકમાં, માનવવસાહતની આજુબાજુ નાનીમોટી જળવસાહતો-જળાશયો પણ સહજતયા સરજાતાં હતાં. બંગાળમાં પુકુર પરંપરા આજે પણ છે જ ને ! મોટી સરકાર આજે મહોત્સવોનો પર્યાય બની ગઈ છે – એ વાતની જોડાજોડ કેશુભાઈ-સરકાર એક સમયે, ખેતતલાવડી અને આડબંધથી ગ્રામીણ વિસ્તારોના કાયાકલ્પ માટે મથતી હતી એનું સ્મરણ થાય છે. છબીની સામેના લખાણમાંનું આ વિધાન : કામધેનુ જેવી ખેતતલાવડી અને કલ્પવૃક્ષ જેવો આડબંધ ગુજરાતી ધરતીને હરીભરી બનાવી નંદનવન બનાવી શકે તેટલી તાકાત ધરાવે છે – આ વાત હવે ખેડૂતને સમજાઈ ગઈ છે – છબીકારનો જીવ પણ ચિંતા-ચિંતન કરનારો છે – એની સાહેદી પૂરે છે.

‘સીમનો ચોકીદાર : શેળો’ (પૃ. ૮૬) એ વિરલ તસવીર છે. એની વિરલતા શેળો દૂધ પીએ છે – એને આભારી નથી બલકે કાંટાળા ગોળ દડા જેવા દેખાતા શેળાનું આંખ-કાન-નાક-મોં સાથેનું મોઢું અહીં દેખાયું છે – એ વિરલ વાત થઈ છે ! શેળાને સીમ-કેડીએ ગોળ ગબડતો પણ જોયો છે અને છબીકારે નોંધ્યું છે તેમ સાપની પૂંછડી મોંમાં પકડીને, પોતાનું મોં કાંટાવાળા શરીરની અંદર સંતાડીને ગોળ દડો થઈ જઈ, સાપ ફેણ-ફૂંઝાડા મારતો મારતો મરી ન જાય અણીયાળા કાંટાથી વીંધાઈ-પીંખાઈને ત્યાં સુધી શેળા મહારાજ મોજ કરે ! નોળિયો સર્પદંશથી બચે છે એનાં ગતિ-ચાંચલ્યથી, પણ શેળાને તો સરજનહારે જ આક્રમણ અને સ્વરક્ષણ માટે કાંટાળો દેહ આપ્યો છે.

‘બાળકોની વ્યાધિ : પરીક્ષા’ (પૃ. ૧૩૨)નું શીર્ષક અને એની સામેના લેખમાં થયેલી ઉપાધિ-ચિંતાને વેગમાં રાખીને છબીમાં ઝિલાયેલા બે બાલચહેરા, કશુંય બોલ્યા વિના ઘણુંબધું કહી જાય છે એમની આંખો-હોઠની મનોમુદ્રાથી – એ આ છબીને નિરાળી બનાવે છે. બંને શિશુઓનું ભાવવૈવિધ્ય અને ભિન્નતા પણ આસ્વાદ્ય છે.

આટલું લખ્યા પછી નાનું નજરિયું પણ કરી લઉં ? છબીસંગ્રહના પહેલા પાને છપાયેલી ઊંટ-તસવીર વિશે છબીકારે નોંધ્યું છે : “સામાન્ય નજરથી જોતાં આ તસવીર આંખોને છેતરે છે. મનથી બુદ્ધિપૂર્વક જોશો તો સમજાશે કે તસવીરમાં નજરે દેખાતા ઊંટ એ ઊંટ નથી, ઊંટના પડછાયા છે. સાચા ઊંટની તસવીર આંખને દેખાતી નથી અને છતાં છે.” – આ વિધાન સાથે સંમત થઈ શકાતું નથી. એ ઊંટ-તસવીર આકાશમાં ઊડતા હેલિકોપ્ટરથી લેવાઈ છે તે વાત સ્વીકારીએ તો પણ – ‘તસવીરમાં નજરે દેખાતા ઊંટ એ ઊંટ નથી, ઊંટના પડછાયા છે...’ એ વાતમાં વજૂદ જણાતું નથી. આખા ચિત્રમાં દરેક ઊંટના પગની આસપાસ ઊંટના પડછાયા પડ્યા છે અને એ પડછાયા છે તો ઊંટ પણ છે જ ! છતાં આ અંગે કશી અણસમજ હોય તો ભૂલચૂક લેવીદેવી !

તસવીરોની સાથે મુકાયેલાં લખાણો અને પ્રૂફ કોઈ વાંકદેખા ભાઈબંધને બતાવ્યાં હોત તો નીચે દર્શાવી છે તેવી નમૂનાદાખલ ભૂલો પણ નિવારી શકાઈ હોત –

– ‘ગુજરાતની પશ્ચિમ સરહદે તમામ જિલ્લામાં બનવાસી પ્રજાની સમૃદ્ધ સંસ્કૃતિ જીવંત છે. (પૂર્વ ?)

– ‘નાનો તોય સિંહનો દાણો’ મૂળે નાનો તોય રાય / રાઈનો દાણો – એમ છે અને – નાનું તોય વાઘનું / સિંહનું બચ્યું – એમ છે.

‘સીમનો ચોકીદાર : શેળો’ (પૃ. ૮૬)ની બીજી પંક્તિમાં, શેળો હિન્દી ભાષામાં શાહી અને અંગ્રેજીમાં... ..નામે ઓળખાય છે – એમ કહેવાયું છે ત્યાં અંગ્રેજી નામ છપાવાને બદલે કંપોઝિટરે કઠ્ઠાઉંકકઠ્ઠા કઠ્ઠાના એવી કામચલાઉ વ્યવસ્થા કરી છે ત્યાં મૂળ શબ્દ મૂકવો જોઈએ.

– ‘કાશ્મીર : એક સમસ્યા’ (પૃ. ૮૦), ‘રાષ્ટ્રપ્રેમનો અહેસાસ : રાષ્ટ્રધ્વજ’ (પૃ. ૩૬) જેવી તસવીરો અને તેના વિશેની નોંધો વચ્ચે ૩૬નો સંબંધ છે તેને પરામર્શનપૂર્વક ૬૩ની સુસંગતતા આપી શકાઈ હોત.

સરવાળે કહેવાનું એટલું જ છે કે પ્રયત્ન અત્યંત આવકાર્ય છે. આરંભ થયો આ પ્રકારે છબી-લેખન-કલાનો એ જ મહત્ત્વનું છે – બાકી તો કહેવાયું છે ને કે ગાય તે વગોવાય ! મૂંગાં બેસી રહે – એને તો કશી ચિંતા-ફિકર-નિસબત જ ક્યાં હોય છે ?

અનોખું સંપાદન | કીર્તિદા શાહ

[નારીની કથા : પુરુષની લેખિની : સંપા. દર્શના ધોળકિયા, પ્ર. આ. ૨૦૦૫, હર્ષ પ્રકાશન, પૃ. ૧૮+૨૬૨, કિં. રૂ. ૧૬૦/-]

‘નારીકથા : પુરુષની લેખિની’ ટૂંકીવાર્તાના સંપાદનનું પ્રસ્તુત શીર્ષક સૂચવે છે કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ટૂંકીવાર્તાઓનાં જે સંપાદનો આજ પર્યંત ઉપલબ્ધ થયાં છે તે પંગતનું

આ સંપાદન નથી. અહીં સંપાદિકાએ ‘નારીવાદ’ના વલણથી મુક્ત રહીને નારીસંવેદનને પ્રમાણવામાં સફળ રહેલી રચનાઓ પસંદ કરી છે. ધૂમકેતુથી દશરથ પરમાર સુધીના વાર્તાકારોમાંથી ૧૯ વાર્તાકારોની ૨૬ વાર્તાઓ સંપાદનમાં છે. સંપાદનમાં ચંદ્રકાન્ત બક્ષી, ધીરેન્દ્ર મહેતા, વીનેશ અંતાણી, રમેશ ર. દવે – આ ચાર વાર્તાકારોની એકાધિક રચનાઓ પસંદ થઈ છે. સંપાદિકા પ્રસ્તાવનામાં નોંધે છે કે નારીસંવેદનના નિરૂપણની સૂક્ષ્મતા અને વિચારબીજના નાવીન્યને તેમણે વાર્તા પસંદ કરતી વખતે પ્રાધાન્ય આપ્યું છે તેથી આમ બન્યું છે.

નારીસંવેદનની તંતોતંત અભિવ્યક્તિ નારી દ્વારા જ થઈ શકે એવો ધૂંધળો ખ્યાલ નારીસંવેદનની અભિવ્યક્તિ પરત્વે આપણે ત્યાં બંધાયો છે. આ ખ્યાલ કેટલો કાચો છે તે વાતની સાહેદી પ્રસ્તુત સંપાદનની રચનાઓ છે. પસંદ થયેલી રચનાઓમાં પુરુષસર્જકનો પરકાયાપ્રવેશ એટલી-એવી તીવ્રતાથી થાય છે કે ખુદ નારી જે સંવેદનની સર્જક-વાહક છે તે પણ કદાચ શબ્દબદ્ધ ન કરી શકે એવી ધારદાર રીતે નારીસંવેદન અહીં આકારિત થયું છે. સામાન્ય રીતે પુરુષ નારીસ્વાતંત્ર્ય પર તરાપ મારનાર અને નારીને નીચી ગણનાર તરીકે ઓળખાયો છે પરંતુ પ્રસ્તુત રચનાઓના સર્જકની લેખિની જરા નોખી છે. પુરુષલેખિની અહીં નારીચેતનાની કદર કરતી, નારીના હૃદયના ગુહ્યમાં ગુહ્ય ભાવને સમજતી, એની લાગણીનો સ્વીકાર કરતી, એની તેજસ્વિતા અને સહનશીલતાને પોરસાવતી ભાવક અનુભવે છે. આ અનુભવના સાક્ષાત્કાર માટે ભાવકની વાર્તામાં સીધી સંડોવણી જ જોઈએ.

અભ્યાસીઓ અહીં પસંદ થયેલી રચનાઓમાંથી પસાર થયા હોય જ. આ રચનાઓમાં સ્ત્રીના કયા અને કેવા રૂપને પુરુષલેખિની શબ્દબદ્ધ કરી રહી છે તેની આછી ઝલક સંપાદનની નજીક જવામાં ઉપયોગી થશે. ધૂમકેતુની ‘સ્ત્રીહૃદય’માં સ્ત્રીનું માતૃ સ્વરૂપ છે તો સ્ત્રીની ઈચ્છા વિરુદ્ધ કોઈ પુરુષ એના જીવનમાં પ્રવેશે તો સ્ત્રી કેવી ઉખાશૂન્ય બની રહે છે એ સંવેદન બ્રોકરની ‘લતા શું બોલે’ અને સ્નેહરશ્મિની ‘મમી’માં ઝિલાયું છે. જયંત ખત્રીની ‘ખીચડી’માં ‘ખીચડી’ કમાવાની વેદનામાંથી લખડીનું રૂપાંતર પામતું સંવેદનવિશ્વ શબ્દબદ્ધ થયું છે. ‘મારી ચંપાનો વર’માં સ્ત્રી જ સ્ત્રીની દુશ્મન બનતી આલેખાઈ છે. લક્ષ્મીનું શબ્દચિત્ર ‘મા તે મા’ અન્વય અલંકારને માથે ભાવક મોટી ચોકડી મૂકે એવું જીવંત બન્યું છે. સુરેશ જોષીની ‘વિદુલા’ તો સાવ અલગારી ચેતનવાળું પાત્ર છે. વિદુલા જીવનના વરવા વાસ્તવને એ જ સ્વરૂપમાં સ્વીકારી લેનારી નારી છે. બક્ષીની ‘કુત્તી’ની ટીટ્સી અને ‘પિછોલા’ની સિંધુ વળી અનોખા મિજાજની નારીઓ છે. ટીટ્સી ભાંગી પડેલા બે હતાશ પુરુષોને ફરી ઊભા કરવા પ્રવૃત્ત છે તો સિંધુ એકલતા અનુભવતા પુરુષની એકલતા નાથવાના નિતનવા નુસાખા કરે છે. રઘુવીરની ‘એક સુખી કુટુંબ’માં વીણા લાંબા લગ્નજીવન પછી પૂર્વજીવનના પ્રેમીના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળે છે ત્યારે તેની જે વેદના છે તે શબ્દબદ્ધ થઈ છે.

ધીરેન્દ્રની ‘અકારણ’, ‘સુધા અને સુજાતા’, ‘રિનોવેશન’, ‘હું એને જોઉં એ પહેલાં’

ચારે રચનાઓ સ્ત્રીના નોખા નોખા સંવેદનવિશ્વની વાત કરે છે તેમાં ઝીણું નકશીકામ થયું છે. એકલી રહેતી સ્ત્રીની ચેતનાને પુરુષ કઈ રીતે મૂલવે છે એ વિચારબીજ પ્રવીણસિંહની 'વિશાખાનો ભૂતકાળ'માં શબ્દબદ્ધ થયું છે. વીનેશ અંતાણીની 'બે સ્ત્રીઓ અને ફાનસ' અને 'સત્તાવીસ વર્ષની છોકરી'માં વાર્તાકારનો પરકાયાપ્રવેશ ધ્યાનપાત્ર બન્યો છે. 'ટેકરી અને નદી'માં સ્ત્રીચેતનાનું ઘેરું શબ્દચિત્ર આલેખાયું છે. રમેશ દવેની 'શબવત'માં શબ્દબદ્ધ થયેલું નારીસંવેદન એકદમ સાચુકલું અને આસ્વાદ્ય છે. 'જલાવરણ'ની અનુરાધાની ચેતના પણ આકર્ષક રીતે વાચા પામી છે. સર્જક રમેશ દવેનો પરકાયાપ્રવેશ ધ્યાનપાત્ર બને છે. પરેશની 'હલ્લો મણિલાલ'ની શિલ્પા, 'બદલી'ની અંબા, ધરમાભાઈ શ્રીમાળીની સમુ, કંદર્પ દેસાઈની 'કોશેટો'ની સેજલ, માવજી મહેશ્વરીની 'પવન'ની વીરબાળા, દશરથ પરમારની 'અંધારું'ની મંજુ - આ નારીઓનાં નોખાંનોખાં રૂપ શબ્દબદ્ધ થયાં છે. ક્યાંક સ્વનું બલિદાન, ક્યાંક સ્વનું વિગલન, ક્યાંક ઊંડા સ્નેહની લાગણી, ક્યાંક સ્વનું વિગલન ન થતાં ઊભો થતો અંધકાર - એને કારણે એકલતાનો અનુભવ - એમ વૈવિધ્યસભર સ્ત્રીચેતના શબ્દરૂપ પામી છે.

સંપાદિકાનો હેતુ 'નારીવાદ'ની સભાનતા વિના નારીના સંવેદનવિશ્વની સૂક્ષ્મતાને કલાત્મક રીતે શબ્દબદ્ધ કરતી રચનાઓ વચ્ચે ભાવકને મૂકવાનો છે. સંપાદનમાંની 'એક સુખી કુટુંબ' અને 'વિશાખાનો ભૂતકાળ' - બે રચનાઓ સિવાયની બધી રચનાઓ સંપાદિકાના હેતુને સિદ્ધ કરે છે.

પ્રસ્તુત સંપાદનમાંની ઘણી રચનાઓ આ અવલોકન કરતા પૂર્વે વાંચી હતી પરંતુ સંપાદનના હેતુને કેન્દ્રમાં રાખી ફરી તે રચનાઓમાંથી પસાર થવાનું આવ્યું ત્યારે સાચે જ ક્યાંક આંખ ભીની થઈ તો ક્યાંક વિસ્ફારિત થઈ, ક્યાંક વેદનાની ચીસ નીકળી ગઈ, ક્યાંક હૃદય આશ્ચસ્ત બન્યું ને મનોમન પુરુષલેખિનીની સિદ્ધિ અને પરકાયાપ્રવેશની ચાતુરીને વંદન થઈ ગયા. ક્યાંક એનું પણ અનુભવ્યું કે પુરુષવાર્તાકારો મનોવિજ્ઞાનના જાણે અર્ઠગ અભ્યાસીઓ છે કાં તો એમનામાં કોઈ પરમચેતનાનો પ્રવેશ થયો છે.

નવલિકાનું નવી દષ્ટિથી સંપાદન કરનાર સંપાદિકાનો સંપાદકીય લેખ નારીવિષયક અનેક સંદર્ભગ્રંથોના ઉપયોગથી સમૃદ્ધ અને આસ્વાદ્ય બન્યો છે. વાર્તાની પસંદગી તે-તે વાર્તાકારના કયા સંગ્રહમાંથી કરવામાં આવી છે તે પણ સંપાદિકાએ નોંધ્યું છે.

એક અનોખું સંપાદન આપવા માટે સંપાદિકાને અભિનંદન.

ઝડપી લીધેલી ક્ષણનું શિલ્પ | પ્રફુલ્લ રાવલ

[ક્ષણનો ઝડપો : ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ, રનાદે પ્રકાશન, ૫૮/૨, બીજે માળ, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ-૧, બીજી આવૃત્તિ, પૃ. ૧૩૦+૨૨ = ૧૫૨, કિં. રૂ. ૮૦/-]

લઘુકથાને 'ઝડપી લીધેલી ક્ષણનું શિલ્પ' કહેતાં ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ પૂર્ણ નિસબત અને સમજથી લઘુકથા લખનાર લઘુકથાસર્જકો પૈકીના આશાસ્પદ લઘુકથાકાર છે તેની પ્રતીતિ એમનો આ વાર્તાસંગ્રહ 'ક્ષણનો ઝડપો' કરાવે છે. આ સંગ્રહમાં ૧૦૫ લઘુકથાઓનો સમાવેશ કર્યો છે અને પ્રત્યેક લઘુકથામાં ભગીરથની એ સ્વરૂપને તાગવાની કોશિશ પમાય

છે. આ છટકણું સ્વરૂપ ક્યારેક સર્જકને હાથતાળી દઈ જાય છે તે પણ કેટલીક લઘુકથા દ્વારા પમાય છે, પરંતુ બહુધા આ લઘુકથાકાર સ્વરૂપની સીમામાં રહીને ક્ષણનું શિલ્પ ઝડપી લેવામાં કારગત નીવડ્યા છે. અને આથી જ એમનો આ સંગ્રહ લઘુકથાના વિસ્તારમાં પોતાનું અસ્તિત્વ જાળવવા સક્ષમ બને છે.

ક્ષણને પકડવી અને એ જ ક્ષણને સુયોગ્ય રૂપે અભિવ્યક્ત કરીને ભાવકના મનમાં કશીક છાપ - impression - પાડવી એ લઘુકથાના સર્જકનું લક્ષ્ય છે. 'ફોતરાં' એ સંદર્ભે એક માતબર કૃતિ છે. મગફળી સાથે અનુની સ્મૃતિ સંકળાયેલી છે એ જ નાયકને પજવી રહે છે. અનુ પાસે હતી ત્યારે પણ નાયકના ભાગ્યમાં ફોતરાં જ આવતાં. અને ચાલીસ વર્ષ બાદ જ્યારે મગફળીને નાયકના અંગૂઠાનો સ્પર્શ થાય છે ત્યારે 'એનો અગ્રભાગ ફૂટે છે - તૂટે છે ને અંદરથી બહાર નીકળે છે અનુ' પછી પણ નાયકના હાથમાં રહી જાય છે મગફળીનાં ફોતરાં ! અને ત્યારે નાયકનો ઉદ્ગાર આવો છે - 'કાળાન્તરે કદાચ દાણા બગડે, ફોતરાં બગડતાં નથી' આ આશ્વાસનમાં કરુણગર્ભ વ્યંજના છે જે ભાવકના મનને હલબલાવી નાખે છે. લઘુકથાકારનું આ જ કામ છે. ભગીરથે સાવ ક્ષુલ્લક ઘટનાનો આધાર લઈને નાયકની મનોવેદનાને સાવ હળવી છતાંય માર્મિક રીતે વ્યક્ત કરી છે. લઘુકથાકારે અત્યંત લાઘવથી 'પાતળા બાંધાની, ઊંચી, ગોરી, કસરતબાજ' અનુની ઓળખ આપી છે જે એનું 'શરીર રબરની જેમ વાળતી' હતી અને નાયક એના પર મુગ્ધ હતો. કશાય પ્રસ્તાર વગર તદ્દન ખપ પૂરતા શબ્દોના સાહારે ભગીરથે કથાનું રૂપ ઉઘાડી આપ્યું છે. અંત પણ વેધક છે. વાયક વિચારના સરાણે ચડે છે એ જ લઘુકથાની સિદ્ધિ છે. આ પ્રકારની લઘુકથાઓ આ સંગ્રહમાં એકાધિક છે.

'ભાવ-નગર'માં પિતાપુત્રીનું સમસંવેદન જ ભાવકને ઝણઝણાવી નાખે છે. ઉભય અન્યોન્યથી જે ગોપિત રાખવા ઇચ્છે છે તે વાયકોથી પરિચિત જ છે. એ જ વિધિની વક્તા છે. વેદના જરાય બોલકી બની નથી. લઘુકથાકારની આ સિદ્ધિ છે. 'સાક્ષાત્કાર(ળ)'માં વેદના નોખા રૂપે મુકાઈ છે. મહદંશે નિષ્ફળ પ્રણયની કે જીવનની કરુણતા ભગીરથની લઘુકથાનો વિષય છે. એમાં ક્યારેક આભાસ પણ છે. 'ડમરી' થોડીક તરત ન સમજાય તેવી પ્રણયની સ્મૃતિને સતેજ કરતી લઘુકથા છે. 'મોગરો' પ્રયોગાત્મક કૃતિ છે, પરંતુ આ જ ભાવ 'નાયિકાનું કાવ્ય' લઘુકથામાં પુનરાવર્તન પામ્યો છે. 'જાનકી' વિશિષ્ટ લઘુકથા છે. પુરાણકથાનો આધાર લઈને સંવેદનાની ધારને વિલક્ષણ રૂપે મૂકીને કટાક્ષ કર્યો છે. પણ કટાક્ષ કળાત્મક રૂપે થયો છે એટલે લઘુકથા કોળી છે. સ્વરૂપને આંચ આવતી નથી. પત્ની પતિની ભાવનાને સમજીને જે ભાવ દર્શાવે છે તે જ લઘુકથાની સફળતા બને છે. આપણી સંસ્કૃતિમાં પતિવ્રતા નારીની મહત્તા છે જે પરોક્ષ રીતે રાઘવની પત્ની દ્વારા છતી થઈ છે. રાઘવ નામ પણ સૂચક છે. આ રાઘવ રામાયણ વાંચવાનું બંધ કરે છે ત્યાં લઘુકથાનો અંત છે. ઘણું કહેવાયું છે. 'જાનકી' શીર્ષક યથાર્થ થયું છે.

'એટલે શું ?'ની વ્યંજના હેમાની કરુણતાને સ્પર્શે છે. માત્ર અભિધા પર ઊભેલી

‘રાજરમત’ લઘુકથા આ છટકણા સ્વરૂપને નિર્દેશે છે. ‘અકસ્માત’માં કેવળ કથન છે. ભાવનાત્મક કથન છે. ‘ચગદાઈ ગયેલી મોસંબી’માં નાયકને પોતાનું હૃદય દેખાય છે જે પ્રણયમાં મળેલી નિષ્ફળતા સૂચવે છે. ‘સિવાવું’ એ કાવ્યાત્મક લઘુકથા છે. ‘બટન-બદન’નો શબ્દપ્રયોગ વ્યંજનાને ધારદાર બનાવે છે. આ લઘુકથા જાણે વેદનાનું કાવ્ય છે. ‘બાવળ’ પણ ઊર્મિસભર કથા છે. કથાનાયકની અતીતની સફરમાં બાવળ સાથે સંતુડી પણ છે. બાવળ તો પ્રતીક બની રહે છે, સંતુડીને યાદ કરવામાં. ઊંડી અસર મૂકી જતી આ લઘુકથા ભગીરથમાં બેઠેલા નિબંધકારને પણ આવૃત્ત રાખતી નથી.

ગ્રામ્યજીવન, પશુ-પક્ષી, ખેતર ઇત્યાદિને આલંબન બનાવીને ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટે લઘુકથાનું સર્જન કર્યું છે ત્યાં ક્યારેક વ્યંજનાથી મન આર્ણું થઈ જાય છે તો ક્યાંક ભાવ બોલકો બનીને કથાને કળાકૃતિ બનાવવામાં આડ ઊભી કરે છે. પ્રત્યેક સર્જકે ભાવની નદીને વહેતી રાખવા સાથે એને સંયમિત રાખવી પણ આવશ્યક છે. સંખ્યાના લોભમાં ન તણાયા હોત તો ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ કેટલીક નમૂનેદાર લઘુકથાઓ દ્વારા આ સ્વરૂપને રળિયાત બનાવી શક્યા હોત. છતાંય આ સંગ્રહની લઘુકથા ભગીરથને લઘુકથાકાર તરીકે સ્થાપિત કરવા માટે સક્ષમ તો છે જ.

બાલકથાકાવ્યોની અનેરી સૃષ્ટિ | નટવર પટેલ

સસ્સાલૈ અને સોનપરી : રમેશ ત્રિવેદી, રનાદે, ૨૦૦૩, અમદાવાદ, પૃ. ૨૮+૮, કિં. ૩. ૩૬]

બાળસાહિત્યમાં કેટલાક સર્જકો લખે છે ઓછું પરંતુ એમના પ્રદાનથી બાળસાહિત્ય ગુણવત્તાની દષ્ટિએ સમૃદ્ધ બને છે. એવા સર્જકમાં એક નામ છે કડીનિવાસી લઘુકથાસર્જક રમેશ ત્રિવેદીનું. એમના બાળસાહિત્યથી બાળવાચકોની અપેક્ષાઓ પરિપૂર્ણ થતી લાગે છે.

ગુજરાતી બાળકવિતામાં બાલકથાકાવ્યો ઓછાં લખાય છે. વળી, જે લખાય છે તે સરળ, બાળભોગ્ય અને અંતમાં ચમત્કૃતિ સર્જે તેવાં ઓછાં હોય છે. રમેશભાઈ અહીં આ પ્રકારનાં સત્તર બાલકથાકાવ્યોનો રસથાળ લઈ હાજર થયા છે. તેમાંનું વિષયવૈવિધ્ય ઊડીને આંખે વળગે તેવું છે. અહીં ‘કીડી અને વંદો’ છે તો ઉંદર અને બિલ્લી પણ છે.

બાળકાવ્યોમાં કવિને અનુપ્રાસો તથા લય હાથવગાં છે.

સસ્સાલૈ તો પેન્ટ પહેરે, પહેરે ઉપર કોટ,

એક દિવસ એ દરિયે પહોંચ્યા લૈને નાની બોટ. (પૃ. ૨)

તો વળી, આ જુઓ :

‘મમ્મી, મમ્મી !... પિન્ડુડાએ ખેંચી મારી ચોટી,

બોચી પકડી મુક્કી મારી, પેટમાં ગૈ લખોટી.’ (પૃ. ૭)

કથાગીતો હોવાથી કેટલીક રચનાઓ લાંબી થઈ છે, છતાં બાળકોને તે ગમશે, કારણ કે તેની રજૂઆત સહજ અને સરળ છે. તેમાં રમૂજ વર્ણનો છે. ને વળી, સંવાદો પણ ખરા. ‘જૂઠાને કોણ આપે દાદ ?’માં ગોપાલ અને ખેડૂતો વચ્ચેનો આ સંવાદ જુઓ :

ઉતાવળા સહુ બોલે બોલ :

‘ક્યાં છે વાઘ ? મોઢું ખોલ !’

ગોપાલભૈ તો એવા હસે,

માથું ખણતાં થોડા ખસે.

‘શાનો વાઘ ને શાની વાત ?

આ તો કેવળ છે ઉધમાત.’ (પૃ. ૫)

બાળકથામાં એકાદ પંક્તિનું આવર્તન પણ નાદમાધુર્ય ઊભું કરે છે. ‘છોટુ, મોટુ ને બંદર’ બાળકાવ્યમાં ‘વાહ ભૈ વાહ કેવી મજા !’ પુનરાવર્તન પામે છે, પણ તે પુનરાવર્તન બાળવાચકોને ગમે તેવું છે.

જાણીતા કવિ રમણલાલ સોની કહે છે કે બાલકથાકાવ્યમાં કેવળ વર્ણન હોય તે ન ચાલે, વિનોદ સાથે કશું નક્કર, મૂલ્યોનો પુરસ્કાર કરે તેવું તત્ત્વ પણ હોવું જોઈએ. એ વગરની બાલકથા કેવળ કથા બની રહે છે. અહીં રમેશભાઈનાં આ કથાકાવ્યોમાં આપણને આવું કશુંક નક્કર તત્ત્વ જોવા મળે છે. જેમકે ‘કીડી અને વંદો’ કથાકાવ્યમાં વંદાના ગંદાપણા સામે કીડીનું ચોખ્ખાપણું મૂકીને કવિએ બાળકોને ચોખ્ખાઈનો મહિમા સમજાવ્યો છે. એ જ રીતે ‘સસ્સાલૈ અને સોનપરી’માં સાહસ છે, તો ‘કેવા મજાના ઉંદર રે’માં રખડપટ્ટીનો આનંદ વ્યક્ત થાય છે. દરેક રચનામાં આવું સત્ત્વરૂપી તત્ત્વ જોવા મળે છે. આ બાબત આ કથાકાવ્યોને સફળતા ભણી દોરી જાય છે.

ટૂંકમાં કહીએ તો આ ૧૭ રચનાઓ બાલદોસ્તોને ગમશે. એટલું જ નહીં, પરંતુ એમાંનાં પાત્રોની જેમ હોશિયાર, બહાદુર, ચોખ્ખાં, સતર્ક થવાની પ્રેરણા પણ પૂરી પાડશે. રમેશભાઈના આ સંગ્રહને હું સહર્ષ આવકારું છું.

અણસ્પર્શ્યા પ્રશ્નોની બાળકવિતાઓ | નટવર પટેલ

[ના ના કરતા હા હા કરતા : ગુલામ અબ્બાસ ‘નાશાદ’, પ્રકા. લેખક પોતે, ૨૦૦૪, પૃ. ૩૦+૬, કિં. ૩. ૩૬/૧]

ગુલામ અબ્બાસ ‘નાશાદ’ અહીં બાળકો માટે ૨૮ રચનાઓ લઈને આવ્યા છે. આ એમનો ત્રીજો બાળકાવ્યસંગ્રહ છે. રચનાઓ પર નજર કરતાં બે-ત્રણ બાબતો ખાસ નજરે ચડે છે. આ રચનાઓમાં કવિએ અંગ્રેજી શબ્દોનો સુંદર વિનિયોગ કર્યો છે.

‘મમ્મીનો વાયોલેટ ટ્રેસ,

પખાય થઈ ગયા ફેશ’ (પૃ. ૮)

બીજી વાત એ કે કવિએ અહીં હિંદી-ઉર્દૂ શબ્દો પણ, પ્રાસ ન તૂટે એ રીતે પ્રયોજ્યા છે; જેમ કે

‘ભરૂચ, ખંભાત જૂની શાન,

ઈતિહાસની જે પહેચાન.’ (પૃ. ૪)

ને ત્રીજી બાબત જરા ગંભીર છતાં વાસ્તવિક છે. કોમી દાવાનળ ભભૂકી ઊઠે ત્યારે બાળકના મનમાં ઊડતા અનુત્તર રહેવા સર્જાયેલા પ્રશ્નોને કવિએ અહીં બાળરચનાઓમાં

ઢાળ્યા છે. એક બાળક એના પપ્પાને પૂછે છે :

**‘ફરી દુકાનો તૂટી ને ફરી ઘરો બળ્યાં છે,
પપ્પા ! આજે શું થયું રસ્તા સૌ સૂના છે ?** (પૃ. ૧૭)

**સ્કૂલમાં તો ટીચર કહેતી આપણે સૌ ઇન્સાન,
મમ્મી ! પછી હું હિન્દુ કેમ ? ગની કાં મુસલમાન ?** (પૃ. ૧૮)

આ જ કાવ્યમાં કવિએ અંતિમ ચરણમાં જે કટાક્ષ કર્યો છે તે હૃદયસોંસરવો ઊતરી જાય એવો છે :

**ઘર સૌ બાળે, લૂંટે દુકાનો, માણસને પણ મારે,
ટીવી પણ એવું જ બોલે, એવું પેપર છાપે;
સાઈનબોર્ડ પર તો લખ્યું છે આપણો દેશ મહાન !** (પૃ. ૧૮)

સાંપ્રત સમાજને બાળનજર જે રીતે જુએ છે તે વાત કવિએ અહીં સહજ રીતે મૂકી છે, છતાં એની અસર જેવીતેવી તો નથી જ. ‘ના ના કરતા...’ કવિ જે કહેવું છે તે કહી દે છે. આવી પાંચેક રચનાઓ આપણને અહીં મળે છે.

અન્ય રચનાઓમાં કવિએ વિષયવૈવિધ્ય ખેડ્યું છે. અહીં કીડી, પોપટ, સફરજન, નારંગી, બંગલો, ઉંદર, ભમરડો, કાગળની હોડી વગેરે પર રચનાઓ મળે છે. કોઈ કોઈ રચનામાં કવિ માત્ર માહિતી આપવામાં ઇતિશ્રી માને છે, તેથી કવિતામાંથી કશુંક છટકી જતું લાગે છે. તો વળી કેટલી રચનાઓ સહજ રીતે જ સારી બની છે. ‘ચાંદામામા કેવા પ્યારા’, ‘મુન્ની રમતાં શીખી ગઈ’, ‘ઉંદરનું ચાલે છે રાજ’ વગેરે આવી રચનાઓ છે. કવિની કલમ પર હિંદુ-ઉર્દૂની અસર વર્તાય છે. અહીં જહાન, શાન, પરચમ, સફર, ધડકન, દૂમ, ખુશહાલી વગેરે શબ્દો જોવા મળે છે. જોકે ક્યાંક ક્યાંક આ શબ્દો અનુપ્રાસ જાળવવામાં ઊણા ઊતરે છે. ત્યાં ગુજરાતી શબ્દોની અપેક્ષા રહે છે. આમ કરવાથી વધારે બાળવાચકો રચનાનો આનંદ જાતે માણી શકે.

પાને પાને ચિત્રો જોવા મળે છે, જે કાવ્યને સમજવામાં સહાયક બને છે. છતાં બધાં ચિત્રો ઉત્તમ ન કહી શકાય. ચિત્ર વગર પણ બાળક પોતાની કલ્પનાથી નવું ચિત્ર ઊભું કરી કાવ્ય માણી શકે છે.

અહીં વિરામચિહ્નો, જે જરૂરી છે તે પણ અમુક રચનામાં જોવા મળતા નથી. ‘દેશનો પરચમ ત્રિરંગો’ અને ‘નારંગી’ કાવ્યમાં કવિએ ‘પરચમ’ શબ્દ પ્રયોજ્યો છે, જે ગુજરાતી બાળવાચકને સમજવો અઘરો પડે તેમ છે. કેટલીક પંક્તિઓ સ્પષ્ટ થતી નથી. જેવી કે

બિલ્લીમાસીથી છે વેર

આંક છે ઇકોત્તેર. (પૃ. ૧૫)

શુદ્ધ હો લાગણીઓ હવામાં

એવા શ્વાસોને છાતીમાં ભરીએ. (પૃ. ૨૯)

S

ગણિત વિના હેપારી દુનિયા

બાળકોની પ્યારી દુનિયા. (પૃ. ૬)

કવિ પાસે કલ્પનોક્રયન છે, બાળદષ્ટિ છે, ને તેથી અપેક્ષા રહે છે કે કવિ હજી પણ ઉત્તમ બાળરચનાઓ આપશે.

વિષય, સ્વરૂપ અને પ્રયોગના ત્રિભેદે કાવ્યત્વ | રાજેન્દ્ર પટેલ

[‘શબ્દમુદ્રિકા’ : હસમુખ રાવલ, પ્રકાશક : હસમુખ રાવલ, બી-૪૦૮, બંધન, અંકુર, અમદાવાદ-૧૩, પ્ર.આ. ૨૦૦૫, પૃ. ૮૬, કિં. રૂ. ૬૦]

આનાથી તો છો ને....

છો કપાઈ જાય...

જોડાણ જ,

.....

ઘરરર.... ઘરરર...

ચાલુ છે

ડાયલટોન....

૧૯૭૧થી શરૂ થયેલી કવિ હસમુખ રાવલની કાવ્યયાત્રા પહેલાં પરંપરાના રંગે રંગાઈ, પછી લાંબા પરચીસ વર્ષના વિરામ બાદ, અનુઆધુનિક ગાળામાં આધુનિક કાવ્યચેતનાના સ્પર્શ સાથે ફરીથી જોડાઈ. જુદાં જુદાં કાવ્યસ્વરૂપોમાં તેમનું સર્જન પાંગરે છે. સંવાદકાવ્યો(Narrative Poetry)માં કાવ્યતત્ત્વ અનેરી રીતે આકારિત થાય છે. પોતાની જાતતપાસથી બિન્ન કવિ, પ્રખર આત્મતિતિક્ષા માટે કહી દે છે : છો કપાઈ જાય... જોડાણ જ... પરંતુ આમ કહી કવિની સંવેદના વધુ તીવ્ર બને છે અને ‘સ્વ’ચેતના એક અનુસંધાન માટે તલસે છે... તેનું ઈંગિત... ‘ડાયલટોન ચાલુ છે’થી વ્યક્ત થાય છે. ફરીફરીને પ્રવૃત્ત થવું, પાંગરવું અને અવ્યક્તને વ્યક્ત કરવા મથતા રહેવું, એ આ કવિની નિજી મુદ્દા છે અને તેના ફલસ્વરૂપે આપણને ‘શબ્દમુદ્રિકા’ નામનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ લાધે છે.

આ કાવ્યસંગ્રહમાં પસાર થતાં લાગે છે કવિને મન શબ્દ સાધન છે. તેને અલગ અલગ રૂપે આવિષ્કાર કરવાની કવિની મથામણ નોખી છે, તે કાવ્યસ્વરૂપના જુદા જુદા પ્રયોગ દ્વારા દષ્ટિગોચર થાય છે. મહાન સાહિત્યકાર પાસ્તરનાક કહેતા, “In art the man is silent and the image speaks.” આ કાવ્યસંગ્રહમાં કાવ્ય દ્વારા, ચિત્રો દ્વારા, ધ્વનિ દ્વારા કવિ પોતાની સંવેદના પ્રગટાવવા જુદા જુદા પ્રયોગો દ્વારા મથ્યા છે. આવા ‘સ્કેચીસ’ – શબ્દરેખાંકનો વચ્ચે મૌન અર્થ આસ્વાદ્ય બને છે. ઘણાં કાવ્યોમાં બે ચિત્ર દ્વારા, બે શબ્દ વચ્ચેનું મૌન અને તેની પછીતની ધૂંધળી દશ્યાવલીઓ, ઊડીને આંખે વળગે તેવી છે.

શાંત, સરળ, સાલસ પ્રકૃતિના આ અંતરમુખી કવિનો પ્રથમ તબક્કો ૧૯૭૧થી ૧૯૭૪ બચુભાઈ-સુંદરમૂની હૂંફમાં, માર્ગદર્શનમાં શરૂ થાય છે. પ્રચ્છન્નપણે વાવેલાં એ કાવ્યબીજ ૨૦૦૦થી આજ સુધી બુધસભામાં ધીરુભાઈ પરીખ અને શનિસભામાં ચિનુ મોદી, લાભશંકર ઠાકરના સાંનિધ્યમાં અંકુરિત થયાં છે. ‘શબ્દમુદ્રિકા’ કાવ્યસંગ્રહમાં કવિ

હસમુખ રાવલના ચાર પ્રવાહ ધ્યાનાકર્ષક છે.

(૧) વિવિધ સાહિત્યસ્વરૂપનું વિશિષ્ટ એકીકરણ (Fusion) (કવિતામાં નાટ્ય અને વાર્તાતત્ત્વો અને સંવાદનો વિનિયોગ. મૂળે હસમુખ રાવલ એક અસ્થા વાર્તાકાર અને નાટ્યકાર છે.) (જોવા જેવું નાટક / વાત લીલા)

(૨) નાવીન્યપૂર્ણ અભિવ્યક્તિ (દા.ત. ટેલિફોન કાવ્યો / બે પગ)

(૩) પ્રયોગાત્મકતાનો સમતુલ વિનિયોગ (વાત લ્યાં કોણ માને ? / ખર્તા સિક્કા જેવો)

(૪) કાવ્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં કામ (ગઝલ, ગીત, પરંપરિત છંદ અને અછંદાસ કે ગદ્યકાવ્યમાં).

કોઈ પણ સર્જકનું કર્મ છેવટે તો કશુંક ‘જોઈને’ કશુંક ‘કહીને’ તેનું પ્રયોજન, કેવળ કશુંક ‘જાણવાનું’ હોય છે. તેથી જ કદાચ Auden જેવા મહાન કવિ કહી ઊઠતા હશે : How can I know what I think till I see what I say ?” આ પ્રક્રિયા જેટલી સંદિગ્ધ તેટલી આસ્વાદ્ય.

આખર

બે પગ તો છે ભિચારા

એકલા અટૂલા

પ....ડ...તાં... ઊ...ઠ...તાં...

ઉ...ભ...ય... ઊભા થઈ...

અથવા ‘વાત-લીલા’ કાવ્યમાં પંચમહાભૂતની વચ્ચે વલોવાતી કવિસંવેદના આમ સ્ફુટ થાય છે : **ચાલી જતી ગાડીય તે, છુકછુક નહીં, સીટી નહીં, ચાલે જતી દોડે જતી.**

છુક...છુક નહીં, સીટી નહીં, - ના ઇંગિત ચાલી જતી, દોડે જતી ગતિમાં સ્થગિત દશાનું દશ્ય-શ્રાવ્યગત કલ્પન છેવટે અગતિમાં પરિણમી પ્રચ્છન્ન વેદનાનો અનુભવ કરાવે છે.

વળી ગઝલ, ગીત અને પરંપરિત છંદમાંય કવિનું કાઠું પ્રગટ્યું છે. કદાચ એક પ્રવાહમાં કવિ તણાયા હોત તો વધુ સારું કે કેમ ? તે વિચાર અસ્થાને નથી. કેટલીક સુંદર કાવ્યપંક્તિઓ જોઈએ :

ત્યાં ચાંચ ચણ તે પણ મારી, નભ પાંખ ઊડે તે પણ મારી

તે પિચ્છ ખરે તે પણ મારું, ...રે...પંખી આખું મારું છે.

વિશ્વ સાથે ઐક્યની આ પરમ અનુભૂતિ પાછળનો શબ્દરવ અને અર્થમાધુર્ય કોઈ પણ ભાવકના મનનો કબજો લઈ લે તેવાં છે.

અતીતરાગ વચ્ચે ઊર્મિલ અભિવ્યક્તિ દ્વારા, જીવનમાં વ્યંજિત વિષાદો, ‘ભીંજવે’ જેવાં ગીતોમાં સહજ વ્યક્ત થાય છે. કોઈ પણ ઉંમરની, કોઈ પણ કક્ષાની વ્યક્તિને આ કાવ્ય ‘ભીંજવવા’ માટે સક્ષમ છે. આધુનિક સંવાદકાવ્ય રચતાં કવિની આંતર-ચેતના કેટલી ઋજુ છે તેનું દર્શન આખા કાવ્યમાં દરેક પંક્તિમાં દેખાય છે.

ત્રીજો વરસાદ થાક્યા સૂરજને ઘાટ

ઘેરો ઘેરો અંધાર ઝીણું વરસે

એક દીવો ડૂલ્યો, બીજો ડૂલ્યાની વાટ

એમ ઝાંખેરી આંખ થોડું થરકે.

મૃત્યુના ઓછાયાને, Agingની પ્રક્રિયાને ‘અંધાર ઝીણું વરસે’ની સાથે ‘આંખ થોડું થરકે’ની વચ્ચે દીવો બૂઝવાની ક્ષણે મૂકી કવિએ સંવેદનશીલ્ય કંડાર્યું છે. તે ભાવકને સાંગોપાંગ ભીંજવે તેમ છે.

વળી પરંપરિત છંદમાં રચાતા કાવ્યમાં પણ તેમનો વિશિષ્ટ અર્થ નિષ્પન્ન થાય છે. વર્ણથી વ્યંજના સુધીની યાત્રા જોવા મળે છે; જેમ કે

આકાશે રવિ રોજ જે ધધખતો તેવો જ આજે ધખે,

દીસે નીડ નહીં, ન મોર-ચકલાં, ડાળીય તે ક્યાં રહી ?

‘ડાળીય તે ક્યાં રહી ?’ કવિકર્મનો નમૂનો ઉનાળાના સૂકાભક્ષ દિવસ જેવું મન કેટલા ઘેરા વિષાદને રંગે રંગાયેલું છે તે વ્યક્ત થાય છે. કે પછી

અને હું પાકીટે

પડ્યા સિક્કા જેવા સૂનમૂન કિતાબો ચગળતો

-માં આધુનિક કલ્પન ‘પાકીટ’ અને ‘સિક્કા’ સાથે ‘સૂનમૂન કિતાબ’ મૂકી વ્યંજિત અર્થસઘનતા જોઈ શકાય તેમ છે.

દીવા-સમે હરખતાં ઘર-ગામ પૂછે :

‘આયો ભલો ! પણ ભિયા, ચમ ચોકવાયો ?’

તળપદી બાની અને વાર્તાઘટક સાથે છંદ-પ્રાસનું આયોજન આ કવિની વિશિષ્ટ છબિ છે.

આ જ રીતે ગઝલમાં પણ વિશિષ્ટ અર્થ સ્પંદિત કરવાની ક્ષમતા દેખાય છે.

પકવી કાચું ચામડું ને તે ધોઈ છાપ

હું તો કેવળ ઢોલકી તું મંગલમય થાપ.

S

હતી દારિકા એ હજુ એની એ છે;

એ ટોળાં, એ પથ્થર અને છે સુદામો.

S

ઝાઝું હવે ઠગવું નથી

મારે મને મળવું નથી.

S

ભીંતોથી બાકોરાં મોટાં

ક્યાં લગ તાળાં વાસી વાંચું.

S

આખર તો આ ગ્રૂપ ફોટામાં

વચ્ચે શ્રીમુખ ભાદર-ભીંડું.

આ કવિમાં બે ચેતના એકીસાથે સંક્રાંત છે. એક ગ્રામ્યચેતના તેના અતીતને લઈને આવી છે. બીજી આધુનિક યંત્રચેતના ધ્વનિત થઈ ઊઠે છે. બંનેમાં કવિની 'નેરેટિવ પોએટ્રી'ની હથોટી અનેરી છે. 'અંતિમ દર્શન' કાવ્યમાં...

કાલે હવે

છાતી ઉપર કપચી જડાશે

ને ઉપર કાળું કફન.

વતનનો, આવો કાયાકલ્પ વાસ્તવમાં વ્યક્તિમાં થતા અનિચ્છનીય પરિવર્તન જેવો ભાસે છે. અને તે આમ બને છે -

હસમુખને મળવા દિનરાત જાગું

અને

નગરના ફોનેફોન જગાડું છું.

....

ભૂખ્યાં ડાંસ ટેરવાં ચગળે જતાં

ડાયલ... ડાયલ... ડાય...

ત્રીજી વાર ડાયલ લખવાને બદલે ડાય... રાખી, વ્યંજિત ચિત્કાર વધુ તીવ્ર બનાવે છે. આ સંસ્કૃતિની ઉપરતળેની પ્રક્રિયાની વેદના શબ્દચિત્ર દ્વારા વધુ ઘનીભૂત થાય છે. વળી કાવ્યે-કાવ્યે કેટલાંક કલ્પન બેનમૂન છે; જેવાં કે

'યુવા વિધવાની સ્વગતોક્તિ'માં

ઘાસલેટિયા વાતાવરણમાં

ગૂંગળાતાં ટેરવાં

S

બપોરની સોય

મૌનનો દોરો લઈ

S

પાંદડાં ખરવાથી

ઓછો કંઈ આંબો ખરી પડે છે !

S

શમણાનાં બોર પણ ચાખી શકતી નથી.

'ખેતરમાં' -

- બસ, ફૂંક ઝીણી પાથરું તારી ઉપર

'એક કાવ્ય' -

સારસીના ટહુકાની આંખમાં

મોતી થઈ ઝગનું ખેતર

આવી અનેક કાવ્યપંક્તિઓ વાચકને મંત્રમુગ્ધ કરી દે છે. પરંતુ શબ્દમુદ્રિકામાં અનેક સ્વરૂપો, અનેક બાની, અનેક અર્થછાયા વચ્ચે કવિકર્મ વહેંચાય છે. ત્યારે કવિએ કોઈ એક

સ્વરૂપને વધુ સઘન રીતે, કોઈ એક ચેતનાને વધુ પ્રમાણમાં સેવી હોત તો કદાચ કાવ્યતત્ત્વના આરોહ-અવરોહમાં 'અવરોહ' આવત નહીં. ક્યારેક સાંપ્રતમાં સર્જાતા સર્જનનો કેટલોક પડઘો કવિ-ચિત્તમાંથી એવો ને એવો, ક્યાંક ને ક્યાંક પ્રગટ થાય છે ત્યારે કવિની Awarenessની ઘટી જતી માત્રા તરફ નજર થાય છે. સાહિત્ય અકાદમીએ ૭૨ કાવ્યો પ્રગટ કરવાની પરવાનગી આપી હતી છતાં કવિએ તેમાંથી ૫૪ કાવ્યો જ પ્રગટ કર્યાં. જેમાં છેલ્લે 'સોનેટમાલાગુચ્છ'ને શ્રી સિતાંશુભાઈ અને શ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાલા જેવા વિદ્વાનોની નજર તળે કરાવેલાં અને પછી જ કાવ્યસંગ્રહમાં સામેલ કરેલાં. તે જાણ્યા પછી ચોક્કસ લાગે 'શબ્દમુદ્રિકા' કાવ્યસંચય લઈને આવતા આ શક્યતાઓથી સભર કવિ કાલે સવારે ઊઠીને અવનવાં શબ્દશિલ્પ લઈને આવે તો કહેવાય નહીં.

Joseph Conard's સાહિત્ય, સાહિત્યકાર અને ભાવક માટે પોતાનો મત પ્રદર્શિત કરતાં કહે છે : "to make you hear, to make you feel - it is, before all to make you see. That and no more and it is everythings."

'શબ્દમુદ્રિકા' કાવ્યસંગ્રહમાંથી પસાર થતાં, કેટલીક જગ્યાએ આ વાતની પ્રતીતિ થાય છે, તે નાનીસૂની ઘટના નથી.

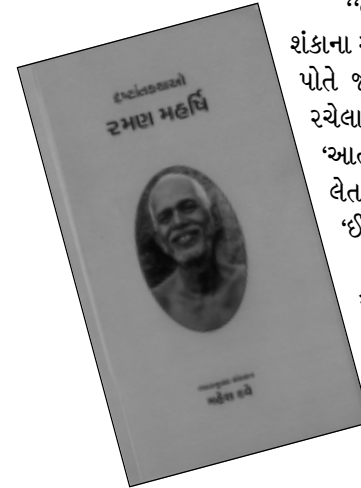
દષ્ટાંતકથાઓ | વિષ્ણુ પાઠક

['દષ્ટાંતકથાઓ : રમણ મહર્ષિ, ભાવાનુવાદ-સંકલન : મહેશ દવે, ઇમેજ પબ્લિકેશન્સ પ્રા.લિ., અમદાવાદ, પ્ર.આ. ડિસેમ્બર ૨૦૦૩, પૃ. ૮૧, કિં. રૂ. ૪૦/-]

સુંદર ભગવા રંગનું આવરણ અને એના ઝરૂખામાંથી ડોકાતો રમણ મહર્ષિનો સ્મિતસોહો, નિર્દોષ ને અનાસક્ત ચહેરો, દષ્ટાંતકથાઓના પ્રકાશમય, આનંદમય જ્ઞાન-વિશ્વમાં પ્રવેશવાનું જાણે કે આમંત્રણ ન આપતા હોય એવું એમની દષ્ટાંતકથાઓની પુસ્તિકા પર દષ્ટિ પડતાં જ લાગે !

"વેદો ઈશ્વરની વાણી છે, એવું તે કંઈ હોય ?" કોઈ ભક્તની આવી શંકાના સમાધાન માટે મહર્ષિ આનો શબ્દાર્થ ન લેતાં એનો મર્મ સમજાવવા પોતે જ કરેલા શંકરાચાર્યના 'આત્મબોધ'ના અનુવાદનું તથા જ્યદેવે રચેલા ભાગવતનું પ્રમાણ આપે છે. પોતે અનુવાદ કરતા હતા ત્યારે 'આત્મબોધ'ના શ્લોકોનો તમિળ અનુવાદ તેમને દેખાતો ને પોતે લખી લેતા ! ભગવાન વિષ્ણુએ જ જ્યદેવના હાથે ભાગવત લખાવેલું. 'ઈશ્વર પ્રગટ કરે છે વાણી.' આ બ્રહ્મવાણી સ્વયંપ્રકાશિત છે.

અપૌરુષેય વેદોનું ઋચ્યાઓમાં નિહિત તત્ત્વજ્ઞાન-દર્શન, રમણ મહર્ષિની સહજ, સરળ, હૃદયસ્પર્શી દષ્ટાંતકથાઓ, આત્મબોધ-દષ્ટાંતકથાઓમાં અવતર્યું છે. આ જ્ઞાન નિર્દોષ, નિર્મળ અને નિર્બોજ છે, કારણ કે એમાં જરા સરખીય વ્યક્તિત્વના સ્પર્શની ગંધ નથી. મહર્ષિ તો જીવતા વેદરૂપ હતા. વેદોનો મર્મ તો

જ્ઞાનીના હૃદયમાં હોય, નહિ કે એના શબ્દોમાં. આવી જ્ઞાનસભર, આનંદસભર કથાઓ વ્યક્તિને ખરેખર નિર્બોજ કરે છે. મને તો લાગે છે વેદની ઋચાઓને પણ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ, રમણ મહર્ષિ કે ઓશોની દૃષ્ટાંતકથાઓમાં વહેવાનું ગમે ને એમાં પોતાનું ગૌરવ જળવાય.

આ દૃષ્ટાંતકથાઓ ઉપનિષદનું અમૃત છે જેની મહર્ષિ પ્રગટ પરમમૂર્તિ છે. તેઓ તિરુવણ્ણમલૈ-રમણાશ્રમમાં જ રહેતા ને જે ભાવિક ભક્ત ત્યાં જાય તેમને મોટે ભાગે મૌનથી બોધ આપતા.

એક ભાવિકે મહર્ષિને સલાહ આપી કે પહેલાંના જમાનામાં મુનિઓ યાત્રા કરતા ને વ્યાખ્યાનો દ્વારા લોકોને બોધ આપતા. આપ પણ બહાર ફરીને બોધ આપો તો ઘણા લોકોનું કલ્યાણ થાય. ‘શિષ્યસ્તુ મૌનમ્ વ્યાખ્યાનમ્’ની રસમય કથા દ્વારા મહર્ષિ સમજાવે છે કે શાન્તિથી એક જગાએ બેસી મૌન દ્વારા પણ બોધ આપી શકાય. સામાન્ય રીતે એવી માન્યતા પ્રવર્તે છે કે સાધુ, સંન્યાસીઓ, જ્ઞાનીઓ ગંભીર, ભારેખમ મુખમુદ્રાવાળા, જરા શુષ્ક ને રુક્ષ હોય છે. તેઓ તો હસેય નહિ. પણ ‘લસણના ગુણ-અવગુણ’ અને ‘ખોવાયેલો દસમો સાથી’ – આ બે દૃષ્ટાંતકથાઓમાં મહર્ષિ આપણી માન્યતાને રદિયો આપે છે. આ બે કથાઓમાં જ્ઞાનીની મરમી હાસ્યરસવૃત્તિનું દર્શન થાય છે.

“લે વાંચ, નગમ્મા, આમાં લસણના ગુણ-અવગુણ વર્ણવ્યા છે;” આમ કહી હસતાં હસતાં મહર્ષિએ ‘ગૃહલક્ષ્મી’નો અંક તેને વાંચવા આપ્યો. પછી લસણને અમૃતફળ શા માટે કહે છે એ માટે સમુદ્રમંથનની વાત કરી. મોહિની સ્વરૂપે ભગવાન અમૃત વહેંચતા હતા ત્યારે એક અસુર અમૃત પી ગયો. એને ગળે અમૃત ઊતરે એ પહેલાં જ એનું મસ્તક કપાયું ને અમૃતનાં ટીપાં ભોંય પર પડ્યાં. એમાંથી લસણનો છોડ થયો. અસુરનો સ્પર્શ થયો હોવાથી લસણમાં તામસી ગુણ પેસી ગયા, એટલે સંસારીઓ માટે તો સારું પણ સાધકો માટે નુકસાનકારક એમ સમજાવે છે.

દસ મૂર્ખાઓની ભારે રમૂજકથા છે. કાખમાં છોકરું ને મા શોધાશોધ કરી દુઃખી થાય. ગળામાં હાર પહેર્યો હોય ને સ્ત્રી ખોવાયેલો માની રડારોળ કરે. તેવી જ રીતે દસ જણા માને છે કે નદી પાર કરતાં એમનામાંથી એક ડૂબી ગયો, ખોવાઈ ગયો. પોતાને ગણવાનું ભૂલી જઈ અન્ય નવને ગણી દુઃખી થાય છે. એમના દુઃખનું કારણ છે એમનું અજ્ઞાન-ભ્રમ. આપણે પણ આમ જ આપણે ‘આત્મા’ હોવા છતાં, એની શોધ કરીએ છીએ. આપણે ખોવાયા નથી, માત્ર આપણું સ્વરૂપઅજ્ઞાન જ આપણા દુઃખનું કારણ છે.

“પલાંઠી વાળીને બેસો. મહર્ષિની સામે લાંબા પગ કરીને ન બેસાય. વિવેક જાળવો.” કોઈ ભાવિકે એક અમેરિકન મહિલાને કીધું, ત્યારે મહર્ષિએ આવા આગ્રહની ના કહીને પોતે પણ સંધિવાનો દુઃખાવો હોવા છતાં, પરાણે પલાંઠી વાળી બેઠા. તેઓ પણ પગ લાંબા કરીને બેઠા હતાને !

ભક્ત આભો બની ગયો. મહર્ષિ (અરુણાચલ શિવ) કહે છે : “આવી જ ઘટના પાર્વતીએ કેલાસમાં એક વૃદ્ધાને શિવજી સામે પલાંઠી વાળીને બેસવા આજ્ઞા કરી ત્યારે બનેલી. વૃદ્ધાના જે દિશામાં પગ ફેરવે ત્યાં શિવજી ! પાર્વતી ભોંઠા પડી ગયાં. ‘સ્વામી તો સર્વત્ર છે’ ને ?” ભક્તનો ભાવ જુએ છે ભગવાન. એની પ્રીતિ-ભક્તિથી ભગવાન રીઝે

છે. ભક્તિ તો ભીતરની વસ્તુ છે; બહારનો દેખાવ કે આડંબર નથી.

શ્રીકૃષ્ણના દાખલાથી સમજાવે છે કે જીવનમુક્તના બહારના વર્તનથી તેનું માપ ન કાઢી શકાય. જીવનમુક્ત જગતમાં છે, છતાં પણ જગતનો નથી. તે આત્મામાં જ રમણ કરે છે. જળકમળવત્ રહી તે લોકકલ્યાણ માટે જીવે છે. તે ભેદાભેદથી પર છે. તે અન્યના ભલા માટે જીવે છે. મૌન તેની વાણી છે. મૌન એ એક અપ્રાકૃત, અલૌકિક અવિરત વહેતી ધારા છે કરુણાની, જે સકળ બ્રહ્માંડનું કલ્યાણ કરે છે. એક માત્ર ચેતના, આત્મા ‘હું’ એ જ સત્ય છે ને ‘હું ને તું’ના ભેદ ખોટા છે. આવું ગહન સત્ય સમજાવતી ગુરુ રીભુ અને શિષ્ય નિદાઘની સુંદર ને રસપ્રદ કથા છે. જાદુ, સિદ્ધિ, ચમત્કારો દેખાડો કરવાની ચીજ નથી. તે જ રીતે ધર્મવૃત્તિ અને ભક્તિનું પણ જાહેર પ્રદર્શન ન શોભે. આત્મસાક્ષાત્કાર પછી પણ સિદ્ધિઓ મેળવી શકાય અને અન્યના લાભ માટે ઉપયોગ પણ કરી શકાય. આ માટે જિજ્ઞાસુઓને મહર્ષિ તેમના પ્રિય ગ્રંથ યોગવાસિષ્ઠમાંથી રાજા શિખિધ્વજ અને રાણી ચૂડાલાનું સુંદર દૃષ્ટાંત સંભળાવે છે. કઠોર તપ વિના આત્મસાક્ષાત્કાર ન થઈ શકે. આવું દંઢપણે માનનાર રાજા શિખિધ્વજ રાજ છોડી જંગલમાં તપ કરવા ચાલ્યો જાય છે. આવી કર્મની જડતામાં ફસાયેલા રાજાને ચૂડાલા યોગસિદ્ધિનો ઉપયોગ કરી આત્મસાક્ષાત્કાર કરાવે છે ને રાજા ફરી રાજ્યની ધુરા સંભાળે છે.

મહર્ષિની દૃષ્ટાંતકથા ઓછામાં ઓછા શબ્દોમાં તરણા ઓથે છુપાયેલા ડુંગર (પરમસત્)નું દર્શન કરાવે છે. વાણીથી પર, મનથી અગોચર એવું જ્ઞાન અપૌરુષેય છે; પણ ‘એ’ પરમ કરુણામય એવા ઋષિની વાણીમાં છલકાતું જોવા મળે છે. સાધકો ને મુમુક્ષુઓ આવી નિર્દોષ અમૃતવાણીને સાંભળવા સદા આતુર ને ઉત્સુક હોય છે. આવી ચેતનવંતી વાણીમાં દૃષ્ટાંતનું કલેવર કરી ઈશ્વર જ પરમસત્યરૂપે પ્રગટ થતા હોય છે. શ્રી મહેશભાઈ દવે ધન્ય છે, જેમણે આ દૃષ્ટાંતકથાઓનો આનંદ અનુભવ્યો છે; અને આપણા સૌ માટે એ આનંદ, દૃષ્ટાંતકથાઓનો ભાવાનુવાદ અને સુંદર સુરુચિપૂર્ણ ને કલાત્મક સંકલન ગુજરાતીમાં પુસ્તિકારૂપે આપણને મહાપ્રસાદરૂપે વહેંચે છે. એમની જ્ઞાનપિપાસા ને જ્ઞાની પ્રત્યેની જ્ઞાન-શ્રદ્ધા-પ્રેમભક્તિને સલામ.

આવા સત્ત્વશીલ, આનંદપ્રદ સાહિત્યની ખૂબ જરૂર છે, સર્વત્ર વ્યાપક પ્રદૂષણયુક્ત આબોહવામાં જીવવાનું છે ત્યારે. ઘરમાં વસાવી, રોજ વાંચી માણવાનું નાનું નમણું પુસ્તક. આ કથાઓ નિરામયતા માટે મીઠું ઔષધ છે. આનંદ ને સુંદરતાનું વૃંદાવન છે. ગમે તે પાનું વાંચો, સત્યનું અનાવરણ કરતી – લક્ષ્યવેદી બાણ જેવી – દૃષ્ટાંતકથા નજરે પડશે.

આવી દૃષ્ટાંતકથાઓ માનવકુળની મઝિયારી મિલકત છે. આવી દૃષ્ટાંતકથાઓની પરંપરાએ ભારતીય સમાજમાં નૈતિક, ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યોને ટકાવી રાખ્યાં છે. આ રસાસ્વાદ તો એ કથાઓરૂપી ગંગામાંથી એક આચમન માત્ર છે. એમનું રસપાન કરવા તો એમાં અવગાહન કરવું પડેને ?

પરિષદવૃત્ત

સંકલન : અનિલા દલાલ

વિનોદિની નીલકંઠ જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને વિનોદિનીબહેન - મનુભાઈના પરિવારના સંયુક્ત ઉપક્રમે વિનોદિની નીલકંઠ જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે પરિષદપ્રમુખશ્રી કુમારપાળ દેસાઈના અધ્યક્ષપદે એક વ્યાખ્યાન-સમારંભનું આયોજન તા. ૫-૧-૨૦૦૭ના રોજ સાંજે કરવામાં આવ્યું હતું, જેમાં એમનાં સાહિત્યિક પ્રદાનનાં વિધિવિધ પાસાંઓ પર વિદ્વાન વક્તાઓએ વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. એ દિવસે બપોરે પરિષદભવનમાં 'કાશીનો દીકરો' ફિલ્મનો શો રાખવામાં આવ્યો હતો.

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી નિર્વાણ શતાબ્દી નિમિત્તે

તા. ૬-૭ જાન્યુઆરી ૨૦૦૭ના દિવસોએ સાહિત્ય અકાદેમી (દિલ્હી) અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સંયુક્ત ઉપક્રમે ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી નિર્વાણ શતાબ્દી નિમિત્તે 'ગોવર્ધનરામ' એ વિશે એક રાષ્ટ્રીય કક્ષાના પરિસંવાદનું આયોજન થયું હતું. શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ મુખ્ય વક્તવ્ય આપ્યું હતું. અન્ય બેઠકોમાં 'મારી દૃષ્ટિએ ગોવર્ધનરામ', 'ગોવર્ધનરામનો વારસો' તેમજ 'અન્ય ભારતીય ભાષાઓમાં નવલકથાનો આરંભ (૧૯મી સદી)' એ વિષયો પર મનનીય પ્રવચનો થયાં હતાં.

એનીબહેન સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહન નિધિ અંતર્ગત

તા. ૨૦-૧-૨૦૦૭ના રોજ સવારે પરિષદ સંચાલિત એનીબહેન સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહન નિધિના ઉપક્રમે યોજવામાં આવેલી નાટ્ય-લેખન સ્પર્ધાના ત્રણ વિજેતાઓને જાણીતા કલાકાર / અભિનેત્રી શ્રી પ્રભાબહેન પાઠકના હસ્તે ઇનામોનું વિતરણ કરવામાં આવ્યું, અને ૨૦-૨૧ જાન્યુ. '૦૭ એ બે દિવસો માટે યોજવામાં આવેલી એકાંકીલેખન શિબિરનું ઉદ્ઘાટન પણ થયું. ૪૪ બહેનો શિબિરમાં જોડાયાં હતાં. શ્રી સતીશભાઈ વ્યાસ, શ્રી અદિતિબહેન દેસાઈ તેમજ શ્રી હિમાંશીબહેન શેલતના માર્ગદર્શન હેઠળ બહેનોએ સતત બે દિવસ બેસી એકાંકીલેખનની તાલીમ લીધી અને દરેકે એક એક એકાંકીનું લેખન પણ કર્યું. તા. ૨૭-૨૮ જાન્યુ. '૦૭ શ્રી નૈશિલ મહેતાએ પસંદ થયેલા ૧૫થી ૧૭ એકાંકીઓને લક્ષ્યમાં રાખી તે રચનાઓની લેખિકાઓને મંચન સમયે કેવી કેવી પ્રયુક્તિઓ યોજી શકાય તેની સઘન તાલીમ આપી.

નવોદિત સર્જકો સાથે સંવાદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપક્રમે યોજાતા 'નવોદિત સર્જકો સાથે સંવાદ' અંતર્ગત પરિષદપ્રમુખશ્રી કુમારપાળ દેસાઈની અધ્યક્ષતામાં કોલેજ-યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ કરતા

વિદ્યાર્થી-સર્જકો દ્વારા કાવ્યપઠનનો કાર્યક્રમ તા. ૧૮-૧-૦૭ના રોજ સાંજે ૫-૩૦ કલાકે યોજાઈ ગયો. પારુલબહેન કંદર્પ દેસાઈએ સૌનું સ્વાગત કરીને રિલ્કેએ નવોદિત કવિઓને લખેલા પત્રોમાંથી એક અંશનું પઠન કરીને કાર્યક્રમનો આરંભ કર્યો હતો. રાજેન્દ્ર પટેલે કાર્યક્રમની ભૂમિકા બાંધી આપી હતી. ૧૬ વિદ્યાર્થી-ભાઈબહેનોએ તેમની કાવ્યરચનાઓનું પઠન કર્યું હતું જેના વિશે જાણીતા કવિ અને પરિષદના ઉપપ્રમુખશ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠકે આસ્વાદમૂલક ચર્ચા કરી હતી. ગીત, ગઝલ અને અછાંદસ - ત્રણેય માટે આવશ્યક તત્ત્વો કયાં તેની ઊંડાણભરી ચર્ચા કરી હતી. અધ્યક્ષીય વક્તવ્યમાં કુમારપાળ દેસાઈએ સાંપ્રત ઘટનાને લગતી રચનાઓ થવી જોઈએ તેમજ રચના કરતી વખતે સર્જકની મનોવૃત્તિ કેવી કૌતુકપ્રિય હોવી જોઈએ તેની ચર્ચા કરી હતી. યુવાનોને દર મંગળવારે આવવા આમંત્રણ આપ્યું હતું. અંતમાં પારુલબહેને સૌનો આભાર માન્યો હતો. તા. ૨૩-૧-૦૭ના દિવસે નવોદિતો દ્વારા ગીત, ગઝલ, અછાંદસ રચના તેમજ વાર્તાનું પઠન અને તેને અનુષંગે ચર્ચા થઈ હતી.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના આગામી કાર્યક્રમો

● ફેબ્રુઆરીના બીજા અઠવાડિયામાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદેમીના સંયુક્ત ઉપક્રમે 'આત્મકથનાત્મક લખાણો' પર પરિસંવાદનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે.

s

● ફેબ્રુઆરીના છેલ્લા અઠવાડિયામાં
(અ) શ્રી દિલીપ ઝવેરી ઉશનસૂ વ્યાખ્યાનમાળાનું વ્યાખ્યાન આપશે;
(બ) 'રવિશંકર રાવળ વ્યાખ્યાન' અંતર્ગત ચોથું વ્યાખ્યાન યોજાશે;
(ક) શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવની રચનાઓમાંથી અંશોનું પઠન તા. ૧૩-૨-૨૦૦૭ના રોજ સાંજે ૬ વાગે શ્રી વિનોદભાઈ અધ્વર્યુ રજૂ કરશે.

s

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય સ્વાધ્યાયપીઠ અને શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘના સંયુક્ત ઉપક્રમે દાર્શનિક તત્ત્વચિંતક પંડિત સુખલાલજી સવા શતાબ્દી પરિસંવાદ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈના અધ્યક્ષસ્થાને યોજવામાં આવ્યો છે, જેમાં 'પંડિત સુખલાલજીનું તત્ત્વચિંતન' એ વિશે ડૉ. રઘુવીર ચૌધરી, 'પંડિત સુખલાલજીનાં સ્મરણો' વિશે પ્રા. તારાબહેન ર. શાહ તથા 'પંડિતજીના જીવન વિશે ડૉ. ધનવંત શાહ વક્તવ્ય આપશે. કાર્યક્રમનું સંચાલન શ્રી ઉદયન ઠક્કર કરશે. આ પરિસંવાદ ૧૭મી ફેબ્રુઆરી, બપોરના ૩.૩૦ વાગે મુંબઈના બાબુભાઈ ચિનાય સભાગૃહ (ઈન્ડિયન મર્ચન્ટ ચેમ્બર, ચર્ચગેટ સ્ટેશન સામે)માં યોજાશે.

s

મુંબઈમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ભારતીય વિદ્યાભવનના સંયુક્ત ઉપક્રમે નવોદિત લેખકો માટેની કાર્યશિબિર. વક્તવ્ય ડૉ. રઘુવીર ચૌધરી અને ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ. સંચાલન શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલ. સ્થળ : ભારતીય વિદ્યાભવન સંકુલ, એસ. પી. જૈન ઓડિટોરિયમ, ૧૮ ફેબ્રુઆરી, સાંજે ૭.૦૦ વાગે. સ્વરચિત કૃતિઓના પઠન માટે લેખકો, કવિઓને નિમંત્રણ.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે જાહેર કરેલ પારિતોષિક : ૨૦૦૪-૨૦૦૫

૧. સચ્ચિદાનંદ સન્માન પારિતોષિક (૨૦૦૪) (૨૦૦૫)	ધીરુભાઈ પરીખ ભોળાભાઈ પટેલ
૨. અરવિંદ સુવર્ણચંદ્રક પારિતોષિક	નાથાલાલ ગોહિલ
૩. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા મહાનિબંધ પારિતોષિક	નૈમુનનિસા રફીયુદ્દીન કાઝી ભરત મહેતા
૪. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા લલિતનિબંધ પારિતોષિક	પ્રફુલ્લ રાવલ
૫. ઉમા-સ્નેહરશ્મિ પારિતોષિક	શનિમેખલા
૬. ઉશનસૂ પારિતોષિક	-
૭. કાકાસાહેબ કાલેલકર પારિતોષિક (૨૦૦૪) (૨૦૦૫)	મનસુખલાલ સાવલિયા ઉર્વીશ કોઠારી
૮. ગોપાળરાવ વિદ્વાંસ પારિતોષિક	ભરત પાઠક
૯. જ્યોતીન્દ્ર દવે હાસ્ય પારિતોષિક	અશોક દવે
૧૦. તખ્તસિંહ પરમાર પારિતોષિક	વિપાશા મહેતા
૧૧. દિનકર શાહ 'કવિ જય' પારિતોષિક	શંભુપ્રસાદ જોશી
૧૨. દિલીપ ચં. મહેતા પારિતોષિક	રાજેશ વ્યાસ
૧૩. દોલત ભટ્ટ પારિતોષિક	દલપત ચૌહાણ
૧૪. નટવરલાલ માળવી પારિતોષિક પ્રથમ દ્વિતીય	ચિનુ મોદી હંસાબહેન પાઠક
૧૫. પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયા પારિતોષિક	પ્રવીણ દરજી
૧૬. પ્ર. ત્રિવેદી પારિતોષિક	વિજય કે. સેવક
૧૭. પ્રભાશંકર તેરૈયા પારિતોષિક	કાલિન્દીબહેન પાઠક
૧૮. પ્રિયકાન્ત પરીખ નવલકથા પારિતોષિક (૨૦૦૪) (૨૦૦૫)	દલપત ચૌહાણ રજનીકાન્ત સોની
૧૯. બટુભાઈ ઉમરવાડિયા પારિતોષિક	પ્રવીણ પંડ્યા ઉષા ઉપાધ્યાય
૨૦. બી. એન. માંકડ ષષ્ટિપૂર્તિ પારિતોષિક	રશ્મિનૂ મહેતા પોપટલાલ મંડલી
૨૧. પંડિત બેચરદાસ જીવરાજ દોશી પારિતોષિક	કાલિન્દીબહેન પાઠક
૨૨. ભગિની નિવેદિતા પારિતોષિક (૨૦૦૪) પ્રથમ દ્વિતીય (૨૦૦૫) પ્રથમ દ્વિતીય	પ્રજ્ઞા શાહ હર્ષિદા રામુ પંડિત બકુલા ઘાસવાલા સ્મિતા ભાગવત
૨૩. ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી પારિતોષિક	ચંદ્રકાન્ત શેઠ
૨૪. ભાસ્કરરાવ વિદ્વાંસ પારિતોષિક	-
૨૫. મહેન્દ્ર ભગત પારિતોષિક	નીરવ પટેલ

૨૬. રમણ પાઠક ષષ્ટિપૂર્તિ પારિતોષિક	ધરમાભાઈ શ્રીમાળી
૨૭. રમણલાલ જોશી વિવેચન પારિતોષિક	નીતિન મહેતા હર્ષદ ત્રિવેદી
૨૮. રમણલાલ સોની (૨૦૦૪) પ્રથમ બાળસાહિત્ય પારિતોષિક દ્વિતીય (૨૦૦૫) પ્રથમ દ્વિતીય	જિતુ ત્રિવેદી પ્રકાશ લાલા કૃષ્ણ દવે વિજય સેવક
૨૯. રામપ્રસાદ પ્રે. બક્ષી પારિતોષિક	નીતિન મહેતા
૩૦. રામુ પંડિત પારિતોષિક	શામજીભાઈ આંટાળા
૩૧. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી પારિતોષિક	સુધીર દેસાઈ જયંતિ પટેલ
૩૨. સદ્વિચાર પરિવાર પારિતોષિક	ભૂપત વડોદરિયા
૩૩. સુરેશા મજૂમદાર પારિતોષિક	રેણુકા શ્રીરામ સોની સુજ્ઞા શાહ
૩૪. હરિલાલ માણેકલાલ દેસાઈ પારિતોષિક	રમણ સોની
૩૫. સર્વોદય આશ્રમ સણાલી પારિતોષિક	ભગવાનદાસ પટેલ
૩૬. ચંદ્રકાન્ત ન. પંડ્યા પ્રેરિત (‘પરબ’) પ્રકાશિત શ્રેષ્ઠ લેખ (૨૦૦૫) (૨૦૦૬)	જનક ત્રિવેદી ચિનુ મોદી
૩૭. ચિ. શિ. ત્રિવેદી ‘પરબ’ પ્રકાશિત ન્હાનાલાલ રા. વિ. પાઠક શ્રેષ્ઠ કાવ્ય (૨૦૦૫)	ઉશનસૂ જાતુષ જોષી
૩૮. ચિ. શિ. ત્રિવેદી ‘પરબ’ પ્રકાશિત ન્હાનાલાલ (૨૦૦૬) રા. વિ. પાઠક શ્રેષ્ઠ કાવ્ય	દિલહર સંઘવી કરસનદાસ લુહાર
૩૯. નાનુભાઈ સુરતી ફાઉન્ડેશન (૨૦૦૫) ‘પરબ’ પ્રકાશિત શ્રેષ્ઠ નિબંધ (૨૦૦૬)	ભોળાભાઈ પટેલ જયંતિલાલ દવે
૪૦. નાનુભાઈ સુરતી ફાઉન્ડેશન (૨૦૦૫) ‘પરબ’ પ્રકાશિત શ્રેષ્ઠ નવલિકા (૨૦૦૬)	સુરેશ ઓઝા પ્રવીણસિંહ ચાવડા
૪૧. ડૉ. બી. ટી. ત્રિવેદી ચર્ચાપત્રી પારિતોષિક	વી. બી. ગણાત્રા

વર્ષ ૨૦૦૪-૦૫ના પારિતોષિક-નિર્ણાયકો

પારિતોષિકનું નામ	નિર્ણાયક
શ્રી અરવિંદ સુવર્ણચંદ્રક	કુમારપાળ દેસાઈ
શ્રી ઉપેન્દ્ર પંડ્યા મહાનિબંધ	નરોત્તમ પલાણ
ડૉ. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા લલિતનિબંધ	ભોળાભાઈ પટેલ
શ્રી ઉમા-સ્નેહરશ્મિ	ભોળાભાઈ પટેલ
શ્રી ઉશનસૂ	ધીરુ પરીખ
શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર	ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા

શ્રી ગોપાળરાવ વિદ્યાંસ	કિરીટ દૂધાત
શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે હાસ્ય	નિરંજન ત્રિવેદી
શ્રી તપ્તસિંહ પરમાર	ઉષા ઉપાધ્યાય
શ્રી દિનકર શાહ 'કવિ જય'	મણિલાલ હ. પટેલ
શ્રી દિલીપ ચં. મહેતા	એસ. એસ. રાહી
શ્રી દોલત ભટ્ટ	રાઘવજી માધડ
શ્રી નટવરલાલ માળવી	રવીન્દ્ર ઠાકોર
શ્રી પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયા	ચંદુ મહેરિયા
શ્રી પ્ર. ત્રિવેદી	રમેશ સંઘવી
શ્રી પ્રભાશંકર તેરૈયા	યોગેન્દ્ર વ્યાસ
શ્રી પ્રિયકાન્ત પરીખ	ધીરેન્દ્ર મહેતા
શ્રી બટુભાઈ ઉમરવાડિયા	મહેશ ચંપકલાલ
શ્રી બી. એન. માંકડ	નગીન મોદી
શ્રી પંડિત બેચરદાસ જીવરાજ દોશી	વિજય પંડ્યા
શ્રી ભગિની નિવેદિતા	મીનળ દવે
શ્રી ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા	વિનોદ જોશી
શ્રી ભાસ્કરરાવ વિદ્યાંસ	નિરાબહેન દેસાઈ
શ્રી મહેન્દ્ર ભગત	રમણ સોની
શ્રી રમણ પાઠક	મણિલાલ પટેલ
ડૉ. રમણલાલ જોશી	વિનોદ અધ્વર્યુ
શ્રી રમણલાલ સોની	રક્ષાબહેન દવે
શ્રી રામપ્રસાદ પ્રે. બક્ષી	ઇલા નાયક
શ્રી રામુ પંડિત	દિનેશ શુક્લ
શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી	દર્શના ધોળકિયા
શ્રી સદ્વિચાર પરિવાર	ડંકેશ ઓઝા
શ્રી સુરેશ મજૂમદાર	શાલિની ટોપીવાળા
શ્રી હરિલાલ માણેકલાલ દેસાઈ	વિજય પંડ્યા
શ્રી સર્વોદય આશ્રમ સણાલી કરુણામૂર્તિ ભગવાન મહાવીર ફાઉન્ડેશન	મનોજ રાવલ
શ્રી ચંદ્રકાન્ત ન. પંડ્યા	નીતિન વડગામા
શ્રી ચિ. શિ. ત્રિવેદી પ્રેરિત ન્હાનાલાલ અને રા. વિ. પાઠક શ્રેષ્ઠ કાવ્ય	અજય પાઠક
શ્રી નાનુભાઈ સુરતી ફાઉન્ડેશન પ્રેરિત શ્રેષ્ઠ નિબંધ	બદરીપ્રસાદ ભટ્ટ
શ્રી નાનુભાઈ સુરતી ફાઉન્ડેશન પ્રેરિત શ્રેષ્ઠ નવલિકા	બિપિન પટેલ
બી. ટી. ત્રિવેદી શ્રેષ્ઠ ચર્ચાપત્રી	પ્રકાશ ન. શાહ, ડંકેશ ઓઝા ચંદુ મહેરિયા, હરીશ ખત્રી, રમેશ તન્ના

‘પરબ’ અપીલ પેટે મળેલ દાનની વિગત

ક્રમ નામ	ગામ	રકમ રૂ.
૧. મીરાંબહેન વિ. દવે	અમદાવાદ	૧૦૦૦/-
૨. રસિકલાલ આર. શાહ	અમદાવાદ	૫૦૦/-
૩. શરીફાબહેન વીજળીવાળા	સુરત	૫૦૦/-
૪. ડૉ. દિલીપ આઈ. મોદી	ચીખલી	૧૨૫૦/-
૫. દિનેશ આર. પટેલ	વડોદરા	૫૦૦/-
૬. ઈશ્વર પરમાર	દ્વારકા	૫૦૦/-
૭. રૂપાબહેન શેઠ	અમદાવાદ	૧૫૦૦/-
૮. હરિકૃષ્ણ પાઠક	ગાંધીનગર	૧૮૫૦/-
૯. ચંદ્રિકાબહેન પાઠક	ગાંધીનગર	૧૭૦૦/-
૧૦. છોટુભાઈ અનડા	અમદાવાદ	૮૦૦/-
૧૧. બાબુભાઈ ભૂખણવાળા	મુંબઈ	૨૫૦૦/-
૧૨. દીવાન ઠાકોર	અમદાવાદ	૧૮૦૦/-
૧૩. સુરેન્દ્ર એન. શાહ	અમદાવાદ	૨૫૦૦/-
૧૪. તુલસીભાઈ પટેલ	મહેસાણા	૫૦૦/-

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને મળેલ દાનની વિગત

- (૧) ડૉ. રમણલાલ જોશી વિવેચન પારિતોષિક પૂરક દાન
(હ. શ્રી પ્રબોધ જોશી) રૂ. ૩૮,૦૦૦/-
- (૨) શ્રી રમણલાલ જોશી સાંપ્રત વિવેચન ગ્રંથમાળા
(હ. શ્રી પ્રબોધ જોશી) રૂ. ૫૦,૦૦૦/-

ભૂલસુધાર

‘પરબ’ના ૨૦૦૬ના ડિસેમ્બર અંકમાં રસ્કિન બોન્ડની અંગ્રેજીમાં લખેલી વાર્તાનો ગુજરાતી અનુવાદ ‘દેઓલી સ્ટેશને થોભતી રાત વેળાની ટ્રેઇન’ વિદેશી સાહિત્ય અંતર્ગત છપાયો છે તેને ભારતીય સાહિત્ય અંતર્ગત વાંચવા વિનંતી. રસ્કિન બોન્ડ અંગ્રેજીમાં લખતા ભારતીય લેખક છે. હિમાચલ પ્રદેશના કલૌલીમાં ૧૯૩૪માં એમનો જન્મ થયેલો, અત્યારે મસુરીમાં રહે છે. ‘Our Trees still grow in Dehra’ માટે એમને ૧૯૮૨ના સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હીનો પુરસ્કાર મળ્યો હતો. આ ક્ષતિ અંગે પત્ર દ્વારા ધ્યાન દોરવા બદલ શ્રી ભોળાભાઈ પટેલ, ડૉ. રાજેન્દ્ર મહેતા તથા શ્રી હરીશ ખત્રીનો આભાર માનું છું. ક્ષતિ રહી જવા બદલ ક્ષમા ચાહું છું.

– તંત્રી

પરિષદના આજીવન સભ્યોને વિનંતી

આદરણીય મુરબીઓ અને મિત્રો,

આપ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના આજીવન સભ્ય છો. સૌ પ્રથમ તો પરિષદ સાથે ભાવાત્મક રીતે સંકળાવા માટે આનંદ અને આભારની લાગણી પ્રગટ કરી લઉં.

પરિષદના આજીવન સભ્ય તરીકે આપને 'પરબ' નિયમિત રીતે મળતું હશે. કાગળ અને મુદ્રણની મોંઘાઈ, પુસ્તકારખર્ચ, ટપાલખર્ચ વગેરે મળીને 'પરબ'નો વાર્ષિક ખર્ચ રૂપિયા સાડા ત્રણ લાખ જેટલો થવા જાય છે. આ રીતે 'પરબ'નો ઘણો મોટો આર્થિક બોજો પરિષદ પર રહે છે. આ ઉપરાંત પરિષદની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ અંગે મળેલા દાનની રકમના વ્યાજના દર ઓછા થઈ જવાને કારણે એ પ્રવૃત્તિઓને આર્થિક રીતે પહોંચી વળવા માટે પણ ઘણી જ મથામણ કરવાની થાય છે.

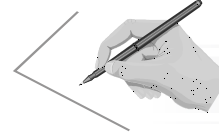
પરિષદની આજીવન સભ્ય ફીના ઈ.સ. ૧૯૭૮માં વ્યક્તિ માટે રૂ. એકસો પચાસ હતા જે વધતાં વધતાં ઈ.સ. ૨૦૦૩ માર્ચથી રૂ. ૧૫૦૦/- થયા હતા. હવે તા. ૧-૪-૨૦૦૬થી પરિષદની આજીવન લવાજમ ફી વ્યક્તિ માટે રૂ. ૨૦૦૦/- કરવામાં આવી છે. આપ વ્યક્તિ તરીકે રૂ. ૧૫૦/-, ૨૦૦/-, ૩૦૦/-, ૫૦૦/-, ૧૦૦૦/- કે ૧૫૦૦/-માં સભ્ય થયા હશો. આ પત્ર દ્વારા હું આપને વિનંતી કરું છું કે આપ આજની આજીવન સભ્ય-ફી અને આપ સભ્ય થયો હો તે વખતની આજીવન સભ્ય-ફીના તફાવતની રકમ ધ્યાનમાં રાખીને આપને યોગ્ય લાગે તેટલી રકમ સ્વૈચ્છિક રીતે દાનરૂપે પરિષદને મોકલશો તો એનાથી પરિષદની પ્રવૃત્તિઓને વધુ વેગ મળશે. પરિષદના આજીવન સભ્યોની સંખ્યા ત્રણ હજાર જેટલી છે. સૌનો સહકાર મળી રહેશે એવી મને પૂરી શ્રદ્ધા છે.

આપ સૌની કુશળતા ચાહું છું.

લિ. સ્નેહાધીન
રતિલાલ બોરીસાગર
(વહીવટી મંત્રી)

જ્ઞાનસત્રનાં વ્યાખ્યાનોની પુસ્તિકા

'પરબ' પરામર્શન સમિતિની બેઠકમાં લેવાયેલ નિર્ણય મુજબ 'પરબ'નો ફેબ્રુ-માર્ચ ૨૦૦૭નો સંયુક્ત અંક જ્ઞાનસત્ર વિશેષાંક તરીકે પ્રગટ કરવાને બદલે જ્ઞાનસત્રનાં વ્યાખ્યાનોની અલગ પુસ્તિકા પ્રગટ થશે તેની વાચકોએ નોંધ લેવા વિનંતી.

સાહિત્યવૃત્ત

સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ

ભાવનગર યુનિવર્સિટીમાં 'રમેશ પર્વ'

ભાવનગર યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી ભાષાસાહિત્ય ભવનમાં ૨૭ નવેમ્બર ૨૦૦૬ના રોજ 'રમેશ પર્વ'નું આયોજન થયું હતું. પહેલી બેઠક 'સ્મરણ' બેઠક હતી જેમાં હરિશ્ચન્દ્ર જોશી, છેલભાઈ વ્યાસ, મનોહર ત્રિવેદી, જયેન્દ્ર શેખડીવાળા અને વિનોદ જોશીએ રમેશ પારેખ સાથેનાં સ્મરણોને વાગોળ્યાં હતાં. બીજી બેઠકમાં રમેશ પારેખના સાહિત્ય સંદર્ભે સ્વાધ્યાય થયો હતો, જેમાં ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, રાજેશ પંડ્યા, હરિકૃષ્ણ પાઠક, મહેન્દ્રસિંહ પરમારે વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. આસ્વાદ બેઠકમાં કવિનાં કાવ્યોનું ગાન થયું હતું. કાવ્ય-પઠનસ્પર્ધાનું આયોજન પણ થયું હતું.

સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કૃત કૃતિઓ વિષે પરિસંવાદ

૩૦ નવેમ્બર અને ૨ ડિસેમ્બરના રોજ મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી-મરાઠી વિભાગના ઉપક્રમે ગુજરાતી-મરાઠી ભાષાની સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા પુરસ્કૃત કૃતિઓનો પરિસંવાદ યોજાઈ ગયો. જેમાં ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, ચંદુ મહેરિયા, ડૉ. વિલાસ ખોલે, વિજય શાસ્ત્રી, વિજયા તેલંગ અને ભરત મહેતાએ પુરસ્કૃત કૃતિઓ વિષે અભ્યાસપૂર્ણ વ્યાખ્યાન આપ્યાં હતાં. આ પ્રસંગે નિરંજન ભગત, સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર અને મહેશ એલકુંચવારનું સન્માન પણ કરાયું હતું.

ગિરા ગુર્જરી પારિતોષિક

કલા ગુર્જરી દ્વારા ગિરા ગુર્જરી પારિતોષિક સ્વરૂપ મુજબ આ પ્રમાણે અપાયા છે.

નવલકથા : પ્રથમ : 'આખરી પડાવ' - ઈન્દુ કે. ડી. મહેતા

દ્વિતીય : કોઈને નહીં

નાટક : પ્રથમ : કોઈને નહીં

દ્વિતીય : 'ઘોડાગાડી' - વિનોદ અમલાણી

કાવ્ય : પ્રથમ : 'નિતાંત' - સુરેશ ઝવેરી

દ્વિતીય : 'સોનેટોની વૈજયંતીમાળા' કુ. મનોરમા ગાંધી

: 'ભારત કંઈક સમંદર' - કુ. મનોરમા દેસાઈ

નિબંધ : પ્રથમ : 'જ્ઞાનસને અજવાળે' - પ્રફુલ્લ રાવલ

દ્વિતીય : 'ભીનાં સ્મરણોની મીઠી મહેક' - વનલતા મહેતા

નવલિકા : પ્રથમ : કોઈને નહીં

દ્વિતીય : 'શમણાંની આરપાર' - મીનાક્ષી ચંદ્રારાણા

આ પારિતોષિકોના નિર્ણાયકો દિનકર જોશી, ધીરેન્દ્ર રેલિયા, ચંદુલાલ સેલારકા, દીપક મહેતા, હની ઇયા, કિરીટ બારોટ, મેઘબિંદુ, ડૉ. અસ્મિતા યાજ્ઞિક, તરુબહેન કજારિયા અને

નંદિનીબહેન ત્રિવેદી હતાં. પ્રથમ પારિતોષિકને રૂ. ૫૦૦૦/- અને દ્વિતીય પારિતોષિકને રૂ. ૩૦૦૦/- અપાશે.

પુસ્તકોનું વિમોચન

પ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભાના ઉપક્રમે ‘ખૂશબોની એપ’ (સં. ગુલાબ અબ્બાસ ‘નાશાદ’, દિનેશ ડોંગરે ‘નાદાન’), ‘ગઝલસર્જક બેફામ’ (નાદાન), ‘પુષ્પનાં પગરણ’ (પુષ્પકાન્ત ગાંધી), ‘સ્પંદન’ (વિષ્ણુપ્રસાદ દવે), ‘આચમન’ (નાશાદ), અને ‘પહેલાં હું આવો જ હતો’ (નાશાદ) એ છ પુસ્તકોનું વિમોચન ૮ ડિસેમ્બર ૨૦૦૬ના રોજ થયું હતું. સંચાલન સતીશ ડણાકે કર્યું હતું અને સુરેશભાઈ શાહે આભારવિધિ કરી હતી.

બાળસાહિત્ય

જંગલમાં મંગલ (બાળવાર્તા) : ફિલિપ ક્લાર્ક, ૨૦૦૬, લેખક પોતે, પ્લોટ નં. ૩૪૨/૨, સેક્ટર ૨/બી, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૭, પૃ. ૬૦, રૂ. ૩૫/- **રૂપિયો-પૈસો (બાળવાર્તા)** : ભગવત સુથાર, ૨૦૦૬, લેખક પોતે, એ/૧૮, એટલાન્ટા પાર્ક, ગાયત્રી મંદિર પાસે (કડી-૩૮૨૭૧૫), પૃ. ૭૪, રૂ. ૫૦/- **એક થડિયો મહેલ (બાળવાર્તા)** : મીનાક્ષી ઠાકર ૨૦૦૬, રન્નાદે પ્રકાશન (અમદાવાદ), પૃ. ૨૦, રૂ. ૨૫/- **સાત પૂંછવાલા ચૂડા (બાળવાર્તા)** : સાં. જે. પટેલ, ૨૦૦૬, લેખક પોતે, ૧૧, પંચવટી એપાર્ટમેન્ટ, રાણીપ (અ'વાદ-૩૮૨૪૮૦), પૃ. ૪૪, રૂ. ૫૦/- **ઢબુબહેનનો ઓઢણો (બાળવાર્તા)** : સાંકળચંદ પટેલ, ૨૦૦૬, લેખક પોતે, ૧૧, પંચવટી એપાર્ટમેન્ટ, રાણીપ (અમદાવાદ-૩૮૨૪૮૦), પૃ. ૨૮, રૂ. ૩૫/- **ફૂલડાં બોલાવે (બાળકાવ્ય)** : જગદીશ ભટ્ટ લેખક પોતે, ૨, દીપકુંજ, ગણેશગલી, મણિનગર (અ'વાદ-૮) પૃ. ૩૫, રૂ. ૪૫/- **શૈશવનાં ઉપવનમાં (બાળકાવ્યો)** : વિરંચિ ત્રિવેદી, ૨૦૦૬, લેખક પોતે, એલ/૩૩, વિજયનગર, હરણીરોડ (વડોદરા), પૃ. ૫૨, રૂ. ૬૦/- **મમ્મી હું તો (બાળકાવ્યો)** : ખોડભાઈ પટેલ, ૨૦૦૬, રન્નાદે પ્રકાશન (અમદાવાદ), પૃ. ૫૨, રૂ. ૪૦/- **જંગલમાં મંગલ (બાળવાર્તા)** : ફિલિપ ક્લાર્ક, ૨૦૦૬, રન્નાદે પ્રકાશન (અ'વાદ), પૃ. ૬૦, રૂ. ૩૫/- **પરાગનાં ડોક્ટરમામા** : દિલીપ રોય, ૨૦૦૬, રન્નાદે પ્રકાશન (અ'વાદ) પૃ. ૫૬, રૂ. ૩૨/- **ખિસકોલી તો ખિસકોલી જ (બાળવાર્તા)** : ગંભિરસિંહ ગોહિલ, ૨૦૦૬, લેખક પોતે, ડી/૧૪૦, રામનગર, કાળવીબીડ (ભાવનગર-૧).

પુનરપિ

શ્રાદ્ધ | હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ

એ. િં. ૬-૧૨-૧૯૦૬
ત્રિવેદી િં. ૧૮-૫-૧૯૬૦

અશ્રદ્ધાનું શ્રાદ્ધ હું માગું આજે જેવું પામ્યો એક વેળા કિરીટી. પામ્યું બીજું કોણ એ હું ન જાણું. કૃષ્ણ એનો સંશયસ્થેદ કીધો ગીતા-વારિ-અંજલિ આપી એને નિષ્કામી થૈ કર્મચારી થવાને. મારો આત્મા સંશયે જે બળે છે એના શ્રાદ્ધે તર્પણે લાવવું શું ? કોને મારો યાદવ-શ્રેષ્ઠ માનું ? જીવ્યે પામે અંજલિ ના, કદી તે પામે પ્રેતે અંજલિ તે, ન માગું. હું ના માગું પિંડ, ના દર્ભ માગું, ભૂખો મારી શારીરી ન્હોય આજે. બોલાવું હું વિશ્વદેવા થવાને આવે કોઈ દેવ હું થાઉં સાથે. ગંગાજનાં વારિ જેવાં જલો છે જેના તત્ત્વે અંજલિ તેની માગું. કોને મારો યાદવ-શ્રેષ્ઠ સ્થાપું ? કોને મારો વિશ્વદેવા બનાવું ? માગું જેની અંજલિ વારિ ક્યાં છે ?

(સ્વપ્નપ્રયાણ, ૧૯૫૮, પૃ. ૧૨૬-૧૨૭)

હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ જન્મશતાબ્દી વર્ષ

આ અંકના લેખકો

- અનિલા દલાલ** : ૩૪, પ્રોફેસર કોલોની, નવરંગપુરા, **અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮**
- અરુણા જોશી** : ૩૧, નિર્માણપાર્ક સોસાયટી, વિશ્વામિત્રી, **વડોદરા-૩૮૦૦૧૧**
- અશોકપુરી ગોસ્વામી** : મુ.પો. **આશી-૩૮૮૧૩૦**, તા. પેટલાદ, જિ. ખેડા
- ઉશનસુ** : લક્ષ્મીશેરી, મદનવાડ, **વલસાડ-૩૮૬૦૦૧**
- કીર્તિદા શાહ** : ૧, એ.ડી.સી. બેન્ક સ્ટાફ સોસાયટી, સહજાનંદ કોલેજ પાછળ, આંબાવાડી, **અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫**
- કુમારપાળ દેસાઈ** : ૧૩/બી, ચંદ્રનગર સોસાયટી, જયભિખ્રુ માર્ગ, નારાયણનગર, પાલડી, **અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭**
- ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા** : ડી/૬, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, **અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫**
- દિનેશ કોઠારી** : ૧૪, પુરુષોત્તમનગર, સિવિલ રોડ, **નડિયાદ-૩૮૭૦૦૧**, જિ. ખેડા
- ધૂની માંડલિયા** : ૧૭, દેવભૂમિ બંગલોઝ, ઋણાનુબંધ બસસ્ટેન્ડ સામે, સાબરમતી, મુ.પો. **ઝુંડાલ**, જિ. ગાંધીનગર
- નટવર પટેલ** : સી-૨/૪, સીમંધર કોમ્પ્લેક્સ, ઘાટલોડિયા, **અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૧**
- પ્રતાપસિંહ હ. રાઠોડ** : 'તમારું સ્મરણ', મુ.પો. **સીતવાડા**, તા. પ્રાંતિજ, જિ. સા.કાં., ૩૮૩૨૦૫
- Pradyumn Tanna** : 36,Via Tomaso, 22100-COMO (ITALY)
- પ્રફુલ્લ રાવલ** : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈ.ઓ.સી. કોલોની રોડ, **વિરમગામ-૩૮૨૧૫૦**
- પ્રવીણ દરજી** : 'વાગીશા', **લુણાવાડા-૩૮૮૨૩૦**, જિ. પંચમહાલ
- પુરુરાજ જોશી** : ૬, શિવમ્, **સાવલી-૩૮૧૭૬૦**
- ભગવાનદાસ પટેલ** : ૩૦૪, મિથિલા, વિજયા બેન્કની ઉપર, જજસ બંગલા ચાર રસ્તા, **અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫**
- ભરત વિઝુડા** : રામકૃપા, ખાદી કાર્યાલય પાસે, **સાવરકુંડલા-૩૬૪૫૧૫**
- મહેન્દ્ર જોશી** : એ/૭૦, આલાપ એવન્યૂ, યુનિવર્સિટી રોડ, **રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫**
- યજ્ઞેશ દવે** : C/o. ડૉ. ગોપાલ વ્યાસ, એ/૮, કિરણ સોસાયટી, રેસકોર્સ, **રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧**
- રતિલાલ બોરીસાગર** : એફ/૬૭, રતિલાલ પાર્ક, ઝેવિયર્સ સ્કૂલ રોડ, **અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૪**
- રમેશ ર. દવે** : 'વૈશાખ', ૨/૨, વીમાનગર, સેટેલાઈટ રોડ, **અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫**
- રાજેન્દ્ર પટેલ** : ૭૮, નિહારિકા બંગલોઝ, હિમ્મતલાલ પાર્ક પાસે, **અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫**

- રાધેશ્યામ શર્મા** : ૨૫, ભુલાભાઈ પાર્ક, ગીતામંદિર માર્ગ, **અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૨**
- વર્ષા અડાલજા** : ગુલબહાર, બેરેક રોડ, ધોબીતળાવ, મેટ્રો પાછળ, **મુંબઈ-૪૦૦૦૨૦**
- વિષ્ણુ પાઠક** : ૬, યોગાશ્રમ સોસાયટી, માણેકબાગ રોડ, આંબાવાડી, **અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫**
- હરદાસ ગોસ્વામી** : 'અભિરામ', અનુગ્રહ, રામટેકરી, **તળાજા-૩૬૪૧૪૦**
- હિમાંશી શેલત** : 'સખ્ય', ૧૮, મણિબાગ, અબ્રામા, ધરમપુર રોડ, **વલસાડ-૩૮૬૦૦૧**

સુગઠિત ગ્રંથોમાં સંગૃહીત સમગ્ર સાહિત્ય

સુરેશ જોષીનું સાહિત્યવિશ્વ

- નિબંધ : 1 (૩૦ 290)
- નિબંધ : 2 (૩૦ 385)
- કથાસાહિત્ય (૩૦ 260)
- કવિતા (૩૦ 170)
- વિવેચન : 1 (૩૦ 275)
- વિવેચન : 2 (૩૦ 230)
- અગ્રન્થસ્થ લખાણો (હવે પછી)

ચન્દ્રવદન મહેતા : સમગ્ર નાટ્યકૃતિઓ

- ખંડ 1 : એકાંકીઓ (૩૦ 250)
- ખંડ 2 : દ્વિઅંકીઓ (૩૦ 300)
- ખંડ 3 : ત્રિઅંકી નાટકો (૩૦ 300)
- ખંડ 4 : રેડિયોરૂપકો (૩૦ 220)
- ખંડ 5 : રેડિયોરૂપકો, એકોક્તિઓ અને ત્રિઅંકીઓ (૩૦ 260)

અંગ્રેજીમાં : **સુરેશ જોષીનું સાહિત્યવિશ્વ**
ચન્દ્રવદન મહેતા : સમગ્ર નાટ્યકૃતિઓ

પ્રકાશક : **ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ**

પ્રાપ્તિસ્થાન : પોસ્ટ બોક્સ 4161 • ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભવન 'ટાઇમ્સ' પાછળ • નદીકિનારે • આશ્રમ માર્ગ • અમદાવાદ 380009 • ફોન : (079) 26587949, 26580712

ગ્રંથાગાર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ : ૫

(ઈ.સ. ૧૮૯૫-૧૯૩૫)

(પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૫, પૃ. ૧૪+૪૯૪, કિં. રૂ. ૧૭૦, ડિમાઈ પાર્કુ પૂઠું) સંપાદક : રમેશ ર. દવે, સંપાદનસહાય : પારુલ કંદર્પ દેસાઈ, પરામર્શક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી

તાજેતરમાં બહાર પડેલા આ ગ્રંથમાં ગાંધીયુગીન તેમ જ અનુગાંધીયુગીન કવિઓનો સમાવેશ થયેલો છે.

૧૮૯૫થી ૧૯૩૫ સુધીના સમયગાળાના કવિઓ અને કવિતાપ્રવાહોને આવરી લેતો આ પાંચમો ગ્રંથ ગુજરાતી કવિતા-સાહિત્યની તસવીર રજૂ કરે છે. ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસનું અહીં અભ્યાસપૂર્ણ તેમ જ ચોકસાઈવાળું આલેખન થયેલું જોવા મળે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ : ૬

(ઈ.સ. ૧૮૯૫-૧૯૩૫)

(પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૬, પૃ. ૧૮+૭૩૪, કિં. રૂ. ૨૪૦, ડિમાઈ, પાર્કુ પૂઠું) સંપાદક : રમેશ ર. દવે, સંપાદનસહાય : પારુલ કંદર્પ દેસાઈ, પરામર્શક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી.

ઓક્ટોબર, ૨૦૦૬માં પ્રગટ થયેલા, ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસની ગ્રંથશ્રેણીના આ છઠ્ઠા ગ્રંથમાં ગાંધીયુગીન અને અનુગાંધીયુગીન ગદ્યસર્જકો અને તેમની કૃતિઓ વિશે વાત થઈ છે. તેનો આરંભ પન્નાલાલ પટેલ, જયંતિ દલાલ, ચં. ચી. મહેતા, મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક' વગેરે સર્જકોથી થાય છે અને જયંત ખત્રી, કેતન મુનશી, નારાયણ દેસાઈ, મુકુન્દરાય પારાશર્ય, રસિક ઝવેરી વગેરેને આવરી લે છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, આશ્રમમાર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯. ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૭

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

હજારીપ્રસાદ દિવેદી : લેખક : વિશ્વનાથપ્રસાદ તિવારી, અનુવાદક : રજનીકાન્ત જોષી, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૬, પૃષ્ઠ : ૬+૯૦, કિં. રૂ. ૩૫/-, ડિમાઈ, કાર્યું પૂઠું.

સાહિત્ય અકાદમી (નવી દિલ્હી) દ્વારા ભારતીય સાહિત્યના નિર્માતા શ્રેણીની અગિયાર પુસ્તિકાઓ સાહિત્ય પરિષદને પ્રગટ કરવા માટે સુલભ થઈ છે. તેનો અગિયારમો મણકો 'હજારીપ્રસાદ દિવેદી'નો છે. આ શ્રેણીની પુસ્તિકાઓ સાહિત્ય અકાદમીએ નિમંત્રણ આપીને પ્રતિષ્ઠિત લેખકો પાસે તૈયાર કરાવી અંગ્રેજી કે હિંદીમાં પ્રગટ કરી છે. આ પુસ્તિકાનો

ગુજરાતી અનુવાદ રજનીકાન્ત જોષીએ કર્યો છે.

ભારતીય મનીષાના પ્રતીક અને સાહિત્ય તથા સંસ્કૃતિના અપ્રતિમ વ્યાખ્યાકાર પં. હજારીપ્રસાદ દિવેદીના વૈભવી વાઙ્મયી વ્યક્તિત્વનો પરિચય હિંદીના કવિસમીક્ષક ડૉ. વિશ્વનાથપ્રસાદ તિવારીએ પ્રસ્તુત કર્યો છે. પં. હજારીપ્રસાદ દિવેદીના શતાબ્દી વર્ષનો પ્રારંભ થઈ રહ્યો છે ત્યારે આ પુસ્તિકા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થશે.

હાસ્યકૌતુક અને વ્યંગકૌતુક : લે. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, અનુ. રમણલાલ સોની : પહેલી આવૃત્તિ, ૨૦૦૬, પૃષ્ઠ : ૧૦+૧૯૪, કિં. રૂ. ૧૦૦/- ડિમાઈ, કાર્યું પૂઠું.

આ પુસ્તકમાં 'હાસ્યકૌતુક' અને 'વ્યંગકૌતુક' ઉપરાંત 'વૈકુંઠનો પોથો' સમાવિષ્ટ છે, જેમાં રવીન્દ્રનાથનાં પ્રહસનો અને વ્યંગરચનાઓ છે. રૂઢિવાદી વિચારદાસ્યના પ્રતિકાર માટે લખાયેલાં આ સર્જનાત્મક પ્રહસનો ભજવાતાં રહ્યાં છે અને આજે પણ પ્રસ્તુત છે. હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવાની રવીન્દ્રનાથની આગવી શક્તિનો અહીં બધી રચનાઓમાં પરિચય થશે. ઓગણીસમી સદીમાં સનાતનવાદીઓનો જવાબ આપવા રમણભાઈ નીલકંઠે 'ભદ્રંભદ્ર'ની રચના કરી હતી - તેનું અહીં સહજ સ્મરણ થઈ આવે છે.

રમણલાલ સોનીના સહજ સ્વાભાવિક અને સુવાચ્ય ગુજરાતી અનુવાદમાં 'હાસ્યકૌતુક' અને 'વ્યંગકૌતુક' સર્ળગ રચના રૂપે પહેલી વાર પ્રગટ થાય છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, આશ્રમમાર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯. ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૭